

Л. П. Гнатюк, О. В. Бас-Кононенко

Українська МОВА

Особливості практичного застосування

Л. П. Гнатюк, О. В. Бас-Кононенко

Українська МОВА

Особливості практичного
застосування

Київ

"Знання-Прес"

2006

Автори — доценти Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидати філологічних наук *Л.П. Гнатюк* («Лексика і фразеологія», «Морфологія і словотвір» (вступ), «Будова слова і словотворення», «Прикметник», «Займенник», «Дієслово», «Словосполучення», «Складне речення», «Стилістика») та *О.В. Бас-Кононенко* («Фонетика», «Орфоепія», «Графіка. Орфографія», «Іменник», «Числівник», «Прислівник», «Прийменник», «Сполучник», «Частка», «Вигук», «Просте речення», «Пряма й непряма мова. Цитування»)

Рецензенти:

Л.І. Мацько, академік АПН України, завідувач кафедри стилістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор філологічних наук, професор;

А.К. Мойсієнко, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, професор

Гнатюк Л.П., Бас-Кононенко О.В.

Г56

Українська мова. Особливості практичного застосування. — К.: Знання-Прес, 2006. — 259 с.

ISBN 966-311-052-X

У пропонованому посібнику послідовно висвітлено основні розділи курсу сучасної української мови. Його перевагою є системний виклад матеріалу, який органічно поєднується з практичними завданнями різноманітного характеру. Посібник містить численні схеми мовного аналізу, приклади, які не тільки полегшують засвоєння теорії, а й сприяють узагальненню і систематизації набутих у школі знань, глибшому розумінню внутрішніх закономірностей мови, спонукають читача до пошуку шляхів розв'язання поставлених творчих завдань.

Книга буде корисною всім, хто прагне досконало володіти сучасною українською літературною мовою, її лексичним і фразеологічним багатством, знати норми орфоепії, орфографії, граматики та стилістики і вміти свідомо застосовувати їх на практиці.

УДК 811.161.2(075)

ББК 81.2УКР-9

© Л.П. Гнатюк, О.В. Бас-Кононенко, 2006

ISBN 966-311-052-X

© Видавництво «Знання-Прес», 2006

Передмова

Автори посібника — добре знані в Україні фахівці в галузі мовознавства, кандидати філологічних наук, доценти Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Лідія Гнатюк та Оксана Бас-Кононенко. Ця книга фактично є узагальненням їхнього багаторічного досвіду роботи зі студентами, а також у складі екзаменаційних комісій, які приймають вступні іспити.

Спочатку книгу було написано як навчальний посібник для вступників до університету. Викладацький досвід авторів дав їм можливість знайти оптимальну структуру посібника, приділити більше уваги тим розділам і питанням, які традиційно важче сприймаються або взагалі залишаються поза увагою учнів загальноосвітніх шкіл, а потім і студентів, віднайти доступні і цілеспрямовані форми подання матеріалу, навести влучні і зрозумілі приклади тощо.

Посібник швидко здобув визнання фахівців, старшокласників і студентів, переконливим свідченням чого є той факт, що впродовж останніх років він витримав чотири видання. У зв'язку з цим видавництво запропонувало авторам видати його для широкого кола читачів.

Слід відразу попередити читача, що книга не є довідником з української мови чи правописом у класичному розумінні. Це — посібник, у якому на системній основі послідовно розкриваються загальні відомості про мову. У такий спосіб автори намагаються допомогти читачеві зрозуміти, що мова — це живе явище, що вона постійно змінюється і лише формальних ознак недостатньо для грамотного володіння нею, необхідне розуміння внутрішніх закономірностей мови як системи, нерозривного зв'язку мовних явищ із розвитком людства, усіх сфер життя людини.

З метою поліпшення засвоєння теоретичного матеріалу до кожного розділу пропонуються вправи та завдання різного ступеня складності, які не лише спрямовані на перевірку та вдосконалення практичних умінь і навичок, а й потребують творчого підходу до інтерпретації мовних явищ.

Посібник містить різноманітні схеми мовного аналізу, апробовані на практиці, які сприяють узагальненню і систематизації набутих знань. В окремих розділах матеріал подано дещо ширше, ніж це передбачено програмою шкільного курсу, що зумовлено необхідністю глибшого розуміння певних елементів мови як цілісної системи.

Ілюстративний матеріал, дібраний із творів відомих українських поетів і прозаїків, призначений не тільки для виконання вправ, а й покликаний сприяти розвитку мовного смаку людини, яка працює над книгою, вихованню духовно багатой особистості.

Список рекомендованої літератури, наведений у кінці посібника, дає можливість читачеві в разі потреби звернутися до інших надійних джерел знань з української мови.

Упевнений, що ця книга буде корисною всім, хто прагне досконало володіти сучасною українською мовою.

*Київ,
вересень 2006 р.*

*В.П. Розумний,
головний редактор видавництва
“Знання”*

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Лексикою (від гр. *lexikós* — словесний, словниковий), або словниковим складом мови, називають сукупність слів, що вживаються в мові. Наука, яка вивчає словниковий склад мови — значення слів, їх походження, вживання, зв'язок з іншими словами, має назву **лексикологія**.

Слову як основній одиниці мови властиві такі ознаки: а) фонетична оформленість; б) наявність одного чи кількох лексичних значень; в) номінативність (слово виконує в мові функцію називання); г) граматична оформленість; ґ) видільність у мовленнєвому потоці; д) вільна відтворюваність у процесі мовлення (слова існують у готовому вигляді, їх не потрібно заново створювати); е) відносна вільність позиції в реченні; є) власний єдиний наголос (за винятком складних слів, які мають основний і побічний наголоси: *багàтознáчий, прìладобудува́ння, сìвоголо́вий* тощо; однокладові прийменники, сполучники і частки в поєднанні з іншими словами власного наголосу не мають: *по до́розі; не тí, а мí; вíн і вонá* і под.); ж) структурна цілісність (непроникність одного слова в інше, за винятком деяких заперечних та неозначених займенників у непрямих відмінках із прийменниками: *дехто — де з ким, ніщо — ні на чо́му, хтозна-який — хтозна в я́кому* і под.); з) переважне вживання в сполученнях слів у межах речення.

Однією з найважливіших характеристик слова є його **лексичне значення**, або **лексична семантика** (від гр. *se-mantikós* — який має значення), — реальний, конкретно-індивідуальний зміст, тобто те, що слово називає. Наприклад, лексичне значення слова *веселка* таке: «Дугоподібна смуга, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води» (СУМ, I, с. 339).

Яскраво виражене лексичне значення мають лише повнозначні слова. Питання про лексичну семантику службових слів, які не виконують номінативної функції (функції називання), нині є дискусійним. Більшість лінгвістів вважає, що службові слова лексичного значення не мають.

Залежно від кількості лексичних значень слова поділяються на однозначні й багатозначні.

Однозначними називаються такі слова, які в будь-якому контексті (словесному оточенні) мають те саме (одне) значення. Наприклад: *лінгвістика* — «наука про мову; мовознавство» (СУМ, IV, с. 516), *мох* — «сланка спорова рослина без коріння та квітів, що росте у вологих місцях, на деревах, камінні» (СУМ, IV, с. 814), *новостворений* — «який недавно або тільки що створили» (СУМ, V, с. 436); *позаочі* — «за відсутності особи, якої що-небудь стосується; заочі» (СУМ, VI, с. 793) і под.

Багатозначними називають такі слова, які залежно від контексту можуть мати кілька значень. Наприклад: «*Море*. 1. Частина океану — великий водний простір з гірко-солоною водою, який більш-менш оточений суходолом. 2. Дуже велике штучне водоймище. 3. чого, перен. Поросла, вкритта чимось велика, безмежна площа. 4. чого, перен. Велика кількість чогось» (СУМ, IV, с. 802). Здатність слова мати кілька значень називається **багатозначністю**, або **полісемією** (від гр. *polýs* — численний і *sema* — знак).

Серед значень багатозначного слова, як видно з наведеного прикладу, виділяють прямі й переносні.

Пряме значення — це основне лексичне значення багатозначного слова, яке безпосередньо вказує на співвідношення слова з явищами реальної дійсності. Наприклад, пряме значення слова *озеро* — «природна або штучна заглибина, наповнена водою» (СУМ, V, с. 653), слова *ріка* — «водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла» (СУМ, VIII, с. 574). Пряме значення здебільшого є первинним, тобто таким, що виникло разом зі словом.

Переносне значення — це вторинне лексичне значення багатозначного слова, яке виникає внаслідок перенесення найменувань одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності чи суміжного зв'язку між ними. Наприклад, переносне значення слова *озеро* — «велика кількість якої-небудь рідини» (СУМ, V, с. 653), а слова *ріка* — «велика кількість чогось такого, що тече, сиплеться і т. ін.» (СУМ, VIII, с. 574).

Основними видами переносних значень є метафора і метонімія.

Метафора — це перенесення назви з одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності між ними. Наприклад: *вушко чашки, голівка часнику, ріка спогадів, вогонь почуттів, час біжить, сонце усміхається, ліс спить*. Різновидом метафори є **метафоричний епітет** — художнє означення, яке образно характеризує якийсь предмет чи явище. Наприклад: *блискауча відповідь, колючий погляд, золоті руки, солодкі мрії*.

За стилістичним забарвленням серед метафор розрізняють:

а) стерті метафори, які втратили свою образність: *ніжка стола, ручка дверей, вушко голки, чутки ходять, день проїшов*;

б) образні загальнономовні метафори: *час біжить, дні летять, гроші тануть, холодний прийом, тепла атмосфера*;

в) образні індивідуально-авторські метафори: *Кипить у нас в артеріях сучасність* (Ліна Костенко); *Поезія згубила камертон* (Ліна Костенко).

Метонімія — це перенесення найменування з одного предмета чи явища на інший предмет або явище на основі суміжного зв'язку між ними (але не подібності). Наприклад: *Київ спить* (тобто жителі Києва сплять), *чайник кипить* (тобто вода в чайнику кипить), *випити чарку* (тобто чарку алкоголю), *читати Коцюбинського* (тобто твори Коцюбинського), *слухати Веделя* (тобто музику Веделя).

Різновидом метонімії є **синекдоха**, що характеризується кількісною заміною понять: перенесенням назви з частини на ціле і навпаки, з загального на одиничне чи навпаки, з родового поняття на видове і навпаки. Наприклад: *чорна борода засміялася* (тобто людина з чорною бородою засміялася), *пофарбувати вікна* (тобто рами вікон), *абітурієнт повинен володіти державною мовою* (маються на увазі всі абітурієнти), *берегти копійку* (тобто гроші).

Від багатозначних слів відрізняють **омоніми** (від гр. *homos* — однаковий і *onyma* — ім'я) — слова, які мають однакове звучання й написання, але зовсім різні значення. Наприклад: *балка* — «яр з пологими схилами» і *балка* — «дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу...» (СУМ, I, с. 96), *череда* — «гурт свійських тварин (перев. великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом» (СУМ, XI, с. 303) і *череда* — «вид однорічних трав'янистих рослин родини складноцвітих, що використовуються

в медицині» (СУМ, XI, с. 304). Наведені лексичні омоніми є повними, тобто збігаються в усіх своїх формах.

Серед неповних омонімів розрізняють омофони, омоформи й омографи.

Омофони — це слова, які вимовляються однаково, але мають різні значення й написання. Наприклад:

Гончар — *гончар*, *Роман* — *роман*, *час мине* [ми^ене] — *знайти мене* [ме^ене], *пресувати* [пре^есува^{ти}] *папір* — *присувати* [при^есува^{ти}] *стіл до вікна*, *заселяти* [засе^ела^{ти}] *будинок* — *засиляти* [заси^ела^{ти}] *нитку в голку*.

Омоформи — слова, що збігаються лише в одній або кількох формах. Здебільшого вони належать до різних частин мови. Наприклад:

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти!* (Т. Шевченко).

У першому випадку *діти* — іменник у кличному відмінку множини, у другому — дієслово в неозначеній формі.

Інші приклади омоформ: *мила дівчина* — *господиня мила вікна*; *ходи*, *Грицю, до роботи* — *він знає всі ходи й виходи*; *дати перцю* — «*день за днем, вони вже звуться — дати*» (Ліна Костенко); *зелені сади* — *сади картоплі*; *ідуть літа* — «*літа орел, літа сизий...*» (Нар. тв.); *бойовий клич* — *клич друзів додому*; *рідний край* — *край хліб ножем*; *знання кількох мов* — *мов сонний*.

Омографи — слова, що пишуться однаково, але мають різне звучання і значення: *ма́ла щастя* — *мала́ дитина*, *високий на́сип* — *насі́п насіння*, *довгі ко́си* — *дівочої коси́* і *коси́ траву*; *від зорі до зорі* — *вечірні збо́рі*, *буде те́пло* — «*у тихе небо струменить тепло́*» (Ліна Костенко); *Прийшла дороба́га дорога́* / *До нас — до тебе і до мене* (М. Вінграновський).

Від омонімів потрібно відрізнити *пароніми* (від гр. *para* — біля й *onuta* — ім'я) — слова, близькі (не однакові!) за звучанням, але різні за значенням і написанням. Наприклад:

Громадський, -а, -е. Який стосується суспільства, громади чи окремого колективу; який відбувається в суспільстві або пов'язаний із суспільно корисною діяльністю: *Відомий український поет і перекладач Дмитро Павличко є водночас активним громадським діячем*.

Громадянський, -а, -е. Який стосується громадянина як члена суспільства, властивий йому: *Найсвятіший громадянський обов'язок — захист своєї Вітчизни.*

До найбільш поширених паронімів належать: *абонемент — абонент, винахідливий — винахідницький, вирішення — рішення, висвітлювати — освітлювати, книжковий — книжний, людний — людяний, талан — талант, україніка — україністика* та ін.

Багатство кожної мови визначається наявністю в ній синонімів. Лексичні *синоніми* (від гр. *synónymos* — одноіменний) — це слова, близькі або тотожні за значенням, які по-різному називають той самий предмет, явище, ознаку, процес та ін. Однакові за значенням та емоційно-експресивним забарвленням слова мають назву *абсолютних* синонімів: *азбука — абетка — алфавіт, визначення — дефініція, мовознавство — лінгвістика, обрис — контур, відтінок — нюанс, іспит — екзамен, площа — майдан, любий — милий, баритися — гаятися, скрізь — усюди.* Вони використовуються в мовленні для того, щоб уникнути повторів.

Ідеографічні (значеннєві) синоніми, позначаючи той самий предмет, явище, ознаку, процес та ін., відрізняються окремими елементами своїх значень: *хотіти — бажати, жадати, прагнути; рішучий — твердий, незламний, непохитний; дорога — шлях, тракт, путівець, траса, шосе, автострада.*

Синоніми, які різняться елементами значень та емоційно-експресивним забарвленням і є характерними для певного стилю, називаються *стилістичними*: *їсти — уминати, трошити, глитати, жерти; зрозуміти — второпати; набриднути — остобісити, осточортіти; дурний — дурноголовий, дурноверхий.*

Нашій мові притаманне розмаїття синонімічних засобів. Пригадаймо, як герой комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло» Мокій Мазайло, переконуючи Улю в багатстві української мови, наводить як приклад цілу низку синонімів до дієслова «говорити»: «...Та ось вам на одне слово «говорити» аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бурмотати, патякати, варнякати, пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти...». Дядько Тарас, інший герой цієї комедії, бурхливо висловлює свої емоції за допомогою такого синонімічного ряду: «Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глу-

пак! Телепені! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дурепенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дурунда!».

Більшість із наведених у прикладах синонімів є *загальномовними*, синонімічні зв'язки між ними не залежать від контексту. Слова, які виступають синонімами лише в контексті, називаються *контекстуальними* синонімами. Наприклад: *Бій палав недовго, не більше півгодини, але був він жорстокий і кривавий* (О. Довженко). *І вдень і вночі кипіла робота*. Виділені слова є контекстуальними синонімами до *тривати*.

На явищі синонімії будується така стилістична фігура, як *перифраза* (гр. *períphrasis*) — мовний зворот, який описово, через характерні ознаки передає зміст іншого слова. Наприклад: *ліс — зелений друг, вугілля — чорне золото, цукор — біле золото і біла смерть, Великобританія — Туманний Альбіон*. Це загальноприйняті, загальнозрозумілі перифрази. Окрім них виділяються ще й ситуативні, індивідуально-авторські, зміст яких зумовлений конкретним контекстом. Наприклад:

*Я вранці голос горлиці люблю.
Скрипучі гальма першого трамваю
я забуваю, зовсім забуваю...
Чи, може, це звичається мені
той несказаний камертон природи,
де зорі ясні і де тихі води?* (Ліна Костенко).

Синонімія лежить і в основі *евфемізму* (гр. *euphēmitós*) — слова чи вислову, що пом'якшує зміст висловлюваного шляхом використання іншої ознаки: *говорити неправду* (замість *брехати*), *навіки спочити* (замість *померти*), *у нетверезому стані* (замість *п'яний*) і под.

Антоніми (гр. *ánti* — проти та *ónута* — ім'я) — це слова, які мають протилежне значення. Наприклад: *любов — ненависть, щастя — горе, великий — малий, чорний — білий, вперед — назад, високо — низько, говорити — мовчати, радіти — сумувати* та ін. Ці антоніми є *різнокореневими*. Значно більшу за чисельністю групу становлять *однокореневі* антоніми, утворені за допомогою префіксів, що надають словам протилежного значення.

Для творення однокоренових іменників-антонімів використовується здебільшого префікс *не-*: *воля — неволя, доля — недоля, правда — неправда, щастя — нещастя*.

Однокореневі прикметники-антоніми утворюються за допомогою префіксів *без-, не-, проти-, а-, анти-*. Наприклад:

совісний — безсовісний, болісний — безболісний, добрий — недобрий, ввічливий — неввічливий, природний — протиприродний, законний — протизаконний, моральний — аморальний, нормальний — аномальний, народний — антинародний, державний — антидержавний.

Антонімія однокореневих дієслів будується на антонімії префіксів в- (у-) — ви-, під- (піді-) — від- (віді-), з- (с-) — роз-, на- — роз-, при- — від- та ін. Наприклад: *в'їхати* — *виїхати*, *вбігти* — *вибігти*, *підійти* — *відійти*, *піднести* — *віднести*, *зв'язати* — *розв'язати*, *сформувати* — *розформувати*, *насити* — *розсити*, *накидати* — *розкидати*, *прив'язати* — *відв'язати*, *причалити* — *відчалити*.

Наведені антоніми є постійними, незалежними від контексту, тобто *загальномовними*. Поряд із ними існують *контекстуальні* антоніми, тобто слова, антонімічні зв'язки між якими виявляються лише в певному контексті. Наприклад:

1. *Час пролітає з реактивним свистом.*
Жонглює будень святістю і свинством (Ліна Костенко).
2. *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить.*
Бляшаний звук води, веселих крапель кроки.
Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить,
І раптом озирнусь, а це вже роки й роки! (Ліна Костенко).

На використанні антонімів побудована така стилістична фігура, як *антитеза* (гр. *antithesis*) — зіставлення явищ, фактів, подій, думок та ін. з метою їх виділення. Наприклад:

1. *Тінь чорна стрімко падає униз —*
То білий голуб так злітає вгору (Ліна Костенко).
2. *І я їду, і падаю, і знову*
Спішу вперед або плетусь назад (В. Симоненко).

За походженням у лексиці української мови розрізняють слова, успадковані з попередніх періодів розвитку мови, власне українські та запозичені з інших мов. Серед успадкованих виділяють слова *індоєвропейського*, *спільнослов'янського* та *спільносхіднослов'янського* походження.

Слова, засвоєні з *індоєвропейського* лексичного фонду, є найдавнішими. Це назви родинних стосунків (*мати, син,*

дочка, брат, сестра); частин тіла й органів людини (серце, череп, брова, язик, лікоть, око, ніс, зуб); рослин (дерево, дуб, береза, жолудь, льон, мак); птахів, тварин (гуска, вовк, теля, тур, видра, оса); явищ природи, небесних світил (вода, земля, вогонь, день, ніч, сонце); побутові найменування (дім, двері, колесо, жорна, віз, м'ясо, сіль, мед); назви дій, процесів, станів (жити, везти, іти, молоти, їсти, сидіти, стояти, пити), а також якостей і ознак (білий, довгий, темний, жовтий, малий, глухий, кривий) тощо.

Слова, успадковані зі *спільнослов'янського* лексичного фонду, значно поповнили вже названі групи лексики. З деякими фонетичними змінами ці слова вживаються в усіх слов'янських мовах: *мачуха, вітчим, побратим, прадід, внук, жінка, чоловік; тіло, хребет, палець, ніготь; цвіт, зілля, пшениця, малина, овочі, верба, сосна; скотина, птиця, кобила, кінь, лисиця; місяць, вітер, дощ, буря, гроза; посуд, сковорода, чашка, ложка, корито; хліб, масло, сало, пиво, кутя, тісто; місто, село, двір, стовп; камінь, долото, вапно, лопата; конопля, полотно, веретено, нитка; дрімати, плакати, розуміти, думати, любити; великий, тонкий, солодкий, круглий, теплий, веселий та ін.* У спільнослов'янський період оформилися й назви багатьох абстрактних понять: *віра, воля, надія, радість, правда, кривда, слава, ненависть та ін.*, а також числівників: *один, два, десять, сто, двісті* тощо.

Спільносхіднослов'янськими за походженням є слова, спільні для української, російської та білоруської мов: *дядько, племінник, урожай, гречка, смородина, собака, галка, снігур, відважний, хороший, дешевий, сьогодні, спасибі, сорок, дев'яносто та ін.*

До *власне українських* належать слова, які виникли в українській мові в період її формування та розвитку і виражають її національну специфіку: *бублик, галявина, година, щодня, повітря, віхола, мрія, вареники, галушки, паляниця, сніданок, чоботи, свита, хустина, коханий, чарівний, яскравий, бентежити, линути, гартувати, вищерт, навпростець та ін.*

У систему української лексики органічно входить і лексика, запозичена з інших мов. Вона становить близько 10 відсотків слів української мови. Іншомовні слова засвоювалися прямо або через мову-посередницю усним і писемним шляхами в різні часи. Найдавнішими є запозичення з *грецької* (*горизонт, планета, комета, лиман, вапно, корабель, океан, левада, кипарис*, пізніше — *граматика, гармонія, логіка, математика, література, драма, діалект, бібліотека, філософія, філологія*), *латини* (*матерія, форма, шко-*

ла, ректор, аудиторія, клас, студент, диспут, екзамен, дисципліна, комедія, сентенція, медицина, лінія, квадрат, культура, персона), **старослов'янської** (врата, град, прах, брань, злато, благо, благодать, учитель, супостат, приятнь), **тюркських** мов (базар, сарай, аркан, халат, халва, кавун, товар, яруга, качан, вежа, батіг).

У сучасній українській мові багато слів **німецького** (напір, дах, верстат, масштаб, ранг, шнур, цегла, крейда, ландшафт, курорт, бутерброд, лейтмотив, лінза, фарба, поштамт, кучер, клапан, плomba, кокс, ґрунт, штраф, штрек, штрих), **французького** (гараж, ампула, асамблея, бюро, вестибюль, контраст, комюніке, пляж, сюжет, режим, журнал, рагу, майонез, жакет, партер, кашне, пенсне), **англійського** (джем, кекс, крос, клоун, лідер, пікнік, джентльмен, комбайн, екскаватор, футбол, гандбол, аут, нокаут, трест, маркетинг, менеджер, менеджмент, спонсор, комфорт) походження. Є також слова, запозичені з **голландської** (гавань, лоцман, крейсер, люк, каюта, трап, трос, яхта, краби, макрель), **італійської** (галера, корсар, кортик, лагуна, лотерея, акорд, дует, сопрано, тенор, піаніно, віолончель, мандоліна, мафія), **іспанської** (кокос, корида, мантилья, пікадор, сомбреро, танго, фієста), **польської** (таблиця, тлумачити, гудзик, повідло, кунтуш, краков'як, мазурка, гайдук) та інших мов.

З погляду вживання найбільшу групу становлять **загальноновживані** (стилістично нейтральні) слова. Вони використовуються практично всіма носіями літературної мови й охоплюють найрізноманітніші сфери життя. Це слова на позначення родинних стосунків (батько, мати, сестра, брат, дід, тітка); органів людського тіла (голова, плече, шия, вухо, нога); речей, пов'язаних із побутом та працею людини (кухня, ліжко, черевики, блокнот, комп'ютер, відеомагнітофон); рослин (пшениця, жито, троянда, каштан, тополя); тварин (корова, кінь, слон, верблюд, лисиця, заєць); явищ природи (дощ, сніг, гроза, град, буря, вітер); кольорів (білий, чорний, блакитний, бузковий, рожевий); якостей та ознак (добрий, веселий, сміливий, хитрий, дешевий, коштовний); дій та станів (читати, спати, сміятися, мріяти, нудьгувати, працювати) та ін.

На відміну від загальноновживаної, лексика **вузького стилістичного призначення** є стилістично забарвленою, оскільки вона задовольняє потреби певного стилю (іноді — кількох стилів). У ній виділяються такі групи: науково-термінологічна, офіційно-ділова, професійно-виробнича, емоційно-експресивна лексика.

Науково-термінологічна лексика поділяється на загальнонаукову, яка використовується в усіх галузях знань (*принцип, метод, гіпотеза, класифікація, аналіз, синтез, тожність, аналогія*), і спеціально-термінологічну, що вживається лише в певній галузі науки, техніки чи мистецтва. Наприклад, мовознавство послуговується такою спеціальною термінологією: *фонема, морфема, афікс, суфікс, префікс, лексичне значення, омонім, паронім, антонім, підмет, присудок, додаток, означення* і под. Отже, **термін** — це слово чи словосполучення спеціальної сфери вживання, яке є найменуванням спеціального поняття. Він має бути точним, однозначним, без експресивного й емоційного забарвлення.

Названі риси властиві й **офіційно-діловій лексиці**, яка, окрім офіційно-ділового стилю, обслуговує і стиль публіцистичний: *угода, заява, звернення, протокол, розпорядження, звіт, референдум, пропозиція*.

Професійно-виробнича лексика включає професійні слова, терміни певної галузі знань, а також загальноновживану й офіційно-ділову лексику, яка використовується в певній сфері діяльності. До **професійних** належать слова і словосполучення, що називають знаряддя праці, спеціальні виробничі процеси, продукти виробництва та ін. У мові шахтарів, наприклад, поширені професіоналізми *забій, штрек, шпур, кріпильний ліс* та ін., у мові моряків — *бот, стапель, швартові* тощо.

Емоційно-експресивна лексика, що використовується в художньому та публіцистичному стилях, служить для вираження позитивних чи негативних оцінок, емоцій, почуттів: *чарівність, витонченість, божественний, любий, гидкий, бридкий* та ін.

Похідні від загальноновживаних стилістично нейтральних слів завдяки словотворчим суфіксам також набувають емоційно-експресивного забарвлення: *котик, зіронька, до-нечка, щастячко, малесенький, дрібнюсінький, гарненький, ледащо, здоровило, волоцюга* тощо.

Особливу групу становить **діалектна** лексика. Діалектні слова (діалектизми) — це слова, поширені на території певного наріччя (діалекту). Здебільшого вони називають поняття, для позначення яких у літературній мові існують інші назви (*бинда* — «стрічка», *капарати* — «псувати», *нездалий* — «невмілий, нездатний», *файний* — «гарний, красивий»), або місцеві реалії, відомі лише в межах певного говору (*колиба* — «житло чабанів і лісорубів», *табівка* — «гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече») тощо.

Словник мови містить **активний** шар лексики, що постійно використовується носіями мови і не має відтінку новизни чи давності, і **пасивний**, до якого належать застарілі слова й неологізми.

Застарілими словами, або архаїзмами (від гр. *archais* — давній), називаються слова, які вийшли чи виходять з активного вжитку. Вони поділяються на дві великі групи: **історизми і власне архаїзми, або стилістичні архаїзми**. **Історизми** позначають поняття, що зникли у процесі історичного розвитку: *смерд, тивун, князь, поміщик, волость, кунтуш, очіпок, мушкет, гаківниця, гетьман, хорунжий, лихвар*. **Власне архаїзми** — це витіснені іншими синонімами назви понять, які продовжують існувати й нині: *град (місто), враг (ворог), вої (воїни), страж (сторож)* тощо.

Неологізми (від гр. *néos* — новий і *lógos* — слово) — це нові слова на позначення нових реалій, що виникають у процесі розвитку суспільства. З часом вони стають загальноновживаними (*відеомагнітофон, радіотелефон*) або переходять до розряду історизмів (*перебудова, гласність* тощо).

Крім **загальномовних**, виділяють ще й **індивідуально-авторські** неологізми. Наприклад:

1. *І так щодня, щовечора, щоранку,
так щодуші! — мигтять у всі кінці.
А він ішов, насвистував. Шарманку
підтягував щораз на ремінці* (Ліна Костенко).
2. *А той вітряк давно вхопили вхопини.
Пірнає в хмару місяць-дармовис* (Ліна Костенко).

Національну специфіку мови найяскравіше виражають **фразеологізми** (фразеологічні звороти) — стійкі словосполучення, які сприймаються як єдине ціле і вживаються носіями мови в усталеному оформленні. Наприклад: *бити байдики* (ледарювати), *пекти раків* (червоніти), *одним ликом шити* (однакові), *облизня спіймати* (зазнати невдачі), *і усом не моргнути* (не реагувати), *заткнути за пояс* (перевершити), *кури не клюють* (багато), *на вагу золота* (цінний), *не по зубах* (непосильний).

Розділ мовознавчої науки, який вивчає лексичне значення, походження і вживання фразеологізмів, називається **фразеологією** (від гр. *phrasis* — зворот). Таку саму назву має і сукупність фразеологічних одиниць.

Серед мовознавців немає єдиної думки щодо виділення і класифікації фразеологізмів. Найпоширенішою є класи-

фікація фразеологічних одиниць академіка В.В. Виноградова, за якою розрізняють фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення — це семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких не пов'язане зі значенням компонентів. Наприклад: *бити байдики, точити лясси, правити теревені, собаку з'їсти, дати дуба, залишитися з носом, зарубати на носі*.

Фразеологічні єдності — це семантично неподільні фразеологізми, значення яких певною мірою пов'язане зі значенням слів-компонентів. Наприклад: *прикусити язика, тримати язик за зубами, води в рот набрати, ні пари з вуст, тримати камінь за пазухою, робити з мухи слона, замилювати очі, море по коліна, накивати п'ятами, кіт наплакав, стріляний горобець*.

Фразеологічні сполучення — це семантично подільні фразеологізми, один із компонентів яких характеризується вільним лексичним значенням, а другий — фразеологічно зв'язаним. Наприклад: *розв'язати питання, надати допомогу, храм науки, зло бере*. Компонент фразеологічного сполучення з вільним лексичним значенням можна замінити іншим: *розв'язати питання, розв'язати завдання; надати допомогу, надати підтримку; храм науки, храм мистецтва; зло бере, страх бере, сміх бере, жаль бере*.

Окрім названих фразеологічних одиниць, виділяють іще й **фразеологічні вислови** — стійкі, семантично неподільні мовні звороти, до складу яких входять слова з вільним значенням і які відтворюються в процесі мовлення як сталі мовні одиниці. Вони характеризуються лаконізмом і афористичністю. Це прислів'я, приказки, крилаті вислови тощо.

Фразеологізми, як і слова, вступають у синонімічні відношення. Наприклад, поняття *непотрібний* можна передати такими **фразеологічними синонімами**: *приший кобилі хвіст; потрібний як п'яте колесо до воза, як сліпому дзеркало, як лисому гребінь, як торішній сніг, як коло трактора віжки, як зайцеві бубон, як собаці п'ята нога* та ін. (Див. СФС, с. 79).

Джерела виникнення фразеології української мови різноманітні. Це насамперед народна мудрість, шліфована віками: *дати гарбуза; як горохом об стінку; наче блекоти найвся; душа в п'ятах; їсть, як іржа залізо; мов у воду опущений; що посієш — те й пожнеш; сам не гам і другому не дам; рука руку миє; як дбаєш, так і маєш*.

Одним із джерел української фразеології є виробничо-професійні вислови, що прижилися в народній мові як

фразеологізми з образним значенням: *грати першу скрипку*; *увійти в роль* (із мови артистів); *тріщати по всіх швах*; *сім разів відмір, а раз відріж* (із мови кравців); *лити воду на млин* (із мови мірошників); *стригти під один гребінь* (із мови перукарів); *прясти на тонку* (з мови праль).

З розвитком науки й техніки українська літературна мова поповнилася новими фразеологізмами, які виникли внаслідок переносного вживання термінологічних словосполучень: *ланцюгова реакція*, *зсув за фазою*, *спускати на гальмах*, *зводити до спільного знаменника*, *з космічною швидкістю*, *лакмусовий папірець*, *коефіцієнт корисної дії*, *питома вага*, *температура кипіння*, *вийти на фінішну пряму*, *зійти з орбіти*.

Чимало фразеологічних одиниць української мови має книжне походження:

а) зі Святого Письма: *сіль землі*; *пісня пісень*; *повертатися на круги своя*; *земля обітована*; *не хлібом єдиним живе людина*; *притча во язицех*; *лікарю, зцілися сам*;

б) з античної міфології: *розрубати гордіїв вузол*, *авгієві стайні*, *нитка Аріадни*, *сізіфова праця*, *піррова перемога*, *дамоклів меч*;

в) перекладені з інших мов: *тут собака заритий* (з німецької), *апетит приходить під час їжі* (з французької), *синя панчоха* (з англійської), *відкладати в довгу шухляду* (з російської);

г) вислови відомих людей: «Іду на ви!» (князь Святослав), «Борітеся — поборете» (Т. Шевченко), «Караюсь, мучуся, але не каюсь» (Т. Шевченко), «Вогонь в одежі слова» (І. Франко), «А судді хто?» (О. Грибоедов), «Бути чи не бути?» (В. Шекспір).

Лексичне і фразеологічне багатство української мови зафіксоване в словниках. Мовознавча наука, яка займається теорією і практикою укладання словників, називається **лексикографією**. Усі словники поділяються на два типи: енциклопедичні та лінгвістичні.

В **енциклопедичних** словниках розкривається зміст понять про предмети і явища, позначувані словами, наводяться різноманітні факти з усіх галузей життя, дані про видатних осіб тощо.

Наприклад, в енциклопедичному словнику «Українська мова» (К., 2000) подано відомості про українську мову та українське мовознавство, розкрито зміст основних понять лінгвістики, наведено дані про мовознавців і письменників,

які зробили значний внесок у розвиток української мови чи її наукове дослідження.

У *лінгвістичних* словниках пояснюються слова в різних мовознавчих аспектах. Такі словники поділяються на одномовні, двомовні й багатомовні.

Серед одномовних словників важливе місце належить *тлумачним*, які пояснюють, тлумачать лексику. Найбільшим і найавторитетнішим словником цього виду є одинадцятитомний «Словник української мови» (К., 1970—1980), який містить близько 135 тис. слів.

Фразеологізми тлумачаться у двотомному «Фразеологічному словнику української мови» (К., 1993), а іншомовні слова — у «Словнику іншомовних слів» (див., наприклад, К., 2000).

В *етимологічних* словниках слово розглядається з погляду його походження, розвитку в мові та зв'язку зі спорідненими словами інших мов. Семитомний «Етимологічний словник української мови» представлений поки що трьома томами (К., 1982, 1985, 1989), інші готуються до друку.

Історичні словники фіксують лексику попередніх періодів розвитку української мови. Словників цього виду в українській лінгвістиці, на жаль, небагато, серед них — «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К., 1977—1978), шість випусків «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» (Львів, 1994—1999).

Поширеними є *орфографічні* словники, які подають правильне написання слів. Сучасний стан розвитку літературної мови відображає академічний «Орфографічний словник української мови» (К., 1994), який налічує близько 120 тис. одиниць. Нормативну вимову слів шляхом запису їх у фонетичній транскрипції відбивають *орфоепічні* словники (див. зокрема «Орфоепічний словник». — К., 1983).

Синонімам, антонімам і паронімам української мови присвячено такі словники:

1. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. — К., 1986.

2. Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. — Львів та ін., 1993.

3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. — К., 1993.

4. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. — К., 1988.

5. Полюга Л.М. Словник антонімів. — К., 1987.

6. Словник синонімів української мови: У 2 т. — К., 2001.

Серед *двомовних* словників виділяються насамперед перекладні, наприклад, українсько-російські та російсько-українські, українсько-англійські й англійсько-українські та багато інших. Перекладні словники бувають і багатомовними.

Питання для самоконтролю

1. Що таке лексика? Яке походження цього слова?
2. Що вивчає лексикологія?
3. Які ознаки властиві слову як основній мовній одиниці?
4. Що таке лексичне значення слова? Наведіть приклади.
5. Які слова називаються однозначними? Відповідь проілюструйте прикладами.
6. Які слова належать до багатозначних? Наведіть приклади.
7. Яке лексичне значення слова є прямим? Наведіть приклади.
8. Яке лексичне значення слова є переносним? Наведіть приклади.
9. Який вид переносного значення називають метафорою? Наведіть приклади.
10. Що таке метафоричний епітет? Відповідь проілюструйте прикладами.
11. Який вид переносного значення називають метонімією? Наведіть приклади.
12. Якими особливостями характеризується синекдоха як різновид метонімії? Наведіть приклади.
13. Які слова називаються омонімами? Наведіть приклади.
14. Які слова називаються омофонами? Наведіть приклади.
15. Які слова називаються омоформами? Відповідь проілюструйте прикладами.
16. Які слова називаються омографами? Наведіть приклади.
17. Які слова називаються паронімами? Наведіть приклади.
18. Які слова називаються синонімами?
19. Які синоніми належать до абсолютних? Наведіть приклади.
20. Які слова називаються ідеографічними синонімами? Відповідь проілюструйте прикладами.
21. Які слова називаються стилістичними синонімами? Наведіть приклади.
22. Які синоніми належать до загальномовних? Наведіть приклади.

23. Які синоніми належать до контекстуальних? Наведіть приклади.
24. Яка стилістична фігура називається перифразою? Наведіть приклади.
25. Що таке евфемізм? Відповідь проілюструйте прикладами.
26. Які слова називаються антонімами?
27. Які антоніми називаються загальнономовними? Наведіть приклади.
28. Які антоніми називаються контекстуальними? Наведіть приклади.
29. Як розрізняється українська лексика за походженням? Наведіть приклади.
30. Які слова належать до власне українських? Наведіть приклади.
31. Які слова належать до загальноновживаних? Наведіть приклади.
32. Яка лексика називається лексикою вузького стилістичного призначення? Відповідь проілюструйте прикладами.
33. Які слова називаються професіоналізмами? Наведіть приклади.
34. Які слова називаються діалектними? Наведіть приклади.
35. Які слова називаються застарілими?
36. Які слова називаються історизмами? Наведіть приклади.
37. Які слова називаються власне архаїзмами (стилістичними архаїзмами)? Відповідь проілюструйте прикладами.
38. Які слова називаються загальнономовними неологізмами? Наведіть приклади.
39. Які слова називаються індивідуально-авторськими неологізмами? Наведіть приклади.
40. Що вивчає фразеологія?
41. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
42. Які фразеологізми називають фразеологічними зрощеннями? Відповідь проілюструйте прикладами.
43. Які фразеологізми належать до фразеологічних єдностей? Наведіть приклади.
44. Які фразеологізми називають фразеологічними сполученнями? Наведіть приклади.
45. Які фразеологічні одиниці називають фразеологічними висловами? Наведіть приклади.
46. Які синоніми називаються фразеологічними? Наведіть приклади.
47. Назвіть джерела виникнення української фразеології.
48. Чим відрізняються лінгвістичні словники від енциклопедичних?
49. Назвіть види лінгвістичних словників.

Контрольні завдання

Для виконання пропонованих нижче завдань радимо використовувати відповідні лінгвістичні словники, про які йшлося на с. 17.

I

З'ясуйте, яке зі значень кожного з наведених слів є прямим, а яке — переносним. Проілюструйте реченнями обидва випадки вживання.

1. Широчінь: а) велика, значна ширина; широкий простір; б) великий розмах у чомусь, ступінь вияву, охоплення чи поширення чого-небудь.

2. Навпростець: а) найкоротшим шляхом, по прямій лінії; б) відверто, прямо.

3. Наелектризований: а) заряджений електрикою; б) приведений у надзвичайно збуджений стан.

4. Поникнути: а) нахилитися, нагнутися, припасти до землі; б) втратити силу, знесилитися.

5. Чарівник: а) людина, яка займається чаклунством; б) людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою і т. ін.).

6. Іскристий: а) який сяє іскрами, блискучий; б) яскравий, виразний.

7. Їдкий: а) який хімічно руйнує, роз'їдає що-небудь; б) дошкульний, ущипливий.

8. Косити: а) зрізувати, стинати траву, збіжжя і т. ін.; б) позбавляти життя; нищити, вбивати.

9. Хлопчисько: а) дитина або підліток чоловічої статі; б) той, хто поводить себе несолідно, несерйозно чи нерозумно.

10. Цькувати: а) напускати собак на кого-небудь; б) переслідувати кого-небудь різкими нападами, наклепами і т. ін.

II

Поясніть значення виділених багатозначних слів у кожному конкретному випадку. Доберіть до них, де це можливо, синоніми.

1

1. Не підем ми волошки **рвати** ніколи вже.

На призьбі ти сидиш совою і серце **рвеш**...

О. Олесь

2. Згасає день, і море вечоріє,
Пасатний вітер нам вітрило рве...
М. Зеров

3. Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю, —
Він живе, він ще не вмер.
І. Франко

4. Напишеш, рвеш... І пишеш знову!
І знов не так... І знов не те...
Є. Плужник

5. Смагливий красень у генеральських лампасах, рвав очі
він чулим до краси селищанським молодицям... (О. Гончар).

2

1. Поблизу десь закричала злякана перепілка й захурчала крилами, а її сліди заніс тихий напівсонний нічний вітер (М. Івченко). 2. Ще не встали вони із-за столу, як задеренчав у повітрі пропелер над самою хатою, крила гоїднулися, вітаючи товариство льотчицьким привітом: Сіробаба прилетів (О. Гончар). 3. Моторки деркочуть по дзеркалу ріки, прослизують байдарки, білі крила вітрил плывуть, як уві сні... (О. Гончар). 4. Заломи на такому капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небудь середньовічний кабальєро, церемонно вітаючи десь на вулицях Верони або Сарагоси своїх середньовічних дам (О. Гончар).

5. Крило плаща із пліч. Крило вітрів над домом,
Вузли димів, що в'яжуть небо з міста колом.
Б.-І. Антонич

6. На обрію довгасті смуги —
Каспійське море залягло,
І сонця бронзове крило
Не спалахне в воді...
П. Филипович

7. Коли ж то, Господи, мине нас ця чаша?
Ця старосвітчина, цей повітовий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша?

М. Зеров

1. Тоді побачив вогонь, хтось сидів біля ognиська, а воно високо палахкотіло, кладучи на землю червоне коло (В. Шевчук). 2. Дотла село було спалене, все погоріло, тільки оті мальовані півні не піддались вогню (О. Гончар). 3. Така вже доля в металурга: все життя лицем до вогню... (О. Гончар). 4. — Уляно, Уляно! — кричав сержант Орлюк, лежачи на операційному столі. Вже непритомний, догравав він свою страшну гру, жестикулюючи й здригаючись. — **Вогонь на мене! Вогонь на мене! Я «Ластівка»!**.. (О. Довженко). 5. Лукія квапливо ступає по тих візерунках, чує, як внутрішній вогонь палить їй щоки (О. Гончар).

6. Ти знов прийшла, щоб всі чуття холодні
Вогнем страждання запалить...

О. Олесь

7. І коли повз кав'ярні, де теплі огні,
В черевиках іду подертих,
Чогось раптом спокійно-спокійно мені —
Чи то жити, чи вмерти...

Є. Плужник

4

1. Тужно, кінецьсвітньо горять заводи. У садках робітничих передмість звалища боеприпасів, кучугури снарядних ящиків, вони теж горять, снаряди вибухають, самі себе вистрілюють, свистять урізнобіч (О. Гончар). 2. Увечері після того горіли в плавнях багаття, і коні іржали... (О. Гончар). 3. ...Заюшене солдатське лице, нависнувши над окопом, горіло кров'ю (О. Гончар). 4. ...І Катя Степанишина, в якої щоки завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти... (О. Гончар). 5. Сина тоді не впізнати, очі життям горять, коли мова заходить про які-небудь ризниці, восьмигранники... (О. Гончар). 6. Не вперше їй сюди так заходити — з тилу, через кухню, щоб і люди не бачили, щоб не горіти перед ними від сорому за свого непутячого чоловіка (О. Гончар). 7. У той час, коли рана почала гоїтися, дівчину спіткало нове лихо: заболіло раптом у грудях, запекло вогнем, її всю охопив жар, і горить вона в ньому ось уже який день (В. Малик).

8. Горить горобина на білім листку,
На білім листку палить долю хистку...

І. Драч

9. ...Ставний отаман босий
Куліш з таранею уже благословив —
І ложку кожен з них, не кваплячись, підносе, —
А тіло втомлене і ние, і горить...
М. Рильський

10. Тепер на півночі горять сніги...
Стрункі на півночі біжать олені...
І, знак північної снаги,
Високі заграви студені
Сліпучо міняться...
Є. Плужник

11. Віки летять, а в неозорім морі
Єдине сонце для землі горить,
І всі колись з'єднаються в просторі —
Людина, звір, і квітка, і блакить.
П. Филипович

12. ...А на личеньку твоїм
Золоті горять усмішки.
О. Олесь

5

1. Сніги почали швидко **танути**, в ріках прибувала вода (В. Малик). 2. Жона Євпракса згоріла десять літ тому від такої ж гарячки, від якої **тане** Любава (В. Малик). 3. Десь пісня **тане** далека, наче крізь сон (О. Гончар). 4. Влігся зручніше, у легеньку ковдру закутався — і тіло **розтануло** (О. Гончар). 5. І коли розкривала очі — бачила крізь дірки з темної синяви в небі великі зірки, що лоскотно-холодним спокоєм, ніби оксамитом, обперізували їй душу, а душа тоді **танула**, як весняний сніг (М. Івченко). 6. Коли Мокрина вискочила — зразу їй упало в вічі: тиха, ледве злотава смуга, сиві кущі й сірява пелена ранку, що **танула** десь на темній брамі тополь (М. Івченко). 7. Ніч швидко **танула** (М. Івченко). 8. Тоді дід почав **танути** на очах: ослабла рука, що стискала кийка, обличчя розм'якло і стало добродушно-нетямкувате, а очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком саява, що текло сьогодні щедро на землю (В. Шевчук).

6

1. **Цвітуть** картоплі, і мак по них **цвіте** (О. Гончар). 2. Вони сиділи за столом у саду, і перед ними, як щодня, **цвів захід** (В. Шевчук). 3. Позирнула на нього й раптом **зацвіла** гус-

тим рум'янцем (В. Шевчук). 4. Сторож Степан сидів на парті й перепочивав, в бороді його стриміла самокрутка і блідо цвів вогник (В. Шевчук). 5. Смикнув за прив'язане до грудей кільце, і над ним зацвіла біла шапка парашута (В. Шевчук).

6. Летить комета. Бавиться дитя.

Цвітуть обличчя, острахом не стерті.

Ліна Костенко

7. Цвітуть думки, і на слова скупіше...

Росту.

Є. Плужник

7

1. Запалили вогнище із ошмаття газет, що, спалахнувши, скоро й погасло (О. Гончар). 2. Пливеш собі човном і чуєш, як і пісня пливе, то вигониться вгору, то, розіллївшись, далеко стелиться серед лунких вод, поволі тане, гасне... (О. Гончар). 3. Дивився на дерева і стежив, як спалахують та гаснуть (хмари пливли по небі, затуляючи часом сонце) світлотіні під ногами (В. Шевчук).

4. Без тебе день вмирав сьогодні,

Без тебе захід смутно гас

І сонце сходило в безодні...

О. Олесь

III

1

Складіть три речення зі словом *горіти* в таких значеннях:

1. Знищуватися вогнем.

2. перен. Червоніти від припливу крові.

3. перен. Проїматися сильним почуттям, віддаватися чому-небудь.

2

Складіть три речення зі словом *зелений* у таких значеннях:

1. Один із семи кольорів спектру; колір свіжої трави, листя.

2. Недостиглий, недозрілий.

3. перен., розм. Недосвідчений через свою молодість, незрілий, не сформований.

3

Складіть три речення зі словом *м'який* у таких значеннях:

1. Який угинається, легко подається при дотику, натискуванні, протилежне *твердий*.

2. перен. Приємний для ока, слуху, не різкий, який не дратує.

3. перен. Який легко піддається чужому впливу, піддатливий.

4

Складіть три речення зі словом *джерело* в таких значеннях:

1. Потік підземної води або іншої рідини, що витікає з землі.

2. спец. Писемна пам'ятка, оригінал, на основі якої будується наукове дослідження.

3. перен. Першопричина, початок чогось.

5

Складіть три речення зі словом *доводити* в таких значеннях:

1. кого. Вести, супроводжувати до певного місця.

2. що. Підтверджувати яке-небудь положення фактами або незаперечними доказами.

3. кого, перен. Викликати в когось певний стан.

6

Складіть три речення зі словом *ясний* у таких значеннях:

1. Нічим не затемнений.

2. Зрозумілий, який не викликає сумнівів.

3. перен. Радісний, веселий, нічим не затьмарений.

7

Складіть три речення з лексемою *слово* в таких значеннях:

1. Основна значуща одиниця мови.

2. Зобов'язання виконати щось; обіцянка, запевнення.

3. Право виступити з промовою.

8

Складіть три речення зі словом *добрий* у таких значеннях:

1. Який робить людям добро, прихильно, чуйно до них ставиться.
2. Значний за розміром, обсягом, кількістю і т. ін.
3. Смачний.

9

Складіть три речення зі словом *близький* у таких значеннях:

1. Який розташований на невеликій відстані від когось.
2. Який незабаром здійсниться або настане.
3. Пов'язаний дружніми взаєминами, спільними інтересами, симпатіями, спільністю ідей.

10

Складіть три речення зі словом *історія* в таких значеннях:

1. Наука про минуле, про розвиток суспільства і природи.
2. розм. Оповідання.
3. розм. Пригода, випадок.

11

Складіть три речення зі словом *глухий* у таких значеннях:

1. Позбавлений слуху або який погано чує.
2. Віддалений від культурних центрів, відсталий.
3. перен. Який нечуйно ставиться до людей; байдужий.

12

Складіть три речення зі словом *день* у таких значеннях:

1. Частина доби, проміжок часу від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора.
2. Календарна дата, число місяця, присвячене якій-небудь події, особі.
3. у мн. Час, період у житті людини, народу.

IV

Поясніть лексичне значення наведених омонімів. З кожним із них складіть речення.

1. Кома і кома.
2. Вид і вид.
3. Винний і винний.
4. Такт і такт.
5. Луг і луг.
6. Топити і топити.
7. Стан і стан.
8. Брак і брак.
9. Гриф, гриф і гриф.
10. Лава і лава.

V

Визначте, якими різновидами неповних омонімів є виділені слова.

1. Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мине.
І мати, сидючи на призьбі,
Вже не вичікують мене.

Є. Маланюк

2. Стук дверцят від грубої руки,
По грудках замерзлих дзвін обіддя,
І пучки розв'язують стрічки
Під м'яким злотавим підборіддям.
І таким чимсь повні — чуєш ти —
Раптом груди, горло і повіки,
Що готовий взяти та й піти
І ніколи не вернуть, повіки.

О. Ольжич

3. Ах, живи, доживай! Живи, не тужи!
Заціліти — надії марні!
Тебе ж подвиг жде на землі чужій,
Десь над Райном чи десь на Марні!

Є. Плужник

4. Що менше слів, то висловитись легше,
Горни, поете, їх замети цілі!
Гасай у колесі своєму, векше...
Ах, марний біг! Ах, марний труд без цілі!

Є. Плужник

5. Чого ж ти ждеш?
Лишилося так мало!
Розкрий обійми, наче помах крил, —
Лети й лети! Це ж те, що статись мало...
Є. Плужник

6. І всяку душу я живу
Нарік, натхненний, по вподобі, —
А сам на самоті живу:
Моя душа — безводна Гобі.
М. Драй-Хмара

7. Тоді б моя пісня, як птиця, до зір
Злетіла, квітчаста й дзвінка...
О як мені рідні ці губи, цей зір,
Плече це, волосся й рука...
В. Сосюра

8. Вересню мій,
веслами весело греби.
Ждуть тебе на березі
з кошиком гриби.
Б. Олійник

VI

Поясніть лексичне значення наведених паронімів. З кожним із них складіть речення.

1. Змістовий, змістовний.
2. Пам'ятка, пам'ятник.
3. Книжковий, книжний.
4. Голосистий, голосовий.
5. Досвідчений, освічений.
6. Людяний, людний.
7. Україніка, україністика.
8. Трагедійний, трагічний.
9. Звичайний, звичний.
10. Ознайомити, познайомити.
11. Редакторський, редакційний.
12. Перекладацький, перекладний.
13. Переконаний, переконливий.
14. Сусідній, сусідський.

Доберіть до виділених слів синоніми. Зверніть увагу на те, що до одних слів можна дібрати кілька синонімів, а до інших — лише один.

1

1. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода зі шлангів, і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. 2. Допізна того вечора жевріло на березі неподалік бакенської будки самотнє вогнище. 3. Тільки кронясті дуби стояли над водою, як храми. 4. Смуток розлуки в голосі Віруньки, спрага чекання (Із творів О. Гончара).

2

1. Мине час, і вже буде тут русло, блискотітиме аж за обрій дніпровська світла вода, тихо линути в степ, напуваючи довколишні поля. А поки що тут тільки свіже, як після величезного вибуху, руйновище порушило одвічну дрімоту землі. 2. Серед шкільного двору турнік поблискує при місяці, як і колись поблискував, ще на світанку їхньої юності, в їхні одбуті літа. 3. А небо над ними розкинулось другим океаном, воно вже світлішає, рожевіє на сході, хвилює своєю великістю (Із творів О. Гончара).

3

1. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому. 2. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищем собор, чатує зачіплянські сні й сновидіння. 3. Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю, степові Гілеї, описані Геродотом, де скіф-хлібороби розводили знаменитих білих коней, так званих царських, що були знані на весь античний світ... 4. Тоня вихоплює в брата з рук його дорожню валізу і мчить з нею вперед, раз у раз озираючись весело на брата, а русяве пухнасте волосся вже розпустилось і метляється їй на плечах (Із творів О. Гончара).

4

1. Вже осінь, збезлюдніли пляжі, хвиля розбурхано б'є в береги. Сидимо на камені, що колись, може, під час зем-

летрусу, обвалився в море, **неподалік стирчить із води інший уламок скелі**, на ньому, **напівзатопленому**, чайка **незворушно стоїть**, велика, тонконога. Дивиться кудись у простір, наче думає. 2. **Неквалом рушають вони до своєї чабанської оселі**, рівно, **обопліч ступають по цій твердій забучавленій землі**, де льотчик, здається, ще недавно бігав чабанчуком (Із творів О. Гончара).

5

Одного разу Нателлу розбудив **віддалений дужий гуркіт**, схожий на грім. Але це не могло бути громом, бо небо було чисте, і до того ж **прогуркотіло десь унизу**, в лунко ошумленій потоком ущелині, а не вище, за перевалом, де все літо живуть громи... **Вихопившись на найближчу скелю**, Нателла стала **зірко дивитися вниз**... **Вилискують гори**, спокійно **дрімають на сонці ліси**... Лише шум потоку порушує **споконвічну тишу гір** (О. Гончар).

6

У цих **запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначився дід**. Минуло вже **півстоліття**, як його немає, але скільки б я не жив, я **ніколи не забуду войовничої пристрасті**, що **ховалася в добрих дідових грудях**. Він був здатний до такого **шаленого гніву**, що йому міг би **позаздрити найбільший у світі артист чи генерал**. Під час бою він **весь палав**. Його високі груди **ходили тоді ходором**. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й **кукурікали з його грудей**, але їх **перекривав його одчайдушний бойовий клич**... (О. Довженко).

7

Вода **прибувала з дивовижною швидкістю**. В один день **затопило ліси, сінокоси, городи**. Стало **смеркати, розгулялася буря**... У **темряві далеко десь гукали люди**, жалібно гавкали пси... Вода, хмари, плав — все **пливло, все безупинно неслося вперед**, шуміло, блищало на сонці... Батько сидів з веслом на кормі — **веселий і дужий**. Він **почував себе спасителем потопаючих, героєм-мореплавателем**, Васко да Гамою (О. Довженко).

8

Хірург **працював з надзвичайним натхненням і любов'ю**. Ніколи ще не хотілось йому так **палко врятувати життя людини**, як зараз. Іван лежав перед ним у **глибокій**

нестями, але його могутня воля до життя передалася лікареві і сповнила його вщерть. Він забув свою втому, свої безсонні ночі і працював, як після живодайного сну і освіжної ванни, працював легко й радісно, і сонце, що зазирнуло було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз протигангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зогрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожевіли щоки, і Кармалюк відкрив очі (О. Довженко).

9

1. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини. 2. Поволі згасав червневий день. Смеркло. На синьому небі спалахнули зорі. 3. Генерал іде мовчки, оглядаючи широкі лани. 4. Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають усе в степу до спокою і миру. 5. Неописанно чудова літня ніч у степах України. 6. А на березі Катерина дивиться вдалину, на морський горизонт (Із творів О. Довженка).

10

1. Хата наша, батьківська й дідівська старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояли над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. 2. Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч. 3. На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. 4. Тоді Андрій прожогом схоплювався з постелі, смалив цигарки, никав по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу. 5. Як тільки сонце виринуло з-за перелогів, степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці далекий грізний гуркіт, що все наближався і наближався (Із творів Г. Тютюнника).

11

1. То там, то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. 2. Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. 3. В селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою. 4. Над урочищем зринув місяць — червоний і глибокий, мов катер у палаючу

безодню. 5. А тумани вже давно **щезли**: розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці (Із творів Г. Тютюнника).

12

1. Світанки у Глинську **настають раптово**, наче їх приносять сюди **рвучкі** вітри разом із **пахощами** вижатого степу. 2. У зарості парку **вкрадалося** озеро, що було **при- тулком** тиші й суму для кількох білих скульптур над водою. 3. Одне лебедя із сьогорічних не могло одірватися од води, то вся зграя **кружляла** над ним, **призивно** ячала до нього з неба, аж доки і воно не знялося в світанок (Із творів В. Земляка).

13

1. Як гарно, **невимушено** вона **вписалась** у його днину, таку сіру й **гнобливу**, ніби хвиля, що **впала** на дно морське, а це **раптом** знову **вирвалася** на поверхню, **заграла бар- вами**... 2. Перше село, яке ми **проминули** під час своєї мандрівки, було Семиводи... В одній з таких хатинок жив батьків товариш..., і його дружина Дуся **завше**, коли ми тут **зупинялись**, **частувала** нас **медівками**, ніхто понад неї не **вмів** пекти чогось **подібного** (Із творів В. Земляка).

14

1. Скоро саме **звідтіля шугонув** вітер, **почувся** густий людський **лемент**, якийсь **гам** **переможний**, а далі **ворух- нув** крилами вітряк, котрого саме **повертали** до вітру, **по- вагався**, **затріщав** і **почав битись**, як **живий велетень**. Його сусід уже це **проробив** **набагато швидше**, без тріску, без скрипу старечого, а **раптово** і **відчайдушно**. 2. **Земле!**.. Ми нікуди не можемо **подітися** від тебе, як од власної долі, і хоч куди б **заносили** нас урагани часу, але як **тільки** вони **вщувають** і **починають** **ледь виднітися** твої **обрії**, то ми знову **прагнемо** до тих місць, де **вперше побачили** тебе з **колискової висі** (Із творів В. Земляка).

15

1. Марта **занедужала**... Вона ніби **сховалась** у **тверду** шкаралупу мовчання і **боязко** **визирала** **звідти**, **спостеріга- ючи** чужий і ворожий їй світ. 2. Місто вже **шумувало** своїм **буденним життям**... 3. **Мертва тиша** **панувала** на **подвір'ї** і в **лісі**, що **стояв** у **димі** **осінніх туманів**. 4. У **присмерках** **кімната** **дихнула** на нього **пусткою**. 5. На **ніч** **піднялася** **буря**, і все **навколо** **сповнилося** **шумами**, немов

тисячі химерних істот зібралися на нічну раду й говорили на своїх таємничих мовах (Із творів О. Слісаренка).

16

1. Край шляху, в долині, догорає огнище (М. Коцюбинський). 2. І я тобі, як на сповіді, скажу тільки чисту правду (Ліна Костенко). 3. Лежить під небом, чистим і високим, холодний степ моєї самоти (Ліна Костенко). 4. У народі кажуть: людині легше йти в дорозі, якщо вона захопила з собою пісню. Та пісня допоможе перебороти смуток і відчай при лихій годині, розвеселить при втомі (І. Цюпа).

17

1. Я глибоко вірю у велике майбутнє українського слова, у його велику красу і силу і вважаю за велике для себе щастя бути в фалангах тих піонерів, які дбають про високий розвиток нашого чарівного слова як зброї трудящих мас (С. Васильченко).

2. У чистім полі, в полі на роздоллі,
де колосочки проти сонця жмуряться,
Вернигора, Вернивода й Вернидуб —
три велетні —
зібралися та й журяться.

Ліна Костенко

18

1. Та працею великою й зусиллями отих загублених талантів, самопожертвою ми все-таки маємо письменство — чимале й не так-то вже й бідне, як на наші обставини, письменство, перейняте духом справжньої людяності (С. Єфремов). 2. Все почалося просто: з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої хмари (О. Гончар). 3. Кость тихо йшов замислений краєм пішоходу, а за ним силкувався вибитись з-за дерев місяць... (Б. Антоненко-Давидович).

19

1. Знов весна, і знов надії
В серці хворім оживають,
Знов мене колишуть мрії,
Сни про щастя навівають.

Леся Українка

2. О ніч чудовна і чудова!
Ще вчора сіявсь сніг рясний, —
Сьогодні ж теплінь, і понова,
і проріст трав, і день ясний...

О. Олесь

3. Хіба не бачите, що небо голубіє,
Що сонце ранками всміхається ніжніш,
Що вся земля в чеканні дивнім мліє,
І легше дихає, і дивиться ясніш.

О. Олесь

20

1. Люблю я й досі присмерки прозорі
Квітневих вечорів і чорну сіть
Вишневих, яблуневих верховіть,
І по калюжах ніжнотонні зорі.

М. Зеров

2. Зацвіли каштани в пелюстках проміння,
І хитає віти теплий вітровій.
Гей ви, далі, далі безкінечні й сині,
Як чудесно жити на землі моїй!

В. Сосюра

3. Дивись: шумує день погожий,
Кипить зелена заметіль.

Б.-І. Антонич

4. Діброва смутная вже листячко ронила,
Додолу у журбі клонилася чолом...

Олена Пчілка

VIII

Доберіть до виділених слів антоніми.

1

1. Нелегко вгадати майбутні береги каналу, між якими ще тільки ходять бульдозери та розрихлювачі, вибираючи ґрунт з того місця, де було русло, розтинаючи його впоперек глибочезними траншеями-штреками. 2. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний випліскує заграви, бурхаючи з крутого бе-

рега лавою розпечених шлаків... Опівночі, після того, як промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів..., собор стоїть над селищами в задумі... 3. І коли ті, далекі, прийдучі, **виринаючи** з глибин всесвіту, **наближаться** до нашої планети, **перше**, що їх здивує, будуть... собори! (Із творів О. Гончара).

2

1. І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули **вічної краси**! 2. Спустилися алеєю вниз, вийшли до Дніпра. Обличчю Віруньки знову вернулась **природна** успокоєна гордовитість... 3. Вночі собор **молодіє**. Зморшок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і **вперше** саянув у цих степах небесними півкулями своїх бань. 3. Хата допотопна, вікна покосились, а віконниці, проте, **новісінькі**, голубі... (Із творів О. Гончара).

3

1. Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, **поволі** затулив я очі. Мені не стало **темно** в голові. **Заплющуючи** очі, й по цей день я ще не маю **темряви** в душі. 2. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще **прибуває**. 3. Паламар Лука **причалював** отакечки до стріхи. 4. Після косовиці **починаєм** гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь **мовчазними** і збентеженими... 5. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем чи ложкою, — **легко і вправно** (Із творів О. Довженка).

4

1. В сірих очах, як і перше, горіло те ж саме питання. Всі четверо — хірург, і асистент, і сестри — **ствердливо** хитнули йому головами і одвернулись, **схвильовані**...

— Ви **виграли** генеральну битву майже без всяких засобів до **перемоги**, — сказав зворушено хірург.

2. — **Стійте! Спиніться!** — кричали бійці один до одного, **відходячи** все **швидше й швидше**, і кроки їх тонули в гуркоті ворожих моторів, і **страх** розливався по жилах, **пронизував** холодом кишки, **розслабляв** руки й ноги і гнав їх полем, лугом, через міст (Із творів О. Довженка).

1. Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. 2. Стояла вже пізня осінь, мжило... 3. Осінь того року була суха, як і літо, — ані дощинки. 4. Поночі вже. Зорі над проваллям блимають. Звідси вони більші і яскравіші. 5. Ці Штокали, дід Прокіп і баба Ганна..., мабуть, найскупіші в світі. 6. Хата була простора, як загін (Із творів Г. Тютюнника).

1. З ледь чутним шерехом сіється сухий, блідо-рожевий від близької заграви сніг. Крізь нього сям і там видніються чіткі на оранжевому тлі силуети хат, машин, підвід. Попід хлівами пирхають коні, тепло, затишно, пахне сіном. 2. Спочатку, з рік, мабуть, гарно жили, весело, наче щодня свято в хаті. 3. Якось в одному селі, голодний і зморений, підійшов до першого-ліпшого двору щось попросити. 4. Умившись, дядько одягав чисту сорочку і сідав до столу (Із творів Г. Тютюнника).

1. Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий вечір, занутивши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег. 2. За день води убуло... 3. Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. 4. Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику міцне берестове коріння. 5. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилося на триніжках вечерея, гупали об землю спілі яблука (Із творів Г. Тютюнника).

1. ...Не хочеться в'язнути до людини, мовчазної і роботящої, — соромно... 2. Знаю я лише слово, що дядько Ігор подарував мені ненароком, і гадки не маючи про те, що радує. У слові, а ще в тому, як він його вимовить, чується мені людина добра. А хіба цього не досить, щоб її шанувати? 3. Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик... 4. На річку налягла ніч — суха і тепла, як перед грозою. 5. Сонце

пробило у хмарах над байраком вузьеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. 6. Багаття сичить: сирі дрова, кукурудзиння, солома — не стільки вогню, як диму (Із творів Г. Тютюнника).

9

1. Процесові старіння підлягає все. 2. Тече вода каламутна... Чого моя мила смутна? (Н. тв.). 3. Зі сходом сонця всім балом піднялися на Замчисько, найвищу точку у Вавілоні... (В. Земляк). 4. Тихін був високий, мовчкуватий, із каштановим чубом, що стирчав на голові, наче просмолений живицею... (В. Земляк). 5. Вода — як окріп, нагрілась за день, а Мальва любить воду студену, щоб приймала (В. Земляк).

10

1. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. 2. Школа була простора, нова, недавно поставлена. 3. На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні звуки монастирського дзвону сумно лунають у долині. 4. Ся тиша дратувала... 5. Позаду — вороги. 6. Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеться? (Із творів М. Коцюбинського).

11

1. У вуличці було темно, аж чорно. 2. Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. 3. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. 4. І я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль. 5. Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце, і на золоті неба на тлі візантійського образу зачорніли силуети тополь та дахів (Із творів М. Коцюбинського).

12

1. Спека потроху спадає. 2. Крючковар біг і почував свою перемогу. 3. У кімнаті вбогі меблі... 4. Осіннє сонце, що надвечір спромоглося продерти хмари, схилялося над обрієм і сіяло своє золотаве насіння у вогку землю. 5. Рамп щось стиха говорив своєму молодому співбесідникові, і на його обличчі відбилося задоволення. 6. Вольнер ненароком заскочив у Домашів. 7. Але справа складна: він сьогодні здобуде ключ до загадки-таємниці... (Із творів О. Слісаренка).

Доберіть до виділених слів синоніми й антоніми.

1

1. Уже сутеніло, коли Горбенко повернувся додому.
2. Батько був роботящий, любив і шанував працю, добре знався на своєму ковальському ділі... 3. Над Києвом гасне сонце, і його останні жарини тліють на розпеченому золоті старих церков. Синій серпанок оповиває старезне місто, ідесь уже блимнув перший електричний вогник (Із творів Б. Антоненка-Давидовича).

2

1. Поля зливалися з темрявою, і тільки невеличкий клапоть дороги виднівся при слабкому світлі затуманених зір.
2. Нарешті вагон притишив ходу, під колесами забряжчала стрілка, і в Синюхи родилася надія на кінець цієї сказженої подорожі. 3. Сіма занепокоєно стежила за своїм чоловіком, і їй здавалося, що в нього якесь горе (Із творів О. Слісаренка).

3

1. Він уже виразно бачив вогні вечірнього міста, і думка старого бійця не затуманювалася почуттям жалю. 2. Дощ більшав... 3. Настрій підносився. 4. Хуртовина за ніч уляглася, але дороги ще були не втерті. 5. Артем цілими днями ходив замислений і тривожний (Із творів О. Слісаренка).

4

1. Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба (П. Мирний). 2. Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність (М. Хвильовий). 3. Під однією хатою зібралася купа дівчат та парубків, чути було веселий гомін (Б. Грінченко).

5

1. А той вітряк давно вхопили вхопини.
Пірнає в хмару місяць-дармовис.
І ніч глуха, і поле перекопане,
І в порожнечу поціляє спис.
2. Верба усохне, і спляють грушу.
Зелене море зроблять із Дніпра.

Ще брат живий, та він глухий на душу.
Є братова, але вона стара.

3. Не хочу я в рай, і не заздрю я Крезові.
Заб'юся в глухий оцей кут.
Тут сосни соснові, берези березові,
І люди людяні тут.

Із творів Ліни Костенко

Х

Випишіть із наведених речень антонімічні пари. Доберіть до них, де це можливо, синоніми.

1

1. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпека і боротьба, вічний упад і підйом, розквіт надії й розпука, почуття сили і знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... 2. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз, одне дерево догори віттям, друге — униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять угорі і доли (Із творів М. Коцюбинського).

2

1. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. 2. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здійсмається, то падає, щоб піднятися на другому краї, хвиля вогняного моря. 3. А значить, пута темноти сильніші від світла? 4. Життя лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. 5. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? (Із творів М. Коцюбинського).

3

1. От наблизився, дзенькаючи острогами, артилерист Пересада, що мав широкі плечі й вузьку шинелю. 2. Прокинувся так само раптово, як і заснув (Із творів О. Слісаренка). 3. Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала, з співом на вустах! (Леся Українка). 4. Тьму світло пере- може, щоб не було негод (В. Сосюра). 5. І в боротьбі з боягузством потрібна мужність (Нар. тв.).

1. Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускається нижче і піднімається знову, під тонкою шкірою на лиці блукають тіні. 2. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпним. 3. З-під сосен, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. 4. І хто його зна, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в сьому степу широкому, необмеженому? 5. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воно гнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз-таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне (Із творів М. Коцюбинського).

1. Куди він літає, що його радує і що смутить — нічого про це матері не відомо. 2. Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? Що саме вона набуває? А що втрачає? 3. ...Тоня неодмінно наблизиться до клубу, адже вона бігає на всі фільми підряд — гарний він чи поганий. 4. ...Сином його в радгоспі пишаються, бо знають, що він льотчик неабиякий, сьогодні реактивний сокіл, а завтра, може, полетить на такі планети, де ні отар, ні степів не буде... 5. Скапелюшений був у подиві.

— Скрізь пишуть, а у вас що... усім задоволені?

— Ні, фальшаків не люблять.

— Це ти про кого?

— Про тих, що вдень моралі нас учать, а вночі відучують (Із творів О. Гончара).

XI

Знайдіть однокореневі антоніми. Поясніть, як вони утворені.

1. Так, ти вгадав, знак виродження — ти, А не відродження, такий підлотний вирід... (І. Драч).

2. Бачимо, де будівник справжній, а де псевдобудівник. 3. Наперекір усім бомбам досі стоїть, мов якась антибомба, — вістряє угору, у небо, увись. 4. ...Собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказа-

ти б, антиніч. 5. — Я ж давно вас, нещасних, учив, — упевнено мовив Орлянченко: — на всякого Бублика антибублик потрібен. На крутість — силу антикрутіства... (Із творів О. Гончара).

XII

Утворіть від поданих слів антоніми за допомогою префіксів.

1. Готівковий, грамотний, грішний, діяльний, жалісний, зловний, культурний, платний, хмарний, вихований, чемний, стриманий, поганий, симетричний, гуманний, історичний, логічний, науковий, санітарний, урядовий.

2. Зсипати, влетіти, підповзти, нагорнути, розібрати, винести, розгребти, скласти, ввести, відсунути, під'їжджати, підтягнути, відіпхнути, відчепити.

XIII

Знайдіть у поезії Ліни Костенко індивідуально-авторську перифразу:

Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль.
І, ковтаючи сльози, одягши на плечі сукману,
перемотує літо на чорні котушки тополь,
шиє голим полям нескінченну сорочку з туману.
Тихо строчать дощі... І навіщо мені ця печаль?
Що я хочу спитать у цієї сумної кравчині?
Я прощаюся з літом. І воно мені каже: «Прощай!»
І хитає над шляхом порожні гнізда грачині.

XIV

Знайдіть у наведених уривках історизми.

1

До обіду послані Претичем тивуни й огнищани ледве зібрали на Подільському торжищі сто ратників та з півсотні возів, бо решта киян та посадського люду так поховалася, що нарочиті майже нічого не знайшли.

А ватага мала рушати надвечір, щоб до півночі перейти на той бік Ірпеня. Дружина гуртувалася за Копиревим гаєм. Кожна сотня стояла своїм полком, гридні жваво перемовлялися, ховаючись у холодку, коні хропли від спеки, воли спроквола ремигали серед возів, а десятні воєводи бігали до сотників і допитувалися, коли ж нарешті вийде князь (І. Білик).

Княгиня сиділа біля розчищеного в садок віконця й пряла з кужеля мичку. Прудке веретено з череп'яним прясельцем сягало майже долівки, встеленої травою, на траві сиділа чорнявенька дівчинка років півтора-двох і бавилася з пухнастим білим кошеням.

Коли князь увійшов, Ясновида випустила веретено додолу, й череп'яне прясельце розкололось навпіл (І. Білик).

3

Гридниця, велика мурована зала, прибудована до князівського палацу, вже гула від багатьох людських голосів. За довгими, в три ряди, столами сиділи бояри з бояринями, духовні особи, воєводи з жонами, значні княжі мужі та гридні.

...Тим часом стільники і чашники закінчили носити страви, стали з рушниками за спинами гостей. Шум дедалі посилювався — наближався час трапези.

І раптом усі замовкли. До гридниці ввійшли князі та княгині з сім'ями (В. Малик).

XV

До кожного з наведених фразеологізмів доберіть синонім.

Зразок: Підіймати на глу́м — насміхатися; вола б з'їв — голодний; як у бога за дверима — безтурботно.

1

Бити байдики, ввести в оману, голий як бубон, дати ногам волю, дірка від бублика, зуб на зуб не попадає.

2

Брати на кпини, діямати до печінок, підносити до небес, хоч з лиця воду пий, як корова язиком злизала, як сніг на голову.

3

Аж ребра світяться, перегнути палку, прикусити язик, стерти на порох, хоч в око стрельни, як піску морського.

4

Давати драла, зробити великі очі, передати куті меду, хоч до рани прикладай, яблуку ніде впасти, як торішній сніг.

5

Аж мороз іде поза спиною, горобцям дулі давати, згущувати фарби, повісити носа, п'яте через десяте, у чорта на куличках.

6

Впасти в око; годувати злидні; задирати носа; ні за ципову душу; опустити руки; тихіший води, нижчий трави.

7

Вишкіряти зуби, води в рот набрати, надимати губи, курці ступити ніде, туман вісімнадцятий, хоч греблю гати.

8

Викинути з голови, в'їстися в печінки, душа в п'яти сховалася, заткнути за пояс, море по коліна, олух царя небесного.

9

Брати ноги на плечі, вибілювати зуби, де Макар телят не пас, тримати язик за зубами, мозолити очі.

10

Важким духом дихати, глека розбити, і оком не моргнеш, одним миром мазані, продавати зуби, сон рябої кобили.

11

Впадати в тугу, волосся дибом встає, гострий на язик, як рак свисне, зарубати собі на носі, підбивати клинці.

12

Бити чолом, вставляти палиці в колеса, дуля з маком, змішати з грязюкою, кров холоде в жилах, як рукою подати.

13

Без царя в голові, колоти очі, куди не кинь, обвести навколо пальця, пекти раків, як раз плюнути.

14

Гнутися в дугу, всипати перцю, на краю світу, тримати камінь за пазухою, цокотіти зубами, як по писаному.

ФОНЕТИКА

Фонетика (від гр. *phonetikós* — звуковий) — розділ мовознавства, у якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються в мовному потоці.

Звукову систему мови утворюють найменші мовні одиниці — звуки.

Як і будь-який інший звук, **звук мови** можна розглядати як явище фізичне, що виникає внаслідок коливання повітря і характеризується певними акустичними параметрами (частота коливань, їх амплітуда, тривалість тощо). Звуки мови є також явищем анатомо-фізіологічним, оскільки їх творення зумовлене роботою мовних органів людини. Крім того, і це найголовніше, звуки мови виконують власне мовну функцію, а тому є явищем лінгвістичним. У процесі комунікації (з лат. *communicatio* — спілкування, обмін думками, інформацією тощо) люди вимовляють і чують велику кількість звуків, але для спілкування важливими є лише ті звуки, які відрізняють слова і форми слів, а отже, дають можливість співрозмовникам висловити думки і зрозуміти почуте. Хоч у кожному конкретному випадку ці звуки набувають індивідуального забарвлення завдяки тембру голосу, його висоті, інтенсивності тощо, а також зазнають впливу сусідніх звуків, проте вони сприймаються усіма мовцями — носіями даної мови однаково, легко ототожнюються й вичленовуються з мовленнєвого потоку. Наприклад, слово *мити* складається зі звуків [м], [и], [т], [и]. Слово *шити* від попереднього відрізняється тільки одним звуком [ш], який у цьому випадку виконує словорозрізнявальну функцію. У слові *шум* звук [ш^о], на відміну від [ш] у слові *шити*, має додаткову характеристику — огуб-

леність, що зумовлюється впливом наступного голосного [у]. Але це не заважає сприймати його як той самий звук [ш] і протиставляти іншим звукам в аналогічному оточенні (*сум, кум, бум*). У слові *шість* додатковою характеристикою звука [ш] виступає його пом'якшення перед голосним [і]: [ш'іс'т'], але це теж не дає підстав вважати [ш'] іншим звуком. Таким чином, у словах *шити, шум, шість* звук [ш], хоч і має певні відмінності ([ш], [ш°], [ш']), зумовлені фонетичним оточенням, сприймається узагальнено, як той самий звук — звук мови [ш]. Він може протиставлятися іншим звукам мови, так само узагальненим, і разом з ними входить до звукової системи української мови.

У творенні звуків мови беруть участь такі органи: *легені* (власне — весь дихальний апарат), оскільки з них надходить повітряний струмінь; *гортань з голосовими зв'язками*, які при проходженні струменя повітря вібрують, в результаті чого утворюється голос різної сили і висоти; *надгортанні порожнини*: глоткова, ротова і носова, в яких звукова хвиля, що надходить з гортані, набуває остаточного оформлення.

Найважливішою для творення звуків є *ротова порожнина*, в якій міститься найактивніший мовний орган — *язик*. Мовними органами є також *піднебіння, язичок, зуби, губи*.

Активними називаються ті мовні органи, які при творенні звуків здійснюють певні рухи. *Пасивні* — це нерухомі мовні органи, до яких активні наближаються чи навіть змикаються з ними, спричиняючи виникнення шумів. Активні мовні органи відіграють головну роль у процесі звукотворення, а пасивні — допоміжну. До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня стінка глотки, язичок (піднебінна завіса), язик і губи. До пасивних належать тверде піднебіння, зуби, альвеоли (горбочки коло зубів).

Класифікація голосних і приголосних звуків

Звукова система української мови нараховує 38 звуків: 6 голосних і 32 приголосні. Поділ звуків на голосні і приголосні — це найбільше протиставлення у системі звуків мови.

Голосні — це звуки людської мови, основу яких становить голос. При вимові голосних звуків струмінь повітря, вийшовши з легень і проходячи по гортані, спричинює вібрацію зімкнених напружених голосових зв'язок, далі

рухається до ротової порожнини вже у вигляді звукової хвилі з періодичними коливаннями і вільно виходить назовні. Ротова порожнина відіграє при цьому роль резонатора, який за рахунок руху нижньої щелепи та переміщення язика в горизонтальній і вертикальній площинах змінює свої розміри та форму, що є вирішальним при творенні голосних різної якості.

За місцем творення (береться до уваги рух язика в горизонтальній площині ротової порожнини) виділяються голосні звуки *переднього* ряду ([e], [и], [i]) та *заднього* ([a], [o], [y]) (табл. 1).

Таблиця 1

i		<y>
и		
e		<o>
		a

Залежно від *ступеня підняття* язика, тобто від його руху у вертикальній площині, розрізняють голосні звуки *низького* ([a]), *середнього* ([e], [o]), *високо-середнього* ([и]) і *високого* ([i], [y]) ступенів підняття.

За участю губ голосні поділяються на *неогублені* (не-лабіалізовані) й *огублені* (лабіалізовані). До огублених належать [o], [y], решта голосних звуків неогублені.

Примітка. У табл. 1 лабіалізацію голосних позначено ромбо-подібними дужками < >.

Залежно від місця наголосу в слові голосні звуки можуть бути *наголошеними* і *ненаголошеними*.

Приголосні — це звуки людської мови, основу яких становить шум з більшою чи меншою часткою голосу або тільки шум.

При вимові приголосних звуків голосові зв'язки можуть бути напруженими і вібрувати під тиском повітряного струменя, утворюючи музикальний тон (голос), а можуть бути розслабленими, не зімкненими і вільно пропускати видихуване повітря. Характерні для приголосних шуми виникають переважно у ротовій порожнині при подоланні струменем повітря різноманітних перешкод, утворюваних на його шляху активними і пасивними мовними органами.

В основі поділу приголосних на *шумні* й *сонорні*, *дзвінки* і *глухі* лежить *участь голосу і шуму* при їх творенні. Сонорні (від лат. *sonorus* — звучний) — це приголосні, при творенні яких голос переважає над шумом. Цих звуків в

українській мові 9: [в], [м], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [j]. Решта — шумні — поділяються на дзвінкі, при творенні яких шум переважає над голосом, і глухі, в яких голос взагалі відсутній (табл. 2).

За **активним мовним органом** приголосні поділяються на **губні, язикові, глотковий** (табл. 3), а за ознакою **твердості** чи **м'якості** розмежовуються на тверді і м'які (табл. 4).

У мовленнєвому потоці, крім твердих і м'яких звуків, трапляються **пом'якшені** приголосні, які не є самостійними звуками системи мови, а лише варіантами відповідних твердих: [б'] — пом'якшений варіант твердого [б], [п'] — пом'якшений варіант твердого [п], [в'] — [в], [м'] — [м], [ф'] — [ф], [ж'] — [ж], [ч'] — [ч], [ш'] — [ш], [дж'] — [дж], [г'] — [г], [к'] — [к], [х'] — [х], [ґ'] — [ґ]. Інші приголосні пом'якшеними не бувають.

Пом'якшені варіанти твердих приголосних, як правило, з'являються перед голосним [і] (напр.: [б'ілка], [м'істо], [ж'інка], [ч'ітко], [к'іт], [х'ід], [ґелґ'іт], [г'ілка]), проте в небагатьох українських словах і здебільшого в словах іншомовного походження трапляються перед іншими голосними: [ц'в'ах], [с'в'ато], [б'урó], [ре'в'у́], [ф'узе'л'аж], [м'узикл], [к'ур'і], [ґ'аур].

Таблиця 2

Сонорні	[в] [м]	
	[р] [р'] [л] [л'] [н] [н']	
	[j]	
Шумні	Дзвінкі	[б] — [д] [д'] [з] [з'] [ґ] [ґ'] [ж] [дж] [г] [г]
	Глухі	[п] [ф] [т] [т'] [с] [с'] [ц] [ц'] [ш] [ч] [к] [х]

Таблиця 3

Губні	Язикові	Глотковий
[б] [п] [в] [м] [ф]	[д] [д'] [т] [т'] [з] [з'] [с] [с'] [ґ] [ґ'] [ц] [ц'] [л] [л'] [н] [н'] [р] [р'] [ж] [ч] [ш] [дж] [j] [г'] [к] [х]	[г]

Таблиця 4

Тверді	[б] [п] [в] [м] [ф] [ж] [ч] [ш] [дж] [г] [к] [х] [г]
	[д] [т] [з] [с] [ґ] [ц] [л] [н] [р] —
М'які	[д'] [т'] [з'] [с'] [ґ'] [ц'] [л'] [н'] [р'] [j]

Враховуючи слухове сприйняття, серед приголосних виділяють дві групи звуків, які називають *свистячими* ([з], [з'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ʒ], [ʒ'] і *шиплячими* ([ж], [ч], [ш], [дж]).

І, нарешті, зовсім невелику групу складають *носові* приголосні [м], [н], [н'], у творенні яких бере участь носова порожнина.

У мовленнєвому потоці звуки мови, поєднуючись один з одним, зазнають різноманітних впливів. Якщо ці впливи незначні, то звуки не змінюють своїх істотних ознак, а лише отримують деякі додаткові характеристики. Наприклад, у слові *руно* [p°ũn°ð] приголосні [p°], [n°] огублюються під впливом наступних лабіалізованих голосних [у], [о], останні ж, у свою чергу, набувають носового забарвлення під дією носового приголосного [н], яке позначається надбуквеним знаком (˘) : [ũ], [ð]. Якщо вплив фонетичного оточення значний, то це призводить до заміни одного звука мови іншим. Таке явище називається *чергуванням*. Наприклад, у слові *зсипати* [с:іпати] дзвінкий приголосний [з] під впливом наступного глухого [с] втрачає свою дзвінкість, у результаті чого відбувається чергування [з] — [с].

Примітка. При збігу двох однакових приголосних у мовленні утворюється подовжений звук, довгота якого у фонетичній транскрипції позначається двокрапкою. Напр.: *зсунути* [с:ўнути] ([с:] = [с] + [с]), *віддати* [в'ід:áти] ([д:] = [д] + [д]), *зілля* [з'іл':а] ([л':] = [л'] + [л']).

Чергування можуть бути *живими*, тобто такими, які зумовлюються дією фонетичних процесів, властивих сучасній мові (наприклад чергування за глухістю — *зцідити* [с'ц'ідіти]; за дзвінкістю — *як же* [jáґже]; за м'якістю — *дні* [д'н'і]). Такі чергування відбуваються у мовленні, і тільки деякі з них зафіксовані у правописі, зокрема перехід префікса з- у с- перед к, п, т, ф, х: *скинути*, *спитати*, *стягти*, *сформувати*, *схопити* тощо.

Чергування, які не можна пояснити фонетичними закономірностями, що виявляються в сучасній мові, називаються *історичними*. Причини, які викликали появу цих чергувань, давно зникли, а самі чергування відбуваються за традицією і закріплені у правописі. До них належать:

1. Чергування приголосних

Найбільш поширеними серед чергувань приголосних є такі:

а) *Чергування* [з] — [ж], [к] — [ч], [х] — [ш], що відбуваються при словозміні і словотворенні. Наприклад: *увага* — *уважний* — *зауваження*, *дорога* — *доріжка* —

подорожній, козак — козаче — козаченько, галка — галчин — галченя — Галченко, сміх — смішний — усмішка, бідолаха — бідолашний.

б) **Чергування** [z] — [z'], [k] — [c'], [x] — [c'] при словозміні перед закінченням -і. Наприклад: *луг — у лузі, папуга — папузі, райдуга — райдузі, гілка — на гілці, донька — доньці, онука — онуці, свекруха — свекрусі, комаха — комасі, капелюх — у капелюсі.*

2. Чергування голосних

До найбільш поширених чергувань голосних можна віднести такі:

а) **Чергування** [o], [e] з [i]. Голосні [o], [e], що стоять у відкритому складі, чергуються з [i] в закритому складі. Це може відбуватися не лише у різних формах одного слова, а й у споріднених словах: *сокола — сокіл, сходу — схід — східний, Львова — Львів — львів'янин, слово — слів — багатослівний, мого — мій, трохи — трішки, попелу — попіл — попільничка, осені — осінь — осінній, Києва — Київ — київський* (e = [je], i = [ji]). Чергування [o], [e] з [i] властиве тільки українській мові, в жодній з інших слов'янських мов не відбувається.

б) **Чергування** [e] з [o] після шиплячих та [j], що відбувається у спільнокоренових словах. Голосний [e] вживається тоді, коли далі йде м'який приголосний або склад з [e] чи [и], що походить з давнього [i]. Наприклад: *четвертий, вечера; женити, шести* ([и] ← [i]); *краєчок, окраєць, копієчка.*

Примітка. У давнину шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш] були м'якими, тому у словах *краєчок, копієчка* [e] після [j] (графічно є) виступає закономірно.

Голосний [o] після шиплячих та [j] з'являється за умови, якщо далі йде твердий приголосний або склад з голосними [a], [o], [y] та [и], що походить з давнього [ы]. Наприклад: *чотири* ([и] ← [ы]), *вечора, вечоровий; жонатий, шостий* ([и] ← [ы]); *крайок, копіюк.*

Склад

Склад — це найменша вимовна одиниця, компоненти якої тісно пов'язані між собою в артикуляційному й акустичному плані.

Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, один з яких обов'язково є голосним. Голосні звуки висту-

пають у ролі **складотворчих** (складових) й утворюють вершину складу. Кількість складів у слові відповідає кількості голосних у ньому. Приголосні не є складотворчими.

Залежно від кількості складів слова поділяються на односкладові, двоскладові, трискладові й багатоскладові: *ліс, день, звір; я-ма, си-ла, книж-ка; со-ро-ка, я-лин-ка, сер-день-ко; ма-те-рин-ка, за-без-пе-чи-ти, ви-со-ко-тем-пе-ра-тур-ний, у-рі-зно-ма-ні-тню-ва-ти-ся.*

Склади у слові бувають відкриті й закриті.

Відкритий — це склад, який завершується голосним звуком: *пе-ре-ко-на-ти, мо-ва; закритий* — це склад, що закінчується на приголосний: *ви-тів-ки, зай-чик, пер-стень.* В українській мові переважають відкритіклади.

Поділ слів наклади залежить від декількох умов:

1. Якщо один приголосний стоїть між голосними, то він належить до наступного складу: *ви-со-та, при-го-да.*

2. Якщо поряд стоять два дзвінки або два глухі, то обидва належать до наступного складу: *ли-стя, ді-жда-ти-ся.*

3. Якщо з двох сусідніх приголосних перший сонорний або дзвінкий, а другий глухий, то вони належать до різних складів: *синь-ка, бджіл-ка, вез-ти.*

4. Якщо з двох сусідніх приголосних перший глухий або дзвінкий, а другий сонорний, то обидва належать до наступного складу: *ви-шня, ни-жній, за-трі-ща-ти.*

5. Якщо поряд стоять два сонорні звуки, то вони належать до різних складів: *пе-ру-кар-ня, тем-но.*

Наголос

Наголос — це виділення одного зі складів слова посиленням голосу.

Склад, на який падає наголос, називається наголошеним, а решта — ненаголошеними. Наголошений склад відрізняється від ненаголошених більшою тривалістю, силою.

Наголошеність — це властивість усього складу, а не тільки голосного звука, тому в наголошеному складі і голосні, і приголосні вимовляються чітко й виразно.

Наголос притаманний кожному повнозначному слову, службові ж слова, як правило, не наголошуються. У мовленні вони приєднуються до повнозначних, утворюючи разом з ними фонетичні слова: *у мене* [умéне], *зробив би* [зробіўби], *хай буде* [хаї́бúде].

Деякі складні слова, крім основного, можуть мати ще й побічний (додатковий) наголос: *зòлотоволóбка, вíсоко-кваліфікóваний.*

Наголос в українській мові *вільний*, тобто не закріплений у слові за якимось складом, як, наприклад, у польській мові, де завжди наголошується передостанній склад.

В українській мові наголос *рухомий*, оскільки при змінюванні слова може переходити з одного складу на інший: *ха́та* — *хати́*, *носі́ти* — *ношу́* — *но́сять*.

Наголос може виконувати словорозрізнявальну функцію у тих випадках, коли звукова оболонка слів тотожна: *по́тяг* — *потя́г*, *обі́д* — *оби́д*, *про́шу* — *прош́у*.

Фонетична транскрипція

Транскрипція (від лат. *transcriptio* — переписування) спеціальний спосіб запису мовлення в повній відповідності з його звучанням.

Фонетичний алфавіт — система букв разом із додатковими знаками, які використовуються для фонетичного запису живого мовлення. В українському мовознавстві з цією метою вживаються літери української абетки, а також деякі додаткові позначення. Використання такого алфавіту створює можливість якомога повнішої фіксації характерних рис української літературної вимови. Зокрема вживаються такі знаки:

[eⁿ], [и^o], [o^y] — позначення голосних [e], [и], [o] в деяких ненаголошених позиціях;

[ŷ], [ĩ] — позначення нескладових звуків, які з'являються в певних позиціях на місці приголосних [в], [j];

[н́], [с́], [л́] — скісна риска вгорі праворуч вказує на м'якість приголосних;

[б́], [ж́], [ќ] — апостроф угорі праворуч вказує на пом'якшення приголосних;

[н:], [с:], [ж:] — двокрапка вказує на довготу приголосного;

[дж], [д͡з] — спеціальні комбіновані знаки (лігатури) для позначення складних звуків [дж], [дз];

[j] — позначення приголосного [й], яке використовується з метою уникнення двозначності надбуквенного знака (˘);

[á] — риска вгорі над буквою, нахилена праворуч, є знаком головного словесного наголосу;

[à] — риска вгорі над буквою, нахилена ліворуч, — знак побічного наголосу.

/ — позначення паузи у межах фрази.

// — позначення міжфразової паузи.

У фонетичній транскрипції відсутні розділові знаки; усі без винятку слова пишуться з малої літери; увесь фонетичний запис береться у квадратні дужки.

ОРФОЕПІЯ

Правила нормативної літературної вимови вивчаються у спеціальному розділі мовознавчої науки, який називається *орфоепією* (від гр. *òrthós* — прямий, правильний, рівний і *épos* — слово, мова).

Для української літературної вимови є характерним:

1. Чітке й виразне звучання голосних звуків у наголошених позиціях: [пора́да], [го́лос], [ту́п'іт], [ве"сёлка], [си́ла], [п'іс'н'а].

Так само чітко й виразно вимовляються голосні [а], [у], [і] в ненаголошених складах: [нагада́ти], [кучугу́ра], [с'п'іва́ти]. Ненаголошений голосний [о], як і наголошений, теж вимовляється виразно й повнозвучно, ніколи не перетворюючись на голосний [а], як у російській мові. Проте перед складом з наголошеним [у] ненаголошений [о] у вимові наближається до [у]: [по"груд':а], [но"шу́].

2. Ненаголошений [е], вимовляється з більшим чи меншим наближенням до [и], так само ненаголошений [и] у вимові більшою чи меншою мірою наближається до [е]. Особливо відчутне наближення [е] до [и] та [и] до [е] спостерігається в позиції перед наголошеним складом, трохи менше — після наголошеного складу: [ши"ро́киї], [се́ле"зе"н'], [при"го́да], [за́ме"т'і́л']. Голосні [е], [и] максимально зберігають свою якість в абсолютному кінці слова й у складі з побічним наголосом: [спи"та́ти], [пи́ти], [по́ле], [се"ре́д'н'онад':н'іпр'а́н'с'киї]; для голосного [и] це й позиція перед [ї] (орфографічно — й) у закінченнях прикметників: [сіри́ї], [не"бе́сний], [си"не́н'киї].

3. Відповідно до норм української орфоепії дзвінкі приголосні [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [ж'], [ж], [дж], [г], [г] у мовленнєвому потоці, як правило, зберігають свою дзвінкість. Це стосується зокрема:

а) абсолютного кінця слова: [дуб], [жо́луд'], [ука́з], [ге́з'], [ні́ж], [пи́р'і́г], [га́ндж];

б) середини слова перед наступним глухим приголосним здебільшого на межі кореня й суфікса: [галу́зка], [л'і́зти], [кла́дка], [жа́бка], [гоу́лубка], [гре"бті́], [д'і́жка]. Виняток становить дзвінкий приголосний [г], який в окремих словах чергується з глухим [х] перед глухими [т'], [к]: [к'і́хт'і́], [н'і́хт'і́], [ле"хкі́ї], [во́хкі́ї], [д'о́хт'у́], [д'і́хт'а́р];

в) кінцевого дзвінкого приголосного префіксів роз-, без-, через-, над-, під-, від-, об- та інших, який лише частково втрачає свою дзвінкість перед глухим приголосним кореня: [роз"се"лі́ти], [бе"з"хво́стії́], [чере"з"с'іде́л'ни"к], [над"хо́дже"н':а], [п'і́д"пи"с], [об"трусі́ти]. У швидкому темпі мовлення може відбуватися повне оглушення цих приголосних: [роspов'іда́ти], [бе"схво́стії́], [чере"с':іде́л'ни"к].

Примітка. Префікс роз-, на відміну від інших, виявляє більшу варіативність щодо оглушення кінцевого приголосного: [роspада́] і [роз"са́да], [роз"крі́ти] і [роspкрі́ти], [роз"хи"та́ти] і [роspхи"та́ти].

4. Чергування дзвінкого [з] з глухим [с] спостерігається у префіксі з- або прийменнику з перед наступним глухим (крім [ш] і [ч]): [с'ц'і́пити], [с:у́нути], [схот'і́ти], [сказа́ти]; [стобо́ју], [ска́вою], [с:і́ном] (орфографічно — з тобою, з кавою, з сином). Перед шиплячими [ш] і [ч] дзвінкий свистячий [з] чергується з глухим шиплячим [ш]: [ш:і́ти], [шчі́стити]; [шча́сом], [ш:а́фи] (орфографічно — з часом, з шафи).

5. Сонорні приголосні [в], [ј], які взагалі не мають глухих відповідників, у кінці слова, на початку слова перед будь-яким приголосним, а також у середині слова після голосного перед приголосним перетворюються на короткі нескладові голосні [ў], [ї]; [леў], [воўк], [гаї], [заї́чи"к], [їшоў].

6. Глухі приголосні в середині слова і на межі слів перед дзвінками чергуються з відповідними дзвінками: *лі́чба* — [л'і́джба́], *Вишгород* — [ві́жгород], *футболіст* — [фудбол'і́ст], *ось де* — [о́з'де].

7. Шиплячі приголосні (неподовжені) у кінці слова або перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] завжди тверді: [ча́сто], [рі́ч], [чу́тка], [чі́стиї́], [пе"ку́че], [жі́то], [ша́пка], [си"джу́]. Тільки перед [і] вони злегка пом'якшуються [ж'і́нка], [ч'і́тко], [гро́ш'і́]. Пом'якшеними також є подовжені шиплячі у коренях слів: [роздор'і́ж':а], [узві́ш':а], [узб'і́ч':а].

8. Перед наступними м'якими чи пом'якшеними приголосними попередні теж стають м'якими: [с'н'і́г], [ц'в'а́х], [с'м'і́лийї́], [с'о́год'н'і́], [п'і́с'ла́а].

9. У мовленні шиплячі звуки [ж], [ч], [ш] перед наступними свистячими [ц'], [с'] чергуються відповідно зі свистячими [з'], [ц'], [с']. Наприклад: [мішка] — [міс'ц'і], [кніжка] — [кніз'ц'і], [р'ічка] — [р'іц':і].

10. Свистячий приголосний [з] перед шиплячими [ж], [дж] чергується з [ж]: [бе^жж:урній], [жжéмом].

11. М'який подовжений звук [ц':] є характерним для нормативної вимови буквосполучення -тьс(я) у дієслівних формах 3-ї особи однини і множини теперішнього часу: [с'м'іjéц':а], [хви^л́'újуц':а]. Буквосполученню -шс(я) у вимові відповідає довгий м'який [с':]: [с'м'іjéс':а], [хви^л́'újе'с':а].

Примітка. Ненаголошений [е] між м'якими приголосними може вимовлятися навіть як [и'] (Див. Орфоепічний словник / Укл. М.І. Погрібний. — С. 11).

12. Нормативним для української мови є також чергування [у] — [в], [і] — [ї] у мовленнєвому потоці, яке залежить від кінця попереднього і початку наступного слова: *наш учитель, наша вчителька, зайшов у клас, зайшла в аудиторію, жити в будинку; він ішов, вона йшла; грім і блискавка, зима й осінь, співати й танцювати.*

ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Графіка (від гр. *grápho* — пишу, малюю) — розділ науки про мову, в якому вивчається сукупність умовних знаків для передачі на письмі усного мовлення.

До **графічних знаків** належать букви алфавіту, апостроф, знак наголосу, дефіс (риска), крапка, знак питання, знак оклику, кома, тире, двокрапка, лапки, дужки, три крапки та ін.

Сукупність букв, розташованих у встановленому порядку, називається **алфавітом**. Слово *алфавіт* походить від назв двох перших літер грецького алфавіту: α — альфа і β — бета (по-новогрецькому *vita*). В українській абетці для передачі звуків на письмі існує 33 букви. Голосні звуки позначаються буквами а, о, у, е, и, і. Літери я, ю, є, ї теж служать для передачі на письмі голосних звуків, але в їхньому поєднанні з приголосним [j] або ж для позначення м'якості попереднього приголосного (виняток становить буква ї, яка завжди позначає сполучення двох звуків: [j] та [i]). На позначення приголосних звуків уживаються літери, кожна з яких має свою назву: б — бе, в — ве, г — ге, ґ — ґе, д — де, ж — же, з — зе, й — йот, к — ка, л — ел, м — ем, н — ен, п — пе, р — ер, с — ес, т — те, ф — еф, х — ха, ц — це, ч — че, ш — ша. Літера щ (ща) завжди позначає два звуки: [ш] і [ч], а ь (м'який знак) зовсім не позначає звука і служить для передачі м'якості попереднього приголосного.

Взагалі в українській графіці немає спеціальних букв для фіксації на письмі м'яких приголосних. Проте існують спеціальні способи позначення м'якості:

1) вживання після букви, яка позначає приголосний, м'якого знака: *батько, льон, коваль*; 2) вживання в аналогічній

ситуації букв **я, ю, є** (у цьому випадку вони позначають голосні звуки і м'якість попереднього приголосного): *теля, нюх, синє*; 3) вживання після літери на позначення приголосного звука букви **і**: *літо, ріка, місто*.

Графічний знак «'» (апостроф) використовується для позначення на письмі твердої вимови приголосних звуків перед сполученням [j] з голосними [а], [у], [е], [і] (графічно — **я, ю, є, ї**). Особливості вживання апострофа, як і багато інших правил запису усної мови, вивчає окремий розділ мовознавства — орфографія.

Орфографія (від гр. *orthós* — прямий, правильний, рівний і *grápho* — пишу) — правопис; розділ мовознавчої науки, в якому встановлюється система правил передачі звукової мови (слів і їх форм) на письмі. Орфографія як система написань у буквеному письмі містить кілька розділів, кожен з яких є сукупністю правил, що ґрунтуються на певних принципах.

Центральним розділом орфографії є розділ про **позначення звуків мови буквами** і, відповідно, про передачу на письмі звучання слова. Зокрема, не викликає труднощів написання вимовлюваного слова, якщо виконується одна з вимог графіки — кожному звуку мови має відповідати окрема літера (*хата* — [хáта], *лис* — [лис], *пиво* — [пíво]). Складніше, коли одна буква може позначати різні звуки, як, наприклад, у словах *легенький* — [ле^нгѐн'кий] і *легкий* — [ле^нжкій] або *зробити* — [зробіти], *зсунути* — [с:у́нути] і *зшити* — [ш:і́ти]. Тому одним із завдань орфографії є збереження морфологічної будови слів шляхом однакового написання тих самих значущих частин.

Окремий розділ орфографії складають правила **написання слів окремо, разом чи через дефіс**. Залежно від змісту, від поєднання з іншими словами деякі сполуки слів в одному випадку пишуться разом, а в іншому окремо. Наприклад: *Прийти на зустріч з другом*. — *Рухатися назустріч*; *Нарешті подорожні зупинилися на відпочинок*. — *На решті старовинних книг добре збереглася оправа*. Іншими правилами встановлюються закономірності написання слів разом чи через дефіс (*жовтогарячий*, але *жовто-зелений*).

Правопис регламентує **вживання великої літери** при написанні власних назв: *бондар* — *Бондар* (прізвище), *нова гребля* — *Нова Гребля* (назва села на Черкащині).

Інші розділи орфографії містять у собі закономірності **переносу частин слів** з одного рядка на інший (при цьому враховується морфемна будова слова, поділ його на склади, а також вимоги милозвучності); правила **графіч-**

них скорочень слів; правопис запозичених слів. В останньому розділі особливу трудність становить написання запозичених власних назв. В українському правописі іноземні імена, прізвища, географічні назви і под. записуються двома способами: *транскрипцією* (коли українське написання відповідає звучанню запозиченого слова) і *транслітерацією* (коли написання запозиченого слова побуквено переноситься з його власної графічної системи в іншу, зокрема українську). Наприклад: *Гете* — *Гьоте*, *Ватсон* — *Уотсон*, де на першому місці транслітерований запис, а на другому транскрибований.

Залежно від того, який принцип є провідним при позначенні звукового складу слів в орфографії тієї чи іншої мови, можна говорити про провідний принцип цієї орфографічної системи в цілому. Український правопис в основному спирається на два принципи: морфологічний і фонетичний.

Морфологічний принцип правопису передбачає написання однаковим способом тих самих значущих частин слова (морфем). Цей принцип забезпечує графічну однотипність морфем незалежно від тих звукових змін, які можуть відбуватися в цих морфемах у мовленнєвому потоці. Наприклад, у словах *голуб* [го́луб], *голубка* [гоʎлۇ́бка] голосний [о] у звучанні має відмінності, зумовлені позицією в слові і впливом фонетичного оточення. У першому слові маємо наголошений [о], який вимовляється чітко і виразно, без будь-яких додаткових відтінків. У другому слові [оʎ] перебуває в ненаголошеній позиції і, крім того, зазнає впливу наступного наголошеного [у], внаслідок чого стає ще більше лабіалізованим, наближаючись у вимові до [у]. Проте на письмі ці звукові зміни не фіксуються: обидва звуки — [о] і [оʎ] — передаються буквою о, що дає можливість зберегти той самий корінь у незмінному вигляді.

За фонетичним принципом написання слова відповідає його літературній вимові. Цей принцип лежить в основі написання багатьох слів української мови: *нива*, *лампа*, *хмаринка*, *агрус*. Фонетичний принцип є визначальним і при написанні слів *чесний* (від *честь*), *тижневий* (від *тиждень*), *словацький* (від *словак*), *овруцький* (від *Овруч*), *запорізький* (від *Запоріжжя*).

Іноколи слова пишуться традиційно, без урахування морфологічної будови слова чи його звучання у сучасній мові. Такий принцип написання називається **традиційним** або **історичним**. У цьому випадку враховуються походження слова, його особливості, які склалися у процесі історичного розвитку мови. Наприклад: *кров* — *кривавий*, *допомогти* — *допомагати*.

Крім згаданих принципів, які є основними для української орфографії, використовуються й інші (лексико-синтаксичний, семантичний, принцип морфолого-графічних аналогій тощо).

Правила вживання апострофа

Апостроф вживається перед літерами **я, ю, є, ї**, коли вони позначають сполучення приголосного [j] з голосними [a], [y], [e], [i] після твердих приголосних.

Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї**:

1. Після букв **б, п, в, м, ф**, якщо перед ними нема іншого приголосного (крім **р**), що належить до кореня: *п'ю, б'ється, в'яз, м'язи, солов'їний, ім'я, В'ячеслав, Стеф'юк; верб'я, верф'ю, торф'яний, черв'як*. Але: *свято, морквяний, мавпячий, цвах*.

Якщо приголосний, що стоїть перед губним, належить до префікса, то апостроф теж ставиться: *зв'язок, підв'яли-ти, обм'яклий, розв'ючувати*.

2. Після твердого **р**: *подвір'я, на узгір'ї, з матір'ю, кур'єр*.

Якщо **ря, рю, ре** позначають сполучення м'якого [р'] із голосними **а, у, е** ([р'а], [р'у], [р'е]), то апостроф не пишеться: *ясний, Рябко, буря, рюсати, Репін*.

3. Після будь-якого твердого приголосного, яким закінчується префікс або перша частина складних слів: *без'язикий, від'єднати, з'ясувати, над'їдений, над'ярусний, роз'ятрити, роз'юшений; дит'ясла, пан'європейський, пів'юрти, пів'ящика*, але з власними назвами через дефіс: *пів-Європи*.

4. Після **к** в імені *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'яненко, Лук'янчук, Лук'янчик* тощо.

Подвоєння та подовження приголосних

В «Українському правописі» розмежовуються поняття подвоєння і подовження приголосних*.

Подвоєння приголосних утворюється:

1. При збігу однакових приголосних на межі морфем (префікса і кореня, кореня і суфікса, основи дієслова і постфікса, частин складноскорочених слів): *роззнайомитися, оббігти; сон — сонний, туман — туманний; пасся, перенісся; міськком, юннат*.

* Докладніше див.: Український правопис. — 4-те вид., випр. й доп. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 21—23.

2. У прикметниках на **-єнн(ий)**, **-я́нн(ий)** (**-я́нн(ий)**) зі значенням можливості або неможливості дії: *здійснєнний, прощєнний, нездоланний, невпізнаний, незрівнянний*.

3. У словах *бовван, Ганна, лляний, овва, ссати* і похідних від них.

Подовження приголосних д, т, з, с, л, н, ж, ш, ц, ч після голосного перед я, ю, є, і відбувається:

1. В усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини): *зілля, зіллям, у зіллі; сторіччя, сторіччю, у сторіччі*. Але: *сторіч, знань, знарядь*.

Якщо в родовому відмінку множини закінчення **-ів**, то подовження зберігається: *відчуття — відчуттів, відкриття — відкриттів*.

2. Перед я, ю, е, і в усіх відмінках деяких іменників 1-ї відміни (чол. і жін. роду): *суддя, судді, суддею, суддю, суддів; Ілля, Іллі, Іллю, Іллею; стаття, статті, статтею* (але — *статей*).

3. Перед ю в орудному відмінку іменників жіночого роду (III відміна), основа яких у називному відмінку закінчується одним м'яким або шиплячим приголосним: *зав'язь — зав'яззю, повинь — повинню, відстань — відстанню, ніч — ніччю, Січ — Січчю, суміш — сумішшю, подорож — подорожжю*.

Якщо в називному відмінку однини основа закінчується на два приголосних, губний або р, то подовження не відбувається: *радість — радістю, кров — кров'ю, матір — матір'ю*.

4. У прислівниках типу *зрання, навмання, попідтинню*.

5. У формах теперішнього часу дієслова *лити*: *ллю, ллеш, ллють*.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає фонетика? Яке походження цього слова?
2. Які органи беруть участь у творенні звуків мови? Який з них вважається найактивнішим?
3. На які дві великі групи поділяються всі звуки української мови? Скільки звуків у кожній з них?
4. Чим відрізняються голосні звуки від приголосних? Чи пов'язана робота голосових зв'язок з якісними характеристиками утворюваних звуків? (Якщо пов'язана, то як саме?)
5. Які звуки називаються голосними? Скільки голосних звуків у звуковій системі української мови? Назвіть їх.
6. Які звуки називаються приголосними? Скільки приголосних звуків у звуковій системі української мови?

7. Що лежить в основі поділу приголосних звуків на шумні й сонорні, на дзвінкі й глухі? Запишіть усі сонорні приголосні.
8. З роботою яких мовних органів пов'язаний поділ приголосних звуків на:
 - а) тверді й м'які;
 - б) дзвінкі і глухі?
9. Назвіть усі шиплячі і свистячі приголосні.
10. Назвіть усі губні приголосні української мови.
11. Назвіть усі носові приголосні звуки української мови.
12. Скільки пар твердих і м'яких приголосних є у звуковій системі української мови? Назвіть їх.
13. Які тверді приголосні звуки не мають парних м'яких, і які м'які не мають парних твердих? Назвіть їх.
14. Що називається чергуванням? Які чергування називаються живими, а які історичними?
15. Які ви знаєте чергування приголосних звуків? Наведіть приклади.
16. Наведіть приклади історичних чергувань голосних.
17. Від чого залежить кількість складів у слові? Проілюструйте відповідь двома прикладами.
18. Які з наведених ознак можна застосувати для характеристики складу ра- у слові *ранок*: відкритий, закритий, наголошений, ненаголошений?
19. Що таке наголос? Яку функцію виконує наголос у таких словах: *пла́кати* — *плака́ти*, *гі́рка* — *гірка́*, *ча́діти* — *чаді́ти*?
20. Що вивчає орфографія? Яке походження цього слова?
21. Які принципи покладено в основу українського правопису?
22. Що вивчає графіка? Яке походження цього слова?
23. Які графічні знаки використовуються в українському письмі для передачі усного мовлення?
24. Що таке алфавіт? Яке походження цього слова?
25. Скільки букв в українському алфавіті?
26. Запишіть по порядку всі літери українського алфавіту.
27. Що таке апостроф? З якою метою він уживається в українському правописі?
28. Як називаються букви х, ю, п, р, з, а, л, д, ь, ц в алфавіті?
29. Як називаються букви б, у, м, к, ж, я, ф, й, е, щ в алфавіті?
30. Які літери українського алфавіту позначають голосні звуки? Запишіть їх.
31. Чи є в українській графіці літери, які не позначають жодного звука? Якщо є, то запишіть їх.

32. Які букви завжди позначають два звуки?
33. Які букви можуть позначати в одному випадку два звуки, а в іншому — один?
34. Чи є в українській мові звуки, які на письмі завжди позначаються сполученням двох букв? Які це звуки?
35. Яке звукове значення мають літери щ, ь, ї, г?
36. Яке звукове значення мають літери я, ю, є? Наведіть приклади, які ілюстрували б вашу відповідь.
37. Якими буквами (чи сполученням букв) на письмі позначаються звуки [д'], [дж], [ж], [г]?
38. Після яких букв, що позначають приголосні звуки, м'який знак ніколи не пишеться?
39. Перед сполученням якого голосного з попереднім [j], що стоїть після твердого приголосного, апостроф ніколи не вживається? Наведіть приклад.

Контрольні завдання

При виконанні пропонованих нижче завдань радимо використовувати такі лексикографічні праці:

1. Орфоепічний словник / Укл. М.І. Погрібний. — К.: Рад. шк., 1983.
2. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973.
3. Орфографічний словник української мови / Укл.: С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — К.: Довіра, 1994.
4. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Головна редакція УРЕ, 1985.
5. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. — 4-те вид., випр. й доп. — К.: Наук. думка, 1993; стер. вид. — К.: Наук. думка, 2000.

I

Запишіть подані нижче слова у фонетичній транскрипції. Визначте, який звук є спільним для всіх чотирьох слів у кожному ряду.

1. Розділ, сьогодні, ожеледь, дяка.
2. Гава, вокзал, агрус, гедзь.
3. Лякати, мильний, любити, перелік.
4. Лісовик, уїдлиий, їхати, пісня.
5. Батько, сіяти, яблуко, кістка.

6. Чашка, пищати, шість, щілина.
7. Куля, люлька, луна, люстерко.
8. Просьба, зірки, Козятин, сузір'я.
9. Майбутнє, небіж, перебендя, театр.
10. Горихвістка, хвощ, нігті, порох.
11. Акварель, сяють, Васько, ялівець.
12. Серйозний, солов'ї, Йосип, ялинка.

II

Запишіть слова *дружний* і *дружній* у фонетичній транскрипції. Назвіть звуки, за допомогою яких ці слова розрізняються у вимові. Поясніть лексичне значення наведених слів і складіть з ними речення.

III

1. Визначте, якими звуками різняться слова *лаз* — *лазь*, *раса* — *ряса*, *лук* — *люк*, *полин* — *полинь*.

2. Яка з перелічених нижче ознак лежить в основі протиставлення цих звуків:

- а) дзвінкість — глухість;
- б) твердість — м'якість;
- в) місце творення;
- г) огубленість — неогубленість.

3. Як графічно передається названа ознака приголосних звуків у наведених парах слів?

IV

Зробіть фонетичний розбір наведених слів.

П'ятниця, вокзал, надходження, здивуватися, зшиток, навздогад, гудзик, кожум'яка, вертається, передзвін, зціпити, щирість, зжовкнути, зцілення, книголюб, розповідь.

Схема фонетичного розбору

1. Запис слова у фонетичній транскрипції.
2. Поділ слова на склади (відкриті, закриті), встановлення місця наголосу.
3. Визначення кількості букв і звуків у слові.
4. Характеристика голосних звуків (за місцем творення, за ступенем підняття, за участю губ; наголошений, ненаголошений).

5. Характеристика приголосних звуків: а) за активним мовним органом (губні, язикові, глотковий); б) за участю голосу й шуму (сонорні, шумні дзвінки, шумні глухі); в) за твердістю і м'якістю (тверді, м'які, пом'якшені).

Зразок фонетичного розбору:

джміль [джм'іл'] — 6 букв, 4 звуки.

1 склад: джміль — закритий.

Голосні звуки: [і] — передн. ряд, високе підняття, неогублений.

Приголосні звуки: [дж] — язиковий, шумн. дзвінк., тверд., шипл.

[м'] — губн., сонорн., носов., пом'якшений перед [і].

[л'] — язиков., сонорн., м'як.

V

Запишіть подані нижче слова у фонетичній транскрипції. У чому полягають особливості вимови ненаголошеного голосного [о]?

Полонина, розумний, сорока, говорун, полумисок, голова, промокнути, кожух.

VI

Запишіть слова *весна, прийти, зима, Петро, веселка, рибалка, гребти, видання, пиріг, легкий* у фонетичній транскрипції. Які особливості вимови ненаголошених голосних [е] та [и]?

VII

Подані у фонетичній транскрипції слова запишіть орфографічно і складіть із кожним з них окремо речення.

1. [пропáсни°ц'а], [криўдни°ц'а], [пút'н'її]
2. [ж:увáти], [чаї́нії], [скуjóўди°ти]
3. [ластови́н'а], [ластове°н'á], [з'іпјастіс'а]
4. [пóруче°н'], [рах'іўніц'а], [ра́д'її]
5. [ѓрати], [во́хкиї], [ш:і́ток]
6. [с'ц'іпи°ти], [кори́ц:е], [ге́д']
7. [шчісти°ти], [гн'іт], [о́б'ід]

VIII

Серед наведених варіантів фонетичної транскрипції слів *обкопаний*, *техдопомога* знайдіть той, у якому обидва слова записані правильно. Поясніть особливості вимови цих слів.

1. [обк^опаний], [т^ехдопом^ога]
2. [об^ак^опаний], [т^егдопом^ога]
3. [опк^опаний], [т^егдопо^ам^ога]
4. [оп^бк^опаний], [т^ег^адопо^ум^ога]
5. [о^абк^опаний], [т^ехдо^апо^ам^ога]

IX

Серед наведених варіантів фонетичної транскрипції слів *кізка*, *пращід* знайдіть той, у якому обидва слова записані правильно.

Чи зберігається повна відповідність букв і звуків в орфографічному та орфоепічному записах? Поясніть особливості вимови цих слів.

1. [к'і^зка], [п^ра^д'і^дт]
2. [кіска], [п^ра^д'і^т]
3. [к'ізка], [п^ра^д'ід]
4. [кізка], [п^ра^дід]
5. [к'іс^ака], [п^ра^д'і^т^а]

X

З п'яти варіантів фонетичної транскрипції виберіть той, у якому обидва слова записані правильно. Запишіть ці слова у відповідності з правилами орфографії і поясніть особливості їх вимови.

1. [с^аса^діти], [віш^жг^орот^а]
2. [з^аса^діти], [віж^шг^ород^т]
3. [зса^діти], [Вішгород]
4. [с:са^діти], [віжгород]
5. [зса^діти], [вішгород]

1. [го^ул^упка], [бо^ре^ас':а]
2. [гол^убка], [бо^рис:я]
3. [гол^уп^бка], [бо^решс':а]
4. [го^ул^убка], [бо^ре^ас':а]
5. [гол^убка], [бо^ри^ас':а]

1. [стр'імголóв], [корóтший]
2. [стрімголóв], [корóт'ший]
3. [стр'імголóў], [корóчший]
4. [стр'імголóф^в], [корóч'ший]
5. [стр'імголóф], [корóч'ший]

XI

Запишіть подані слова у фонетичній транскрипції. Які звукові зміни спостерігаються у кожній з наведених пар? (Зобразіть схематично). *Зразок:* у книжці — [укніз'ц'і]; [жц'] → [з'ц'].

1. Переможець — переможці, знаходиш — знаходишся, пічка — у пічці.

2. Запорожець — запорожці, одягаєш — одягаєшся, поличка — на поличці.

3. Ховаєш — ховаєшся, не мороч — не морочся, діжка — у діжці.

4. Дошка — на дошці, не вріж — не вріжся, ручка — у ручці.

XII

До поданих слів доберіть по 1—2 споріднених слова, які ілюстрували б чергування [е] з [о] після шиплячих [ж], [ч], [ш].

Звечора, мішок, черниця, пташечка, шостий, женити, чернетка, ложечка, книжечка, чотири.

XIII

За якої умови відбувається чергування голосних [о] з [і] та [е] з [і]? Наведіть по два приклади на кожен випадок.

XIV

Знайдіть у тексті: 1) шість іменників і три займенники, у яких можливе чергування голосних [о], [е] з [і]; 2) два іменники й один займенник, у яких при словозміні відбувається чергування голосних [о], [е] з нулем звука (випадні [о], [е]). Доберіть до них відповідні форми чи споріднені слова, які ілюстрували б чергування.

Ніч була довга, думалось, що й сонце не зійде, а воно зійшло! Таке ж, як і в нас: ясне. Просто із-за куща вико-

тилось, купою червоного вогню-жару росте-росте, верхній край уже блиску набуває... Раніше не помічав, а тут чомусь помітив, відчув, яка це подія — схід сонця, з'ява світила після ночі... Самому захотілося вклонитися світлові, привітати день... Зоставили ми свій курінь і дотліле вогнище, ведуть мене мої друзі кудись, в обхід озера. Ватаг старий цибає поперед мене, ноги худючі, ребра випирають, шкіра пропечена, аж лущиться, а він іде собі, ще і сітку на ходу плете, і щось мугиче на своєму хінді (О. Гончар).

XV

Знайдіть у тексті: 1) слова з історичними чергуваннями приголосних [х] — [ш], [к] — [ч], [к] — [ц'], [д] — [дж] (по 2—4 приклади на кожне), 2) слова з історичними чергуваннями приголосних [г] — [ж], [с] — [ш] (по одному прикладу на кожне). Доберіть до них споріднені слова чи форми слів, які ілюстрували б чергування.

Старенький пастор із жалем і страхом хитає головою з боку на бік: де росла ця дівчина?

— Дитино моя, ви не повинні говорити таких речей, не повинні думати такого страхіття...

Тут Труда вже нічого не розуміє; вона не повинна говорити таких речей, вона повинна, значить, і Богові брехати?! Так для чого ж вона ходить сюди? Ах, пан пастор, очевидно, не розуміє, як остогидло їй брехати, брехати вічно всім і собі брехати. На кожному кроці, з кожного приводу, з доброї волі і з примусу. Все є брехня, починаючи від неї самої й кінчаючи червоним волоссям принцеси (В. Винниченко).

XVI

Перепишіть слова, правильно поставивши наголоси.

1. Вимога, олень, дочка, випробування, перевертень, житло, вертихвістка, веретено.
2. Завдання, черговий, загадка, вимова, горихвістка, літопис, хутряний, гуртожиток.
3. Випадок, рукопис, кілометр, чотирнадцять, скрутний, верба, висіти, нездійснений.
4. Вітчим, граблі, кидати, подруга, решето, п'яниця, здобуток, соломину.

5. Договір, середина, твердий, фартух, пасти, одноліток, абиякий, легкий.

6. Нездоланний, коромисло, бавовняний, яловичина, сільськогосподарський, мозолистий, документ, липкий.

7. Читання, предмет, урочистий, одинадцять, водопровід, кропива, виправдання, спина.

XVII

Доберіть слова, які відповідали б таким схемам:

1

1. 1-й і 2-й склади відкриті ненаголошені; 3-й — відкритий наголошений.

2. 1-й склад закритий наголошений; 2-й — відкритий ненаголошений.

3. Обидва склади закриті, другий з них наголошений.

2

1. 1-й і 3-й склади відкриті ненаголошені; 2-й — закритий наголошений.

2. Обидва склади відкриті, перший з них наголошений.

3. 1-й склад відкритий наголошений; 2-й — закритий ненаголошений.

3

1. 1-й склад відкритий ненаголошений; 2-й — закритий наголошений.

2. 1-й склад закритий наголошений; 2-й — відкритий ненаголошений; 3-й — відкритий ненаголошений.

3. 1-й склад відкритий ненаголошений; 2-й — відкритий ненаголошений; 3-й — закритий наголошений.

4

1. Усі три склади відкриті, третій з них наголошений.

2. 1-й склад закритий наголошений; 2-й — закритий ненаголошений.

3. 1-й склад відкритий наголошений; 2-й — закритий ненаголошений.

5

1. 1-й склад відкритий ненаголошений; 2-й — закритий наголошений; 3-й закритий ненаголошений.

2. Два перші склади відкриті ненаголошені; 3-й — закритий наголошений.

3. 1-й склад відкритий наголошений, 2-й — закритий ненаголошений.

6

1. Усі три склади відкриті, перший з них наголошений.
2. 1-й склад закритий ненаголошений; 2-й — закритий наголошений; 3-й — відкритий ненаголошений.
3. Обидва склади відкриті, другий з них наголошений.

XVIII

Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови. Визначте всі способи позначення м'яких приголосних на письмі. Проілюструйте кожен із цих способів чотирма різними прикладами з тексту. Поряд з орфографічним записом слів подайте їхню фонетичну транскрипцію. Випишіть окремо два слова, які містять усі способи позначення м'яких приголосних.

Небо повільно рожевіло. Щойно вихопленим з горна лемешем лежав на обрії згасаючий місяць. У рудуватій млі світанку нечітко окреслювалися криничанські оселі. В багатьох хатах уже світилося, тонкий Кіндратів нюх уловлював лоскітний запах спелілої живиці... Він ішов вигоном неспішною ходою людини, котра звикла думати в дорозі, й коли б хтось поспостерігав за ним, помітив би, як він то уповільнював, то прискорював кроки, змахував час від часу рукою, наче стверджував щось чи заперечував. Він ніби промовляв до когось незримого в прозорій порожнечі ранку (Г. Білоус).

XIX

Прочитайте текст, дотримуючись правил орфоепії. Знайдіть сім різних випадків невідповідності звуків і букв у словах. Випишіть ці слова, затранскрибуйте їх і поясніть свій вибір.

Ніч він проспав неспокійно, час від часу прокидаючись. Йому кортіло винести зі сну бодай клаптик тих видінь, котрі тривожили уяву, і тільки вже вдягаючись, згадав, що снилося, наче його підсаджував хтось на коня, а виявилось, що сидить він на корові.

Кіндрат мовчки осміхнувся на таку химеру, набрижив халяви хромових чобіт, зодяг білий кожушок, сиву смуше-

ву шапку, хотів поглянути на себе в дзеркало, але втримався. «Я ж не свататися їду», — подумав дратівливо і вийшов із хати (Г. Білоус).

XX

У виділених словах поставте, де потрібно, апостроф. Поясніть, у яких випадках перед буквами **я, ю, є, ї** апостроф не ставиться. Проілюструйте свою відповідь іншими прикладами.

1. Я дуже любив оцю пору року, коли прогріте сонцем повітря пахне прив ялою травою. 2. Раптом Барсик обм як, простягнув голову і нюхнув повітря. 3. У чорному отворі труби з явилася крихітна сіра голівка з рожевим дзьобиком. 4. І все ж — дочекався він св ята: знову на його подвір ї цоркотять лелеки. 5. І тільки коли Олесь простяг руку, щоб погладити її, вона перепорхнула на вишню, весело тінькнула і стала розправляти дзьобом прим яте пір я. 6. Гирівський дідок-різьб яр на згинах рук ніс по ятці зі своїм ходовим товаром... (Із творів Г. Білоуса).

1. На Гурійчиному тину Санька порозвішувала рушники, доріжки, р ядна. 2. Сидір пошкріб тім я, смикнув кутиком рота і нічого не відповів. 3. У небі шир яв шуліка: чи той самий, чи інший. 4. Його мовчання, мов гатку, підмивала хвиля невдоволення: і на Явдошку за недоречне кепкування, і на вечірні сутінки, що, здавалося, то крутішали, то знову джв якотіли під чобітьми. 5. Стежкою повз Кирилишине подвір я став спускатися до Бішкіні, де стояв жаб ячий стогін. 6. Із над яр я ген-ген у сизому серпанку видніється костянтинівська церква на Лисій горі, що стала горизонтом. (Із творів Г. Білоуса).

XXI

У виділених словах поставте, де потрібно, апостроф. Поясніть, у яких випадках перед буквами **я, ю, є, ї** ставиться апостроф. Проілюструйте відповідь іншими прикладами.

1. І знову дають волі солов ям, завдруге їх крутять, ще дужче підсиливши звук, щоб, мабуть, дошкулити отим юшкоїдам, що за Ягоровим парканом нишком свою браконь ерську юшку їдять (О. Гончар). 2. Стави політі медв яним

соком (А. Малишко). 3. І стояв він, як мак, рум'яний, / Бурмотів невиразно: «Бра...». Був Микола від щаст'я п'яний, / Від хмільного людського добра. 4. Біг Івасик, немов на св'ято, / І вибрикував, як лоша. / І, напевне, була у п'ятах пелюсткова його душа. 5. І земля впиласть водою, мов живою кров'ю. / І обнявся сміх з журбою, / Ненависть з любов'ю. 6. Меч Святослава прокладав путі / Для мудрості ясної Ярослава (Із творів В. Симоненка).

1. Все в тобі з'єдналося, злилося — / Як і поміститися в одній! — / Шепіт зачарований колосся, / Поклик із катами на двобій. 2. Бачиш, з ними щогодини б'юся, / Чуєш — битви споконвічний гр'юк! 3. Вибіг він з туману муки, втомлено присів, / Гуртувались мляві звуки у сузір'я слів (Із творів В. Симоненка). 4. Чи ти об'ївся блекоти, що не своїм, не рідним словом із матір'ю говориш ти? (Д. Білоус). 5. Тільки ж ти кров з мого серця проллєш, / Вражого ж серця клинком не проб'єш (Леся Українка). 6. Лаврін знічев'я клацає на рахівниці (Г. Білоус).

XXII

Перепишіть наведені слова, поставивши на місці пропущених літер потрібні (е, и чи і). Поясніть правила вживання префіксів пре-, при-, прі-.

1. Пр..мудрий, пр..їхати, пр..боркати, пр..стол, пр..гарний, пр..краса, пр..знатися, пр..земкуватий, пр..горіти, пр..поганий, пр..мовляти, пр..вільний, пр..бирати, пр..хопити.

2. Пр..хороший, пр..ходити, пр..землятися, пр..освященство, пр..чудовий, пр..зирливо, пр..звисько, пр..чал, пр..старий, пр..бережний, пр..чепити, пр..ярок, пр..браний, пр..завзятий, Пр..мор'я.

3. Пр..азов'я, пр..милий, пр..хований, пр..пічок, пр..спокійний, пр..подобність, пр..рва, пр..ступити, пр..добрий, пр..тулитися, пр..йменник, пр..братися, пр..тихий, пр..товкти, пр..ліпити.

4. Пр..суворий, пр..гір'я, пр..ніжний, пр..звище, пр..подобний, пр..хилитися, пр..слівник, пр..великий, пр..звисько, пр..дурний, пр..скочити, пр..сісти, пр..злий, пр..глядатися, пр..близити.

5. Пр..нюхуватися, пр..близити, пр..великий, пр..сікти, пр..чіп, пр..тулитися, пр..звище, пр..бити, пр..подобний, пр..чіпливий, пр..хід, пр..паскудний, пр..паркуватися, пр..злий, пр..в'язати.

6. Пр..скіпливий, пр..шити, пр..сумирний, пр..бігти, пр..голубити, пр..солодкий, пр..чал, Пр..карпаття, пр..рва, пр..гасити, пр..зирливий, пр..чвалати, пр..в'язь, пр..подобний, пр..года.

XXIII

Зробіть графічний розбір слів *щастя, кулька, шістнадцять, прядка, ніготь, юнак, від'їхати, сім'я, агентство*.

Схема графічного розбору

1. Кількість і назви букв, з яких складається слово.
2. Відповідність між буквами і звуками.
3. Позначення м'якості приголосних звуків на письмі.
4. Небуквені графічні знаки (наголос, апостроф, дефіс та ін.).

Зразок графічного розбору:

гúдзик

1. 6 букв: ге, у, де, зе, и, ка.
2. Буква **г** позначає звук [г], у — [у]; буквосполучення **дз** — звук [ʒ]; **и** — [и], **к** — [к].
3. —
4. Наголос — над буквою у.

боротьба́

1. 8 букв: бе, о, ер, о, те, м'який знак, бе, а.
2. Буква **б** позначає звук [б], **о** — [о], **р** — [р], **о** — [о]; буквосполучення **тьб** вимовляється [д'б]; **а** — [а].
3. М'якість [д'] позначається **ь**.
4. Наголос — над буквою а.

Примітка. Щоб полегшити виконання цього завдання, рекомендуємо записати слова у фонетичній транскрипції.

МОРФОЛОГІЯ І СЛОВОТВІР

Морфологія (від. гр. *morphé* — форма і *lógos* — слово, вчення) — розділ граматики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів.

Окрім морфології, до складу **граматики** — науки про граматичну будову мови — входять **словотвір** і **синтаксис** (див. далі).

Для морфології, як і для граматики в цілому, важливим є **граматичне значення** слова. На відміну від лексичного, яке є індивідуальним для кожного слова, граматичне значення є спільним для цілих розрядів слів. Наприклад, для дієслова характерними є граматичні значення теперішнього, минулого чи майбутнього часу, дійсного, умовного або наказового способу, 1-ї, 2-ї чи 3-ї особи, однини або множини, у минулому часі в однині — чоловічого, жіночого чи середнього роду тощо; іменникові властиві граматичні значення чоловічого, жіночого або середнього роду, однини чи множини, певного відмінка. Ці граматичні значення виражаються граматичними формами, зокрема закінченнями. Наприклад, різні за лексичним значенням іменники *по-другою, книгою, квіткою, картиною, хатою* характеризуються граматичною формою з закінченням *-ою*, що вказує на граматичні значення жіночого роду, однини й орудного відмінка, але ця сама форма може вказувати і на орудний відмінок однини спільного роду: *сиротою, неробою*. Закінчення *-а* наведених іменників свідчить про називний відмінок однини. Проте флексія *-а* може вказувати і на граматичні значення родового відмінка однини іменників чоловічого роду: *друга, батька*. А от граматичні значення родового відмінка однини іменників середнього роду *кри-ла, весла* і називного та знахідного відмінків множини цих

самих іменників *кри́ла*, *вёсла* визначаються лише за допомогою наголосу.

Граматичні значення можуть виражатися також префіксами, суфіксами, службовими словами, суплетивними формами (які утворено від різних коренів або основ), порядком слів. Наприклад, прикметники *розумніший*, *сміливіший*, *яскравіший* мають спільне граматичне значення вищого ступеня порівняння, яке передається відповідною граматичною формою з суфіксом *-іш-*; прикметники *найрозумніший*, *найсміливіший*, *найяскравіший* — граматичне значення найвищого ступеня порівняння, яке виражається граматичною формою з префіксом *най-*. У сполуках *на таксі*, *на кручі* (місцевий відмінок) — *біля таксі*, *навколо кручі* (родовий відмінок) лише прийменники виступають виразниками граматичного значення відмінка. Частка *хай* (*нехай*) вказує на граматичне значення наказового способу, а частка *би* (*б*) — умовного: *хай прийде*, *слухала б*. У реченнях типу *Радість зумовлює натхнення*. *Точність породжує впевненість* граматичне значення відмінка визначається порядком слів: *радість*, *точність* — називний відмінок, *натхнення*, *впевненість* — знахідний.

Граматичні форми, що є виразниками граматичних значень, можуть розрізнятися основами (бути суплетивними): *я — мене*, *вони — їх* (суплетивні форми передають граматичні значення називного й родового відмінків), *поганий — гірший*, *гарний — кращий* (форми *гірший*, *кращий* виражають граматичне значення вищого ступеня порівняння), *лови-ти — спіймати*, *говорити — сказати* (виражаються граматичні значення недоконаного й доконаного виду).

Однорідні граматичні значення і граматичні форми їх вираження становлять *граматичну категорію*: граматичні значення чоловічого, жіночого й середнього роду утворюють категорію роду; однини і множини — категорію числа; дійсного, умовного й наказового способу — категорію способу і т. д.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає морфологія?
2. З яких розділів складається грамати́ка?
3. Чим відрізняється граматичне значення слова від лексичного?
4. Як виражається граматичне значення слова? Наведіть приклади.

Будова слова і словотворення

Усі слова нашої мови можна поділити на слова з непохідними основами (від яких утворюються інші слова) та слова з похідними основами. Під основою прийнято розуміти частину слова без закінчення (графічне позначення \lfloor). Непохідні основи мають у своєму складі лише корінь, похідні — ще й хоча б один словотворчий афікс (префікс, суфікс, постфікс). До слів з непохідними основами належать, наприклад, *ліс, сад, море, поле, літо, синій, чорний, п'ю*; до слів з похідними основами — *перелісок, садівник, заморський, польовий, літній, посиніти, зчорнітися, допити*.

Префікси, корені, суфікси, закінчення (флексії), інтерфікси та постфікси називаються *значущими частинами слова, або морфемами*.

Префікс (від лат. *prae* — попереду та *fixus* — прикріплений) — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення $\overline{\quad}$). Наприклад:

$\overline{\text{казати}}$ — сказати , $\overline{\text{наказати}}$, $\overline{\text{переказати}}$, $\overline{\text{підказати}}$, $\overline{\text{доказати}}$, $\overline{\text{вказати}}$;

$\overline{\text{сумнівний}}$ — $\overline{\text{безсумнівний}}$;

$\overline{\text{миліший}}$ — $\overline{\text{наймиліший}}$.

Корінь — це спільна частина споріднених слів (графічне позначення \frown). Наприклад, для споріднених слів *сад, садок, садівник, садовий* коренем є спільна частина *сад-*; для *ходити, заходити, перехід, вхід, вихід* — частина *ход-* (хід-у закритому складі).

Суфікс (від лат. *suffixus* — прикріплений) — значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення \searrow).

Наприклад:

малий — ^{маленький}, ^{малесенький}, ^{малюсінський};

трава — ^{травинка}, ^{травиця}, ^{травиченька};

погойдати — ^{погойдувати}.

Закінчення — змінна морфема, яка стоїть після суфікса чи кореня (у непохідних основах) і служить для зв'язку слів між собою (графічне позначення □). Наприклад: *коханн[я]*, *швидк[ий]*, *малю[є]*, *мужність[]* (тут закінчення нульове).

Постфікс (від лат. *postfixus* — прикріплений після) — значуща частина, що стоїть у кінці слова після закінчення чи формотворчого суфікса і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення таке саме, як і суфікса). Наприклад: *битися*[^], *скажи-но*[^], *послухай-бо*[^], *якийсь*[^].

Інтерфікс (від лат. *inter* — між і *fixus* — прикріплений) — сполучна морфема, яка поєднує частини складного слова (графічне позначення таке саме, як і суфікса). Наприклад:

літо[^]*пис*, *сам*[^]*о*[^]*скид*, *до*[^]*ле*[^]*но*[^]*сний*,

хви[^]*л*[^]*є*[^]*різ*, *жит*[^]*т*[^]*є*[^]*люб*, *кра*[^]*є*[^]*вид*.

Процес творення нових слів у мові має назву **словотворення**. Нові похідні слова утворюються від тих, що вже існують. Розділ мовознавчої науки, який вивчає будову і творення похідних слів, називається **словотвором**.

Слово, що служить базою для утворення іншого, називається **твірним**. Наприклад, для іменника *правдивість* твірним словом є прикметник *правдивий*, а для *правдивий* — іменник *правда*; для прикметника *ялинковий* твірним словом є іменник *ялинка*, а для *ялинка* — іменник *ялина*.

Твірною основою (графічне позначення □) є та частина твірного слова, яка входить до складу нового (похідного) слова (при цьому флексія до уваги не береться). Наприклад:

правдивість ← ^{правдивий} ← ^{правда};

ялинковий ← ^{ялинка} ← ^{ялина};

преніжний ← ^{ніжний}.

Твірною основою може бути й ціле твірне слово. Так, у наведених прикладах твірні слова і твірні основи збігаються:

передивитися ← ^{дивитися}, *накреслити* ← ^{креслити};

підрозділ ← розділ, хористка ← хорист ← хор;
надзвичайно ← звичайно.

Ряд спільнокореневих слів, розташованих відповідно до послідовності їх творення, називається *словотвірним ланцюжком*.

Наприклад:

плід → плідний → плідник → плідниковий;

газета → газетяр → газетярство;

чорний → чорніти → почорніти → почорніння.

Нові слова здебільшого утворюються за допомогою словотворчих афіксів.

Словотворчий афікс (графічне позначення \nearrow) — це префікс, суфікс чи постфікс, який приєднується до твірної основи для творення нового слова.

Класифікацію способів словотворення див. на схемі (с. 78).

Префіксальний спосіб — спосіб творення слів за допомогою словотворчих префіксів:

\nearrow заходити ← ходити;

\nearrow перенавантаження ← навантаження;

\nearrow прехороший ← хороший;

\nearrow безвідповідально ← відповідально.

Суфіксальний спосіб — спосіб творення слів за допомогою словотворчих суфіксів:

холодн \nearrow енький ← холодний, дубок ← дуб,

вітер \nearrow ець ← вітер, читан \nearrow ня ← читати,

молоді \nearrow сть ← молодий.

Префіксально-суфіксальний спосіб — спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи словотворчих префіксів і суфіксів:

\nearrow надбрівний ← брова, безмеж \nearrow ний ← межа,

\nearrow затиш \nearrow ок ← тиша.

Постфіксальний спосіб — спосіб творення слів за допомогою словотворчих постфіксів:

мир \nearrow итися ← мирити, слухай-но ← слухай,

котрий \nearrow сь ← котрий.

Безафіксний спосіб (відкидання значущих частин) — це спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова:

Способи словотворення

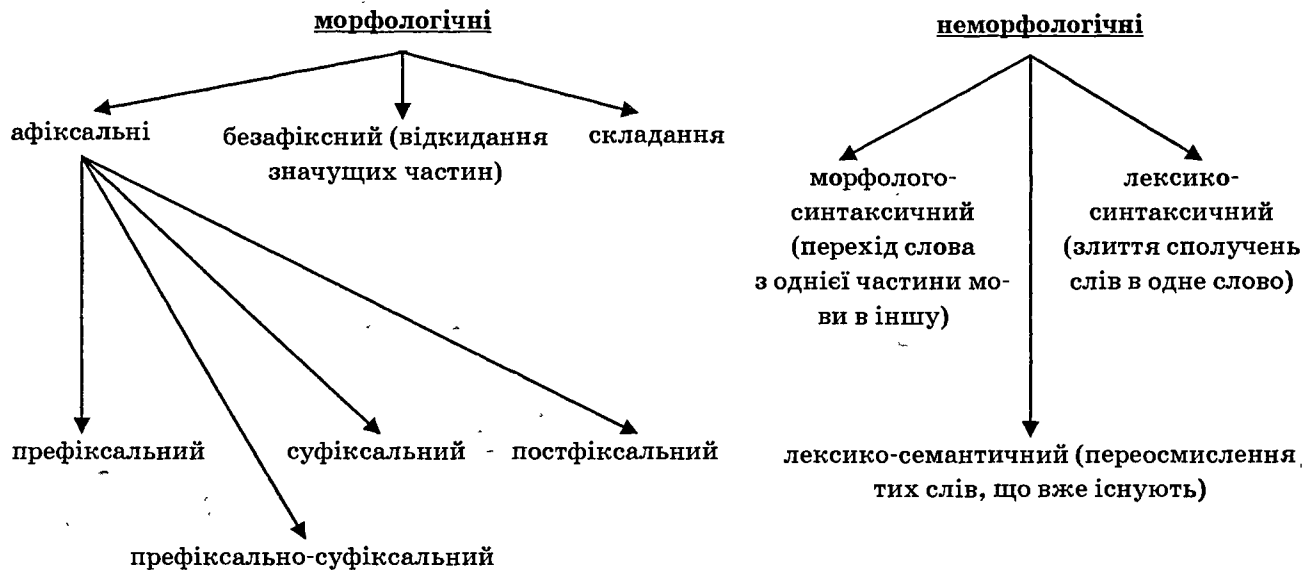

Схема класифікації способів словотворення

відхід ← відходити, закид ← закидати,
зелень ← зелений.

Основоскладання — спосіб творення слів шляхом поєднання твірних основ кожного зі слів, що входять до базової сполуки — підрядної чи сурядної. Наприклад:

хмар^очос ← хмар^и чесати,
житт^єпис ← житт^я писати, хвил^єріз ← хвил^і різати,
ліс^остеп ← ліс і степ, син^ьо-жовтий ← синій і жовтий,
кисл^о-солодкий ← кислий і солодкий.

Словотворчим афіксом у таких випадках виступає інтерфікс — морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб словотворення може супроводжуватися суфіксацією:

прав^осторон^ній ← права сторона,
одн^обіч^ний ← один бік,
сільськ^огосподарськ^ий ← сільське господарство.

Потрібно пам'ятати, що прикметники, утворені на основі сурядної сполуки слів, пишуться через дефіс (блакитно-синій, студентсько-викладацький, науково-технічний, мовно-літературний), а прикметники, які виникли на базі підрядної сполуки — разом (народногосподарський, лівобережний, важкоатлетичний, західноукраїнський).

Складання може відбуватися і без інтерфікса:

всюд^ихід ← всуди ходити.

Окремо виділяють складання слів:

батько-мати ← батько і мати, хліб-сіль ← хліб і сіль,
мед-пиво ← мед і пиво, срібло-золото ← срібло і золото,
туди-сюди ← туди і сюди.

Слова, утворені способом складання, називаються **складними**.

Одним із різновидів складних слів є **складноскорочені слова (аббревіатури)**. Вони можуть утворюватися:

а) складанням частин кожного з твірних слів, що входять до базового словосполучення:

завмаг ← завідувач магазину;

б) складанням частини твірного слова й цілого твірного слова:

держадміністрація ← державна адміністрація,

медсестра ← медична сестра;

в) складанням назв початкових літер твірних слів:

УТН (у — те — ен) ← Українські телевізійні новини,

СПУ (ес — пе — у) ← Спілка письменників України;

г) складанням початкових звуків твірних слів:

загс ← запис актів громадянського стану,

ДЕК ← державна екзаменаційна комісія;

г) складанням початкових частин і звуків, букв, цифр тощо:

облено ← обласний відділ народної освіти,

СУ-15 (Сухий — прізвище конструктора).

Морфолого-синтаксичний спосіб — це спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок переходу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: *операційна* (перехід прикметника в іменник), *коло хати* (перехід іменника *коло* в прийменник).

Лексико-синтаксичний спосіб (злиття сполучень слів) — це спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок зрощення складових частин базової сполуки слів. Наприклад: *зірвиголова, добраніч, вищебезначений*.

Лексико-семантичний спосіб — це спосіб творення нових слів шляхом переосмислення тих, що вже існують. Унаслідок цього виникають омоніми (у тому числі неповні омоніми — омофони): *листопад* (місяць) і *Листопад* (прізвище), *ткач* (назва особи за фахом) і *Ткач* (прізвище), *півні* (назва свійської птиці) і *Півні* (назва села), *перебудова* (загальноновживаний іменник від *перебудовувати*) і *Перебудова* (період у житті колишнього СРСР).

При словотворенні можуть відбуватися зміни в коренях та суфіксах слів. Деякі приголосні кореня перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-** змінюються, змінюючи й самі суфікси:

$\left. \begin{matrix} [\text{Г}] \\ [\text{Ж}] \\ [\text{З}] \end{matrix} \right\} + [\text{с'к}] \rightarrow [\text{з'к}];$	$\left. \begin{matrix} [\text{К}] \\ [\text{Ц}] \\ [\text{Ч}] \end{matrix} \right\} + [\text{с'к}] \rightarrow [\text{ц'к}];$	$\left. \begin{matrix} [\text{Х}] \\ [\text{Ш}] \\ [\text{С}] \end{matrix} \right\} + [\text{с'к}] \rightarrow [\text{с'к}];$
$\left. \begin{matrix} [\text{Г}] \\ [\text{Ж}] \\ [\text{З}] \end{matrix} \right\} + [\text{ств}] \rightarrow [\text{зтв}];$	$\left. \begin{matrix} [\text{К}] \\ [\text{Ц}] \\ [\text{Ч}] \end{matrix} \right\} + [\text{ств}] \rightarrow [\text{цтв}];$	$\left. \begin{matrix} [\text{Х}] \\ [\text{Ш}] \\ [\text{С}] \end{matrix} \right\} + [\text{ств}] \rightarrow [\text{ств}];$

Наприклад: *Рига* — *ризький*, *Лютіж* — *лютізький*, *убогий* — *убозтво*; *козак* — *козацький*, *козацтво*; *молодець* — *молодецький*, *молодецтво*; *ткач* — *ткацький*, *ткацтво*; *чех* — *чеський*; *товариш* — *товариський*, *товариство*; *Одеса* — *одеський*.

Виняток становлять лише деякі прикметники, утворені від іншомовних географічних назв і назв народів: *баски* — *баскський*, *казах* — *казахський*, *Цюрих* — *цюрихський*.

Зміни інших приголосних в аналогічній ситуації відбуваються лише у вимові й на письмі не фіксуються: *брат* —

братський [бра́ц'кий], *меценат* — *меценатський* [ме"це"на́ц'кий], *регент* — *регентство* [ре́ге"нство], *капітулянт* — *капітулянтський* [кап'ітул'а́н'с'кий] (в останніх двох словах відбувається спрощення в групах приголосних, унаслідок чого приголосний [т] не вимовляється зовсім).

При творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників відбуваються зміни приголосних:

а) [ц'к] чергується з [чч] (графічно *-цьк-* із *-чч-*) *вояцький* — *воячина*, *козацький* — *козаччина*, *німецький* — *Німеччина*, але *галицький* — *Галичина*;

б) [с'к] чергується з [шч] (графічно *-ськ-* із *-щ-*): *харківський* — *Харківщина*, *чернігівський* — *Чернігівщина*, *київський* — *Київщина*.

Важкі для вимови групи приголосних, які виникають унаслідок словотворення або словозміни, під час вимови *спрощуються*. Здебільшого таке спрощення передається й на письмі. У групах приголосних [ждн], [здн], [стн], [стл], [слн] випадає середній приголосний: *тиждень* — *тижневий*, *проїзд* — *проїзний*, *піст* — *пісний*, *користь* — *безкорисливий*, *ремесло* — *ремісник*.

Проте у словах *зап'ястний*, *хвастнути*, *шістнадцять* літера *т* зберігається, хоча у вимові відбувається спрощення. У словах *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий* і на письмі, й у вимові спрощення відсутнє.

У прикметниках, утворених за допомогою суфікса *-н-* від іменників іншомовного походження з кінцевим *-ст*, літера *т* у групі *-стн-* теж зберігається: *форпост* — *форпостний*, *компост* — *компостний*, *контраст* — *контрастний*, *баласт* — *баластний* (у вимові спрощення відбувається).

У групах приголосних [зкн], [скн] випадає [к] при творенні дієслів із суфіксом *-ну-*: *тиск* — *тиснути*, *брязк* — *брязнути*, *писк* — *писнути*, *тріск* — *тріснути*, але: *виск* — *вискнуту* (у вимові спрощення теж немає).

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає словотвір?
2. Що таке основа слова? Наведіть приклади.
3. Які основи називаються непохідними? Наведіть приклади.
4. Які основи називаються похідними? Наведіть приклади.
5. Що таке значущі частини слова (морфеми)? Наведіть приклади.
6. Яка морфема називається префіксом? Відповідь проілюструйте прикладами.

7. Яка морфема називається коренем? Наведіть приклади.
8. Яка морфема називається суфіксом? Наведіть приклади.
9. Яка морфема називається закінченням? Наведіть приклади.
10. Яка морфема називається постфіксом? Наведіть приклади.
11. Що таке твірне слово? Відповідь проілюструйте прикладами.
12. Що таке твірна основа? Наведіть приклади.
13. Що називається словотвірним ланцюжком? Наведіть приклади.
14. Що називається словотворчим афіксом? Наведіть приклади.
15. Назвіть морфологічні способи творення слів.
16. Назвіть неморфологічні способи творення слів.
17. Який спосіб творення слів називається префіксальним? Наведіть приклади.
18. Який спосіб творення слів називається суфіксальним? Наведіть приклади.
19. Який спосіб творення слів називається префіксально-суфіксальним? Відповідь проілюструйте прикладами.
20. Який спосіб творення слів називається безафіксним? Наведіть приклади.
21. Який спосіб творення слів називається складанням? Наведіть приклади.
22. Що таке інтерфікс? Наведіть приклади.
23. Які слова називаються складними? Наведіть приклади.
24. Які слова називаються складноскороченими? Відповідь проілюструйте прикладами.
25. Як можуть утворюватися складноскорочені слова? Наведіть приклади.
26. Який спосіб творення слів називається морфолого-синтаксичним? Наведіть приклади.
27. Який спосіб творення слів називається лексико-синтаксичним? Наведіть приклади.
28. Який спосіб творення слів називається лексико-семантичним? Відповідь проілюструйте прикладами.
29. Які зміни приголосних можуть відбуватися при словотворенні? Наведіть приклади.

Контрольні завдання

При виконанні пропонованих нижче завдань радимо користуватися таким виданням: Л.М. Полюга. Морфемний словник. — К., 1983.

Зробіть морфемний і словотвірний розбори наведених слів.

Увага. При морфемному аналізі слова потрібно визначити: а) закінчення (флексію); б) основу (з'ясувати: похідна вона чи непохідна); в) корінь; г) префікс; ґ) суфікс; д) якщо є — постфікс чи інтерфікс.

При словотвірному розборі необхідно: а) визначити твірне слово; б) виділити в ньому твірну основу (з'ясувати: похідна вона чи непохідна); в) встановити словотворчий афікс, за допомогою якого твориться похідне слово, і спосіб словотворення.

Зразок:

Морфемний розбір

попереписувати

впевненість □

пречудовий □

перехід □

затінок □

криголам □

Словотвірний розбір

попереписувати ← переписувати

впевненість ← впевнений

пречудовий ← чудовий

перехід ← переходити

затінок ← тінь

криголам ← кригу ламати

Цілителька, запуск, безколірний, знебарвлений, буковинець, соломинка, переїзд, довірливий, докір, тихесенький, відлюдник, відхід, синьоокий, шахтарський, незамерзлий, Затуливітер, веснянкуватий, запит, приспівувати, малуватий, виноградарський, мимоволі, провулок, відіменниковий, солдатський, нафтодобування, натиск, вищеозначений, оберіг, громадськість, легкозрозумілий, прегарний, поперегороджувати, блакить, квітування, видолинок, незастелений, Нетудихата, книгодрукування, передноворічний, яблуневий, чийсь, лісотундра, фізико-математичний, перевтомитися, надзвуківий, антитерористичний, витиратися, зміг-таки, хатка, вибалок, салон-перукарня, степовик, Степовик (прізвище).

II

З'ясуйте, як утворені наведені нижче складноскорочені слова.

Міськвно, редколегія, НТР, ГЕС, студрада, літстудія, США, профспілка, власкор, літредактор, лісгосп, ООН, Держбанк, УТ-2, техред, санепідеміологічний, педучилище, облвикон-

III

Визначте, якими способами утворені авторські неологізми в наведених уривках.

1. ...Тим криком немовляти з окопу мовби сама земля бунтувалася проти цього **кінецьсвітнього хаосу** з сліпим, моторошним, на скалки розбризканим сонцем (О. Гончар).
2. ...Він таки красен, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен **триста провеснувати...** (О. Гончар).

3. І очі прагнуть знову, хоч на мить,
Того орла узріти **тінь знайому...**
О **мудрокрилий!** Він летить
Додому!

Є. Плужник

4. Було так багато руху
і самотньо **плакатив** без потреби
З ілюмінованого театру
окінематографований Шекспір.

М. Семенко

5. В перебіжнім шумовинні
Ланки-бризки марсельєз:
Хай загине, хай загине
Мрійновтома сонних плес.

В. Чумак

6. Під блакиттю весняною
Сушить березень поля,
І співає підо мною
очервонена земля.

М. Драй-Хмара

7. **Жайворонить** високий крилас,
А кругом — верболозові нетрі.

М. Драй-Хмара

8. Природа — в усьому. В зеленому клекоті
Дерев **мідногорлих** при буйній погоді...

І. Драч

9. Чи так тебе,
Душе, кайданить крутія
Крута мого життя...

І. Драч

10. Одкам'янійте, статуї античні,
Одкам'янійте і кричіть на гвалт!

Ліна Костенко

11. Не говоріть від імені народу, —
Розперетричі ви йому впеклись!

Ліна Костенко

12. Неосяжна осонцена днина,
І собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.

В. Стус

13. Вишневий хутір... Ні душі.
А де ж ті вишні, де ті вишні?
І де ті сні давнеколишні?

Ліна Костенко

14. У присмеркові доброї дібровості
Пшеничний присмак скошеного дня.
На крутосхилах срібної дніпровості
Сідлає вічність чорного коня.

Ліна Костенко

IV

Поясніть, як утворилися наведені українські прізвища.
Провідмінійте їх як іменники чоловічого та жіночого роду.

Білогай, Великоіваненко, Легкоступ, Недайвода, Непій-
пиво, Панібудьласка, Рябокінь, Сухомлин, Крутивус.

V

Утворіть від поданих слів прикметники, використовуючи суфікс -ськ- (-зьк-, -цьк-).

1. Виборг, Кобеляки, Тбілісі, Коростень, турист, Оскол.
2. Буг, Кагарлик, Ніжин, Золотоноша, солдат.
3. Бучач, чумак, гігант, Забайкалля, Онега, латиш.

4. Відень, Токмак, ткач, матрос, Абхазія, Воронеж.
5. Дрогобич, Ятрань, Полісся, студент, парубок, Прага.
6. Кавказ, Гадяч, Ворзель, Черкаси, ненець, альпініст.
7. Запоріжжя, Кременчук, чех, казах, брат, Ельбрус.
8. Рига, Сиваш, Цюріх, Ірпінь, комендант, калмик.
9. Париж, француз, викладач, ескімос, Прилуки, Устилуг.
10. Острог, Поділля, Ільмень, якут, узбек, волох.
11. Ладога, Вишнопіль, Калущ, емігрант, босяк, Волинь.
12. Волга, Бахмач, журналіст, таджик, черкес, завод.

VI

Утворіть від поданих слів іменники, використовуючи суфікс -ств- (-зтв-, -цтв-).

1. Садівник, купець, дилетант, птах, ткач.
2. Стрілець, неук, боягуз, волоцюга, парубок.
3. Убогий, вояк, студент, лихач, ловець.
4. Пасічник, кравець, агент, товариш, декадент.
5. Брат, каліка, харчиз, молодець, грабіжник.

VII

Від поданих прикметників утворіть за допомогою суфікса -ин(а) іменники.

1. Київський, словацький, сумський, німецький, гуцульський, гайдамацький.
2. Вояцький, полтавський, кріпацький, львівський, тернопільський, хмельницький.
3. Козацький, одеський, батьківський, вінницький, переяславський, турецький.

VIII

Від поданих іменників утворіть суфіксальним способом прикметники. Які фонетичні зміни при цьому відбуваються?

1. Честь, щастя, випуск, проїзд, контраст, тиждень.
2. Доблесть, напуск, ненависть, виїзд, баласт, млість.
3. Аванпост, якість, зап'ястя, швидкість, захист, запуск.

Частини мови

У сучасній українській мові виділяють 10 частин мови: 6 повнозначних (або самостійних), 3 неповнозначних (або службових); окрему групу становлять вигуки та звуконаслідування.

Повнозначні частини мови мають і лексичне, і граматичне значення. Це іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово та прислівник. Неповнозначні частини мови, на думку більшості мовознавців, лексичного значення не мають, а служать для зв'язку слів у реченні (прийменник, сполучник) або для надання окремим словам і реченням додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також для творення морфологічних форм і нових слів (частка). Вигуки і звуконаслідування виражають емоції, волевиявлення, імітують звукові сигнали тварин, птахів, звуки явищ природи тощо. До вигуків зараховують також формули мовного етикету.

ІМЕННИК

Іменником називається частина мови, яка має значення предметності і відповідає на питання *хто? що?*

У зміст поняття предметності входить сукупність різних лексичних значень, які сприймаються як назви предмета. Наприклад: *книга, дзеркало, будинок* (назви конкретних предметів); *лисиця, чоловік, цуценя* (назви істот); *хуртовина, град, ожеледь* (назви явищ природи); *прагнення, вічність, аналіз, матерія, веселоші, боротьба* (назви абстрактних понять, узагальнених ознак або дій) тощо.

Розряди іменників за значенням

Іменники, що відповідають на питання *хто?*, об'єднуються в семантичну групу *назв істот*. Сюди належать: назви людей (*хлопець, дядько, бабуся, дочка, дитя, мандрівник, інженер, професор, балерина, Микола, Олеся*); назви тварин, птахів (*ведмідь, лось, козуля, корова, вівця, Рябко, Мурчик, журавель, чапля, півень, індик, качка, синиця, снігур*); назви міфологічних істот (*лісовик, змій, відьма, русалка*); назви померлих (*мрець, покійник, небіжчик*); назви карт, шахових фігур (*валет, пішак*) та ін.

Решта іменників відповідає на питання *що?* і становить групу *назв неістот*: *земля, острів, будинок, думка, мрія, питання*. До цієї групи належать також іменники, що позначають сукупності людей, тварин тощо: *юрба, натовп, загін, армія, згря, табун, рій*.

Поділ іменників на ці дві групи має формальне вираження. В іменників — назв істот форми знахідного відмінка однини і множини чоловічого роду збігаються з формами родового відмінка, а неістот — із формами називного відмінка: *бачу (кого?) брата, братів; шукаю (кого?) помічника, помічників; знаю (кого?) сусіда, сусідів; але бачу (що?) автомобіль, автомобілі; шукаю (що?) рукопис, рукописи; знаю (що?) вірш, вірші*. Для іменників жіночого і середнього роду така диференціація характерна тільки у формі знахідного відмінка множини: *бачу (кого?) сестер, каченьят, але бачу (що?) картини, вікна*.

Серед іменників виділяють назви загальні і власні. Узагальнене найменування ряду однорідних, однотипних предметів, істот, явищ є назвою *загальною* (*корабель, підлога, письменник, сусідка, сніг, ожеледиця*). *Власні* назви — це найменування одиничних предметів, істот чи явищ, виділених із однотипного ряду, або найменування чогось (чи когось), що (чи хто) є єдиним, неповторним. Наприклад: *Олена, Іван, Суми, Україна, Стожари, Європа, «Всесвіт»* (журнал) тощо. Власні назви завжди пишуться з великої літери.

Іменники поділяються й на інші семантико-граматичні групи, що залежить від особливостей їх лексичного значення. В основі такого поділу, як правило, лежить протиставлення за якоюсь ознакою (назви конкретні — абстрактні, одиничні — збірні, предметні — речовинні та ін.).

Іменники — назви предметів, явищ навколишньої дійсності, що пізнаються органами чуття людини, називаються *конкретними*: *сніг, книга, гребінь, квітка, Сиваш*.

Абстрактні іменники не мають конкретного лексичного значення, а називають поняття, явища, властивості, які не можна сприйняти органами чуття: *читання, простота, сум, виховання*. Характерною ознакою абстрактних іменників є суфікси *-ість, -ств(о), -зтв(о), -цтв(о), -анн(я), -изм, -ізм*: *прикрість, убозтво, навчання, класицизм, героїзм*. Абстрактні іменники вживаються переважно у формі однини.

Збірні іменники є назвами сукупності однакових чи подібних предметів, що сприймаються як єдине ціле: *братство, козацтво, гарбузиння, гайвороння, зілля, бадилля*. Збірні іменники не мають форми множини.

Іменники зі значенням *речовинності* називають однорідну речовину: *тісто, молоко, залізо, кисень, папір, камінь, цемент*. Речовинні іменники можуть мати форму тільки однини (*азот, горох, бузина, срібло*) чи множини (*дріжджі, гроші*).

Граматичні ознаки іменника

Іменник має ряд граматичних ознак, які вирізняють його з-поміж інших частин мови. Значення предметності виражається морфологічними категоріями роду, числа, відмінка.

Рід (чоловічий, жіночий чи середній) притаманний кожному іменникові в однині: *столяр, орел, шлях; дівчина, пава, хмара; дитя, курча, небо*.

В українській мові є іменники спільного роду, фактичний рід яких можна встановити тільки за змістом висловлювання в контексті. Ці іменники, позначаючи осіб обох статей, можуть бути виражені формою граматичного чоловічого роду (*професор, інженер, лікар, посол, лауреат*) або формою граматичного жіночого роду (*сирота, бідолаха, сіромаха, нахаба, забіяка*).

Рід незмінюваних іменників (це переважно запозичені слова) визначається в основному за їхнім лексичним значенням. Наприклад, іменники — назви людей — мають рід відповідно до статі позначуваної особи (*порт'є, аташе, фазендейро, денді; мадам, міледі, фрау*); назви тварин, птахів належать до чоловічого роду (*нанду, поні, гну, шимпанзе, фламінго*). Родова віднесеність незмінюваних власних назв залежить від граматичного роду означуваної ними загальної назви (співвідношення роду — виду): *озеро Онтаріо, ріка Міссісіпі*.

Число — морфологічна категорія, яка виявляється у протиставленні значень однини і множини. Більшість іменників, змінюючись за числами, мають форми однини і множини: *дерево* — *дерева*, *думка* — *думки*, *воїн* — *воїни*. Проте існують іменники, які вживаються тільки в однині чи множині.

До першої групи належать збірні іменники: *людство*, *кіннота*, *картоплиння*, *малеча*; частина іменників із речовинним значенням: *масло*, *кисень*, *золото*; назви абстрактних понять: *молодість*, *сум*, *радість*, *гордість*; більшість власних назв: *Київ*, *Дніпро*, *Полтавщина*; *Петро*, *Охрименко*, *Михайлишин*. Інколи від названих іменників може утворюватися форма множини, але при цьому відбувається зміщення в лексичному значенні. Зокрема через форму множини конкретне протиставляється більш загальному: *мед* (взагалі) — *меди* (різні сорти меду), *жаль* (взагалі) — *жалі* (чийсь, хтось жалкує). Форма множини, утворена від прізвищ, позначає сукупність людей, пов'язаних родинними стосунками: *Король* — *Королі* (родина Королів).

Тільки форму множини мають іменники *роковини*, *оглядини*, *розкопки*, *шори*, *криси* (*капелюха*), *дріжджі*, *зарості*, *злигодні*, *сіни*, *двері*, *ножиці*, *гроші*, *солодоші*, *пахощі*, *радоші*, *гордоші*; *Лубни*, *Прилуки*, *Суми*, *Черкаси*, *Чернівці* та ін.

Відмінок — одна з найважливіших морфологічних категорій іменника. Зміна іменника за відмінками дає можливість йому поєднуватися в реченні з іншими словами. Сучасна українська мова має сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Серед них виділяють відмінки *прямі*, у формі яких іменник у реченні не залежить від інших слів, і *непрямі*, які виражають синтаксичну залежність іменника. До прямих належать називний і кличний відмінки, решта відмінків є непрямыми. Іменники у формах прямих відмінків завжди вживаються без прийменників; у формі місцевого завжди присутній прийменник; родовий, давальний, знахідний та орудний відмінки можуть вживатися як із прийменником, так і без нього.

У реченні іменник може виконувати різні синтаксичні функції. Найчастіше це роль головного члена речення — *підмета*: *У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали собаки і шуміла й лящала негода* (О. Довженко) або другорядного члена речення — *додатка*: *Пройду я світ від півдня до півночі, / Своім човном схвилюю всі моря, / Здобуду світ, корону, перли, славу, / І все для тебе, донько*

Ярослава, / Лиш покохай мене, моя зоря! (І. Кочерга). Іменник може бути *іменною частиною складеного присудка*: Праця людини — окраса і слава. Праця людини — безсмертя її! (В. Симоненко); Полковий писар — це велика персона (І. Кочерга). Інколи іменник може виконувати функції *неузгодженого означення*: Навздогін за нею із хати понісся жалібний писк дитини (П. Панч) або *обставини*: Я жив колись в простому курені / Над озером з ясними берегами (О. Ольжич).

Поділ іменників на відміни

Усі змінювані іменники залежно від їх роду та закінчень у називному відмінку однини поділяються на чотири відміни.

І ВІДМІНА

До цієї відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-а, -я*; *хмара, мова, суша, рілля, надія, Марія, Олекса, Ілля, староста, сирота, розбишака, бідолаха*.

У межах 1-ї відміни виділяють три групи: тверду, м'яку і мішану.

До *твердої* групи належать іменники з основою на твердий приголосний (крім шиплячих): *борозна, кобза, порада, химера, пара, копа, сваха, панна, Ольга, Микита, Людота, вереда, плакса, каліка, зануда, нечупара*.

До *м'якої* групи належать іменники з основою на м'який приголосний: *скриня, кав'ярня, зброя, дзвіниця, грибниця, богиня, красуня, господиня, молодиця, Марія, Вікторія, півонія, змія, шия, Ілля, суддя, кровопивця, братовбивця, капризуля, здоровуля, розмазня*.

До *мішаної* групи належать іменники з основою на шиплячий приголосний: *огорожа, калюжа, пожежа, сторожа, круча, онуча, свіча, тиша, миша, воша, груша, туша, калоша, товща, паща, теща, вельможа, листоноша, міхоноша, святоша, потороча*.

Зразок відмінювання іменників І відміни

Однина

Тверда група

Н. берéз-а	Ві́р-а	Микóл-а	пла́кс-а
Р. берéз-и	Ві́р-и	Микóл-и	пла́кс-и
Д. берéз-і	Ві́р-і	Микóл-і	пла́кс-і
З. берéз-у	Ві́р-у	Микóл-у	пла́кс-у
О. берéз-ою	Ві́р-ою	Микóл-ою	пла́кс-ою
М. ...берéз-і	...Ві́р-і	...Микóл-і	...пла́кс-і
Кл. берéз-о	Ві́р-о	Микóл-о	пла́кс-о

М'яка група

Н. красу́н-я	скéл-я	грíвн-я	Марі́-я
Р. красу́н-і	скéл-і	грíвн-і	Марі́-ї
Д. красу́н-і	скéл-і	грíвн-і	Марі́-ї
З. красу́н-ю	скéл-ю	грíвн-ю	Марі́-ю
О. красу́н-ею	скéл-ею	грíвн-ею	Марі́-єю
М. ...красу́н-і	...скéл-і	...грíвн-і	...Марі́-ї
Кл. красу́н-е	скéл-е	грíвн-е	Марі́-е

Мішана група

Н. véж-а	кру́ч-а	при́горщ-а	листоно́ш-а
Р. véж-і	кру́ч-і	при́горщ-і	листоно́ш-і
Д. véж-і	кру́ч-і	при́горщ-і	листоно́ш-і
З. véж-у	кру́ч-у	при́горщ-у	листоно́ш-у
О. véж-ею	кру́ч-ею	при́горщ-ею	листоно́ш-ею
М. ...véж-і	...кру́ч-і	...при́горщ-і	...листоно́ш-і
Кл. véж-е	кру́ч-е	при́горщ-е	листоно́ш-е

Множина

Тверда група

Н. берéз-и	Ві́р-и	Микóл-и	пла́кс-и
Р. бері́з	Ві́р	Микóл	пла́кс
Д. берéз-ам	Ві́р-ам	Микóл-ам	пла́кс-ам
З. берéз-и	Ві́р	Микóл	пла́кс
О. берéз-ами	Ві́р-ами	Микóл-ами	пла́кс-ами
М. ...берéз-ах	...Ві́р-ах	...Микóл-ах	...пла́кс-ах
Кл. берéз-и	Ві́р-и	Микóл-и	пла́кс-и

М'яка група

Н. красу́н-і	скéл-і	грíвн-і	Марі́-ї
Р. красу́нь	скéль	грíвень	Марі́й
Д. красу́н-ям	скéл-ям	грíвн-ям	Марі́-ям
З. красу́нь	скéл-і	грíвн-і	Марі́й
О. красу́н-ями	скéл-ями	грíвн-ями	Марі́-ями
М. ...красу́н-ях	...скéл-ях	...грíвн-ях	...Марі́-ях
Кл. красу́н-і	скéл-і	грíвн-і	Марі́-ї

Мішана група

Н. ве́ж-і	кру́ч-і	при́горщ-і	листоно́ш-і
Р. ве́ж	кру́ч	при́горщ	листоно́ш
Д. ве́ж-ам	кру́ч-ам	при́горщ-ам	листоно́ш-ам
З. ве́ж-і	кру́ч-і	при́горщ-і	листоно́ш
О. ве́ж-ами	кру́ч-ами	при́горщ-ами	листоно́ш-ами
М. ...ве́ж-ах	...кру́ч-ах	...при́горщ-ах	...листоно́ш-ах
Кл. ве́ж-і	кру́ч-і	при́горщ-і	листоно́ш-і

II ВІДМІНА

До цієї відміни належать:

а) іменники чоловічого роду без закінчення (з основою на приголосний) і з закінченням **-о** в називному відмінку однини: *рік, голуб, поріг, в'яз, коровай, зброяр, красень, Максим, Степан; дядько, батько, тато, Павло, неньо;*

б) іменники середнього роду з закінченнями **-о, -е, -я** в називному відмінку однини (крім тих, у яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**): *плече, водоймище, пекло, чорнило, лігво, лукавство, дівчатко, поголів'я, терпіння.*

Серед іменників II відміни теж виділяють три групи: тверду, м'яку і мішану. Цей розподіл докладно висвітлено в «Українському правописі»*:

1. Тверда група

Чоловічий рід

До твердої групи належать іменники чоловічого роду з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячих) і з закінченням **-о**: *дуб, пала́ц, темп, уда́рник, у́спіх; ба́тько, Петро́;* переважна більшість іменників на **-р**: *вир, ві-*

* Український правопис. — С. 61—62.

хор, відва́р, двір, жир, сир, стóвбур, стóляр, я́вір; сюди ж належать іменники *зві́р, кома́р, снігу́р*, які, проте, в називному відмінку множини мають закінчення м'якої групи: *зві́рі, кома́рі, снігу́рі*, а також усі іменники іншомовного походження на *-ер, -ір, -ор, -ур (-юр)* і з постійно наголошеними *-ар (-яр), -ир*: *інжене́р, ма́йстер, шофе́р, папі́р, су-вені́р; дире́ктор, профе́сор, семафо́р; абажу́р, гіпю́р, калам-бу́р; база́р, гекта́р, коміса́р, футля́р, ювіля́р; бригади́р, каси́р, команді́р, пасажи́р*.

Середній рід

До твердої групи належать іменники середнього роду із закінченням *-о*: *ві́кно́, залі́зо, ко́ло, мі́сто, село́*.

2. М'яка група

Чоловічий рід

До м'якої групи належать іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи: *бо́єць, ве́летень, зви́чай, кра́й, учи́тель, Бене́дьо*; сюди належить частина іменників із суфіксами *-ар, -ир*, які в однині мають наголос на корені: *бо́ндар — бо́ндаря, ко́зир — ко́зиря, лі́кар — лі́каря, пи́сар — пи́саря*, а також іменники, у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *буква́р — буквара́, вівча́р — вівчара́, друка́р — друкаря́, інвента́р — інвентаря́, календа́р — календаря́, кобза́р — кобзаря́, пролета́р — пролетаря́, секрета́р — секретаря́, шахта́р — шахтаря́; гузи́р — гузи́ря, проводи́р — проводи́ря, пухи́р — пухи́ря та ін.*

Середній рід

До м'якої групи належать іменники середнього роду з закінченням *-е* та *-я* (без суфіксів *-ен-, -ят-* при відмінюванні й переважно з подовженням кінцевого приголосного основи): *го́ре, місце́, мо́ре, по́ле, житт́я, завда́ння, збі́жжя, здоро́в'я, змага́ння, знаря́ддя, лі́стя, облі́ччя, пі́р'я, по́лум'я*.

3. Мішана група

Чоловічий рід

До мішаної групи належать іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим приголосним основи: *ванта́ж, дощ́*,

стóрож, слухáч, ткач, товáриш, вітрище; також іменники на -яр (назви людей за родом їхньої діяльності), у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *вугля́р — вугляра́, каменя́р — каменяра́, пісня́р — пісняра́, скля́р — скляра́, тесля́р — тесляра́, школя́р — школяра́*.

Середній рід

До мішаної групи належать іменники середнього роду з закінченням -е при основі на шиплячий приголосний: *ложе, плече, прізвище, явище**.

Зразок відмінювання іменників II відміни

Однина

Тверда група

Н.	го́лос	співа́к	Іва́н	дя́дьк-о	крі́сл-о
Р.	го́лос-у	співак-а́	Іва́н-а	дя́дьк-а	крі́сл-а
Д.	го́лос-у	співак-о́ві " (-у)	Іва́н-ові " (-у)	дя́дьк-ові " (-у)	крі́сл-у " (-у)
З.	го́лос	співак-а́	Іва́н-а	дя́дьк-а	крі́сл-о
О.	го́лос-ом	співак-о́м	Іва́н-ом	дя́дьк-ом	крі́сл-ом
М.	...го́лос-і	...співак-о́ві, " -у	...Іва́н-ові " -у	...дя́дьк-ові, " -у	...крі́сл-і, " -у
Кл.	го́лос-е	співак-у́ (співа́ч-е)	Іва́н-е	дя́дьк-у	крі́сл-о

М'яка група

Н.	са́джанець	лі́кар	урожа́й	Васі́ль	по́л-е
Р.	са́джанц-я	лі́кар-я	урожа́-ю	Васил-я́	по́л-я
Д.	са́джанц-ю	лі́кар-еві " (-еві)	урожа́-ю " (-ю)	Васил-е́ві " (-ю)	по́л-ю " (-ю)
З.	са́джанець	лі́кар-я	урожа́й	Васил-я́	по́л-е
О.	са́джанц-ем	лі́кар-ем	урожа́-єм	Василе́-м	по́л-ем
М.	...са́джанц-і, " -ю	...лі́кар-еві, " -і, -ю	...урожа́-ї, " -ю	...Васил-е́ві " -ю	...по́л-і, " -ю
Кл.	са́джанц-ю	лі́кар-ю	урожа́-ю	Васі́л-ю	по́л-е

* Кінець цитати.

Мішана група

Н.	павіч	хрущ	Тиміш	різьбяр	плеч-é
Р.	павич-á	хрущ-á	Тимош-á	різьбяр-á	плеч-á
Д.	павич-éві	хрущ-éві	Тимош-éві	різьбяр-éві	плеч-ý
	(-ý)	(-ý)	(-ý)	(-ý)	
З.	павич-á	хрущ-á	Тимош-á	різьбяр-á	плеч-é
О.	павич-ém	хрущ-ém	Тимош-ém	різьбяр-ém	плеч-ém
М.	...павич-éві,	...хрущ-éві	...Тимош-éві	...різьбяр-éві,	...плеч-í,
	-í, -у			-í	-ý
Кл.	павіч-у	хрущ-у	Тимош-е	різьбяр-е	плеч-é

Множина

Тверда група

Н.	голос-й	співак-й	Ів́ан-и	дядьк-й	крісл-а
Р.	голос-ів	співак-ів	Ів́ан-ів	дядьк-ів	крісел
Д.	голос-ám	співак-ám	Ів́ан-ам	дядьк-ám	крісл-ам
З.	голос-й	співак-ів	Ів́ан-ів	дядьк-ів	крісл-а
О.	голос-áми	співак-áми	Ів́ан-ами	дядьк-áми	крісл-ами
М.	...голос-áх	...співак-áх	...Ів́ан-ах	...дядьк-áх	...крісл-ах
Кл.	голос-й	співак-й	Ів́ан-и	дядьк-й	крісл-а

М'яка група

Н.	са́джанц-і	лікар-і́	урожа́-ї	Васил-і́	пол-я́
Р.	са́джанц-ів	лікар-ів́	урожа́-їв	Васил-ів́	пол-ів́
Д.	са́джанц-ям	лікар-я́м	урожа́-ям	Васил-я́м	пол-я́м
З.	са́джанц-і	лікар-ів́	урожа́-ї	Васил-ів́	пол-я́
О.	са́джанц-ями	лікар-я́ми	урожа́-ями	Васил-я́ми	пол-я́ми
М.	...са́джанц-ях	...лікар-я́х	...урожа́-ях	...Васил-я́х	...пол-я́х
Кл.	са́джанц-і	лікар-і́	урожа́-ї	Васил-і́	пол-я́

Мішана група

Н.	павич-і́	хрущ-і́	Тимош-і́	різьбяр-і́	плéч-і
Р.	павич-ів́	хрущ-ів́	Тимош-ів́	різьбяр-ів́	плéч-ей (пліч)
Д.	павич-ám	хрущ-ám	Тимош-ám	різьбяр-ám	плéч-ám
З.	павич-ів́	хрущ-ів́	Тимош-ів́	різьбяр-ів́	плéч-і
О.	павич-áми	хрущ-áми	Тимош-áми	різьбяр-áми	плéч-і́ма
М.	...павич-áх	...хрущ-áх	...Тимош-áх	...різьбяр-áх	...плéч-áх
Кл.	павич-і́	хрущ-і́	Тимош-і́	різьбяр-і́	плéч-і

III ВІДМІНА

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *пamopoзъ, сув'язъ, глибочи́нь, зеле́нь, подорож, нехворо́щ, розкіш, глуш, здоби́ч, далеч, півни́ч, кров, любов*, а також іменник *мати*.

Зразок відмінювання іменників III відміни

	Однина		
Н. тумáнність	заметі́ль		су́міш
Р. тумáнност-і	заметі́л-і		су́міш-і
Д. тумáнност-і	заметі́л-і		су́міш-і
З. тумáнність	заметі́ль		су́міш
О. тумáнніст-ю	заметі́лл-ю		су́мішш-ю
М. ...тумáнност-і	...заметі́л-і		...су́міш-і
Кл. тумáнност-е	заметі́л-е		су́міш-е

Множина

Н. тумáнност-і	заметі́л-і		су́міш-і
Р. тумáнност-ей	заметі́л-ей		су́міш-ей
Д. тумáнност-ям	заметі́л-ям		су́міш-ам
З. тумáнност-і	заметі́л-і		су́міш-і
О. тумáнност-ями	заметі́л-ями		су́міш-ами
М. ...тумáнност-ях	...заметі́л-ях		...су́міш-ах
Кл. тумáнност-і	заметі́л-і		су́міш-і

IV ВІДМІНА

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, в яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*: *ведмежа́, небожа́, княжа́, кача́, шпача́, соба́ча, вовча́, зайча́, курча́, дитинча́, дівча́, пташа́, лоша́, пастуша́, ма́ля, янго́ля, со́коля, ягня́, леве́ня, козе́ня, чає́ня, лелече́ня, руче́ня, но́женя, брове́ня, плéм'я, ті́м'я, сі́м'я, ві́м'я, ім'я́*.

Зразок відмінювання іменників IV відміни

Однина

Н. ведмеж-а́	дитинч-а́	орл-я́	ім'я́
Р. ведмежа́т-и	дитинча́т-и	орля́т-и	і́мен-і (ім'я́)
Д. ведмежа́т-і	дитинча́т-і	орля́т-і	і́мен-і
З. ведмеж-а́	дитинч-а́	орл-я́	ім'я́
О. ведмеж-а́м	дитинч-а́м	орл-я́м	і́мен-ем (ім'я́м)
М. ...ведмежа́т-і	...дитинча́т-і	...орля́т-і	...і́мен-і
Кл. ведмеж-а́	дитинч-а́	орл-я́	ім'я́

Множина

Н. ведмежа́т-а	дитинча́т-а	орля́т-а	імен-а́
Р. ведмежа́т	дитинча́т	орля́т	іме́н
Д. ведмежа́т-ам	дитинча́т-ам	орля́т-ам	імен-а́м
З. ведмежа́т (-а)	дитинча́т (-а)	орля́т (-а)	імен-а́
О. ведмежа́т-ами	дитинча́т-ами	орля́т-ами	імен-а́ми
М. ...ведмежа́т-ах	...дитинча́т-ах	...орля́т-ах	...імен-а́х
Кл. ведмежа́т-а	дитинча́т-а	орля́т-а	імен-а́

Зразок відмінювання прізвищ, імен та імен по батькові

Н. Бо́йк-о Іва́н Петро́вич	Бо́йк-о О́льг-а Петро́вн-а
Р. Бо́йк-а Іва́н-а Петро́вич-а	Бо́йк-о О́льг-и Петро́вн-и
Д. Бо́йк-ові Іва́н-у Петро́вич-у (-у) (-ові)	Бо́йк-о О́льз-і Петро́вн-і
З. Бо́йк-а Іва́н-а Петро́вич-а	Бо́йк-о О́льг-у Петро́вн-у
О. Бо́йк-ом Іва́н-ом Петро́вич-ем	Бо́йк-о О́льг-ою Петро́вн-ою
М. ...Бо́йк-ові Іва́н-ові Петро́вич-у (-у)	...Бо́йк-о О́льз-і Петро́вн-і
Кл. Бо́йк-у (-о) Іва́н-е Петро́вич-у	Бо́йк-о О́льг-о Петро́вн-о

Н. Лоз-а́ Олесе́ Іва́нович	Лоз-а́ Марі́-я Які́вн-а
Р. Лоз-и́ Олесе́-я Іва́нович-а	Лоз-и́ Марі́-ї Які́вн-и
Д. Лоз-і́ Олесе́-ві Іва́нович-у (-ю)	Лоз-і́ Марі́-ї Які́вн-і
З. Лоз-у́ Олесе́-я Іва́нович-а	Лоз-у́ Марі́-ю Які́вн-у
О. Лоз-о́ю Олесе́-ем Іва́нович-ем	Лоз-о́ю Марі́-єю Які́вн-ою
М. ...Лоз-і́ Олесе́-ві Іва́нович-у	...Лоз-і́ Марі́-ї Які́вн-і
Кл. Лоз-о (-а́) Олесе́-ю Іва́нович-у	Лоз-о (-а́) Марі́-є Які́вн-о

Особливості вживання деяких відмінкових закінчень іменників

При використанні іменників у потрібному відмінку слід зважати на особливості вживання деяких відмінкових закінчень.

І ВІДМІНА

У **кличному** відмінку однини деякі іменники з пестливим значенням, що належать до м'якої групи, мають закінчення -ю: *мамусю, матусю, бабуню, бабусю, кумасю, доню*; частина іменників мішаної групи поряд із закінченням -е може мати закінчення -о: *вельможо, тещо, Мишо*.

У родовому відмінку множини іменники 1-ї відміни мають переважно нульове закінчення: *неділь, калош, круч, хат, хмар*, але є іменники з закінченням *-ей*: *мишей, вошей, сви-ней*, а також із закінченням *-ів*: *суддів, легенів (і легень), губів (і губ), бабів (і баб)*.

II ВІДМІНА

У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-а, -я* або *-у, -ю*.

За «Українським правописом»* закінчення *-а* (у твердій та мішаній групах), *-я* (у м'якій групі) мають іменники, що позначають:

1. а) Назви осіб, власні імена та прізвища: *промівця, робітника, студента, тесляра, учителя; Андрія, Дмитра, Дорошенка, Франка*; також персоніфіковані предмети та явища: *Вітра, Ліса, Мороза* та ін.

б) Назви тварин і дерев: *ведмédя, вóвка, дуба, коня, пса, ясеня*.

в) Назви предметів: *гвинта, замка, малюнка, ножа, олівця, піджака, плаща, портфеля, стола (й стóлу)*.

г) Назви населених пунктів: *Ворóнежа, Голосієва, Жи-тóмира, Кієва, Лóндона, Луцька, Мíргорода, Нóвгорода, Парі́жа, Святóшина, Терно́поля, Хáркова*.

Примітка. Але *-у, -ю* пишеться у складених назвах насе-лених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення *-у*: *Давíдoвoгo Брóду, Зелéногo Га́ю, Кра́сногo Лимáну, Кривóгo Рóгу, Червóногo Ста́ву, Ширóкoгo Яру* тощо.

д) Інші географічні назви з наголосом у родовому від-мінку на кінцевому складі, а також із суфіксами присвій-ності *-ов, -ев (-єв), -ин (-їн)*: *Дінця, Дністра, Іртиша, Кол-гýева, Орла, Остра, Пиря́тина, Псла́, Пско́ва, Тéтерева*.

е) Назви мір довжини, ваги, часу тощо: *гекта́ра, гра́ма, ме́тра, місяця, процéнта, тижня* (але *ві́ку, ро́ку*); назви місяців та днів тижня: *вівто́рка, жо́втня, листопа́да* (але *листопа́ду* — назва процесу), *понеді́лка*; назви грошових знаків: *гроша́, до́лара, карбо́ванця, фунта стéрлінгів, чер-ві́нця*; числові назви: *деся́тка, мільйóна, мілья́рда*.

є) Назви машин і їх деталей: *автомо́біля, ди́зеля, ком-ба́йна, мото́ра, по́ршня, тра́ктора*.

* Текст § 48 «Українського правопису» наводиться повністю. — С. 68—71.

ж) Терміни іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини: *ато́ма, катоба́, ко́нуса, ра́діуса, ро́мба, сегме́нта, се́ктора, си́нуса, шкі́ва* тощо, але: *ви́ду, ро́ду*, також *си́нтаксису, скла́ду, спо́собу* (про інші категорії термінів див. п. 2).

2. Закінчення -у (у твердій і мішаній групах), -ю (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:

а) Речовину, масу, матеріал: *азо́ту, асфа́льту, бальза́му, борщу́, во́дню, во́ску, га́су, гі́псу, гра́ниту, ква́су, кваску́, кі́сню, льо́ду, ме́ду, медку́, піску́, поро́ху, си́ру, спі́рту* (але *хлі́ба*).

б) Збірні поняття: *анса́мблю, а́тласу, бата́льйо́ну, бере́зняку́, ви́шняку́, га́ю, гу́рту, зага́лу, ка́піта́лу, карава́ну, катало́гу, ко́дексу, колекти́ву, лі́су, орке́стру, па́рку, по́лку, пролетаріа́ту, ремане́нту, ро́ю, са́ду, сушня́ку, те́ксту, то́вару, то́му, три́умфіра́ту, хо́ру*; сюди належать назви кущових і трав'янистих рослин: *барві́нку, бузку́, буркуну́, горо́ху, звіробо́ю, молочаю́, очере́ту, чага́рнику́, щавлю́, ячме́ню* (але *ві́вса*), а також назви сортів плодових дерев: *кальві́лю, ре́нету, ренкльо́ду* та ін.

в) Назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *вокза́лу, га́нку, да́ху, заво́ду, за́лу, за́мку, кана́лу, коридо́ру, магази́ну, мезони́ну, метрополіте́ну, мо́лу, пала́цу, по́верху, са́раю, ти́ну, універма́гу, ши́нку*, але (переважно з наголосом на закінченні): *бліндажа́, гаража́, куре́ня, млина́, хліва́*; -а (-я) вживається також в іменниках — назвах архітектурних деталей: *карни́за, е́ркера, по́ртика*; обидва закінчення — -а (-я) та -у (-ю) приймають іменники: *мо́сту й моста́, парка́ну й паркана́, плото́у й плота́*.

г) Назви установ, закладів, організацій: *інститу́ту, клу́бу, колго́спу, комісаріа́ту, коміте́ту, університе́ту, шта́бу*.

д) Переважна більшість слів із значенням місця, простору тощо: *абза́цу, ва́лу, байра́ку, кра́ю, лимáну, лу́гу, майда́ну, ро́ву, ручаю́, світу́, урі́вку, я́ру*, але: *горба́, ху́тора*, тощо, а також зменшені форми на -к: *ліска́, майда́нчика, ставка́, ярка́*.

е) Явища природи: *ві́хору, вогню́, ві́тру, гра́ду, грóму, дощу́, жа́ру, землетру́су, і́нею, моро́зу, тумáну, урага́ну, холо́ду*.

є) Назви почуттів: *бо́лю, гні́ву, жалю́, стра́ху*.

ж) Назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *авра́лу, бі́гу, ви́нятку, га́ласу, гри́пу, дисона́нсу, догма́ту*,

достатку, екзамену, експорту, екскурсу, звуку (але, як термін, звука) ідеалу, інтересу, канону, кашлю, клопоту, коліквіуму, конфлікту, крику, лету (льоту), ляпасу, мажору, міражу, мінімуму, мову, моменту, принципу, прогресу, процесу, реалізму, регресу, рейсу, ремонту, ритму, руху, світогляді, сорту, спорту, спосіб, стиду, стогону, тифу, толку, хісту, ходу, шуму, але: ривка, стрибка, стусана.

з) Терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й т. ін.: аналізу, електролізу, імпульсу, синтезу, ферменту, а також літературознавчі терміни: альманаху, епосу, жанру, журналу, міфу, нарису, образу, памфлету, роману, стилу, сюжету, фейлетону тощо.

и) Назви ігор і танців: баскетболу, вальсу, волейболу, краков'яку, танку, танцю, тенісу, футболу, хокею, але гоні, козака.

і) Більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): водогону, вододілу, водопроводу, живопису, живопису, манускрипту, родоводу, рукопису, суходолу, трубопроводу, але: електровоза, пароплава.

ї) Переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот): вибою, випадку, вислову, відбою, відгуку, заробітку, затору, запису, опіку, опуху, побуту, поштовху, прибутку, прикладу, проводу (дріт), сувоя, усміху, успіху.

й) Назви річок (крім зазначених у п. 1), озер, гір, островів, півостровів, країн, областей і т. ін.: Амуру, Бугу, Гангу, Дону, Дунаю, Єнісею, Нілу, Рейну, Сєйму; Байкалу, Ельтона, Мічигану, Сєвєрє, Чаді; Алтаю, Ельбурсу, Паміру, Уралу; Котліну, Кіпру, Криту, Родосу, Сахаліну; Каніну, Пелопоннесу; Алжирі, Афганістані, Казахстані, Єгипті, Іраку, Китаю; Донбасу, Ельзасу, Кавказу, Сибіру.

Примітка. У ряді іменників зміна закінчення впливає на значення слова: алмаза (коштовний камінь) — алмазу (мінерал), акта (документ) — акту (дія), апарата (прилад) — апарату (установа), бліка (частина споруди, машини) — бліку (об'єднання держав), буряка (одиничне) — буряку (збірне), валя (деталь машини) — вали (насип), елементу (абстрактне) — елемента (конкретне), інструмента (одиничне) — інструменту (збірне), каменя (одиничне) — каменю (збірне), кліна (предмет) — кліну (просторове поняття), пояса (предмет) — поясу (просторове поняття), рахунка (документ) — рахунку (дія), терміна (слово) — терміну (строк), фактору (чинник) — фактора (маклер) і т. ін.*

У **давальному** відмінку однини в іменниках чоловічого роду закінчення **-ові, -еві, -єві і -у, -ю** вживаються паралельно: *господареві, студентові, Олесеви, Мусієві, коневі, волові, стовпові, автомобілеві і господарю, студенту, Олеся, Мусю, коню, волу, стовпу, автомобілю*. Якщо в тексті зустрічається ряд іменників у формі давального відмінка однини, бажано уникнути одноманітності закінчень: *панові Президенту, добродієві Михайленку, Курасові Івану Сидоровичу*.

У **місцевому** відмінку однини іменники 2-ї відміни мають закінчення **-ові, -еві, -єві, -у, -ю, -і, -ї**.

Закінчення **-ові, -еві, -єві** мають:

1) іменники чоловічого роду — назви людей: *при дядькові, на Олегові, на племінникові, на воротареві, на викладачеві, на другові*. У деяких випадках іменники цієї групи можуть уживатися із закінченням **-у**: *при дядьку, на Олегу, на племіннику, на другу*;

2) іменники середнього роду — назви істот (людей, тварин тощо) зі зменшувальним суфіксом **-к-** переважно мають закінчення **-ові**, хоча можуть уживатися і з закінченням **-у**: *на маляткові (на малятку), на хлоп'яткові (на хлоп'ятку), на дівчаткові (на дівчатку), на лошаткові (на лошатку), на зайчаткові (на зайчатку), на курчаткові (на курчатку)*;

3) іменники чоловічого роду — назви істот (не людей), поряд із закінченнями **-ові, -еві, -єві** мають закінчення **-і, -ї**: *на конєві — на коні, на ведмєдеві — на ведмєді, на воліві — на волі, на змієві — на змії*.

Закінчення **-у, -ю** мають:

1) іменники чоловічого і середнього роду з основою на **-к-**, що означають неістоти: *у вінку, у гайку, на соняшнику, на ярмарку, у шовку, на сонечку, на ліжку, у цеберку*. Рідше вживаються форми цих слів із закінченням **-ові**: *на соняшникові, на ліжкові*;

2) іменники чоловічого роду (назви неістот), в яких наголос із основи переходить на закінчення: *у боргú, у родú, у пилú, у ярú, у роú, на дахú, на шляхú*. У деяких іменниках такого типу закінчення **-у, -ю** та **-і, -ї** можуть вживатися паралельно, що зумовлюється різним місцем наголосу в слові: *на мостú — на мóсті, на плотú — на плóті, у ровú — у рóві, на бокú — на бóці, у краú — у краї*.

Закінчення **-і, -ї** мають:

іменники чоловічого і середнього роду (без суфікса **-к-**), що означають неістоти: *на дивані, у водограї, на папері*,

у полоні, при розподілі, уві сні, при розумі, у столі, на трамваї; у вікні, на світанні, у небі, на святі, на узбіччі.

Деякі іменники у поєднанні з прийменником по можуть мати паралельні закінчення -у, -ю та -і, -ї: по вікну — по вікні, по склу — по склі, по Дніпру — по Дніпрі, по небу — по небі, по місту — по місті, по селу — по селі, по морю — по морі, по подвір'ю — по подвір'ї.

У звертаннях, до складу яких входять два іменники, форму **кличного** відмінка здебільшого мають обидва слова. Наприклад: *пане Андрію, пані Олено, колего Іване, брате Миколо; Іване Петровичу, Катерино Тимофіївно*. Проте якщо звертання складається із загальної назви та прізвища, то останнє вживається у формі називного відмінка: *пане Стельмах, добродію Онищук, колего Костина*.

У випадках, коли поєднуються дві загальні назви, перше слово обов'язково має форму кличного відмінка, а друге може вживатися й у називному, хоча перевага надається кличному відмінкові: Наприклад: *пане генерале (генерал), пане професоре (професор), добродію лікарю (лікар)*.

Іменники, що мають тільки форму множини, змінюються за відмінками так само, як іменники першої, другої і третьої відмін у множині. Особливістю родового відмінка цих іменників є закінчення -ей: *курей, гусей, людей, саней*; закінчення -ів, -їв: *прикрощів, пахощів, граблів, штанів, окулярів, Чернівців*; нульове закінчення: *вил, ясен, ножиць, Лубен, Черкас*.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається іменником?
2. На які розряди за значенням поділяються іменники?
3. Як називаються іменники, що відповідають на питання *хто*? Наведіть приклади.
4. Як називаються іменники, що відповідають на питання *що*? Наведіть приклади.
5. У чому полягає різниця між власними назвами і загальними? Відповідь проілюструйте прикладами.
6. Які іменники називаються конкретними, а які абстрактними? Наведіть приклади.
7. Які іменники називаються збірними? Наведіть приклади.

8. Які іменники належать до речовинних? Наведіть приклади.
9. Які морфологічні ознаки має іменник? Відповідь проілюструйте прикладами.
10. Які іменники належать до спільного роду? Наведіть приклади.
11. Як визначається рід незмінюваних іменників іншомовного походження? Наведіть приклади.
12. Скільки в українській мові відмінків? Назвіть їх.
13. Які відмінки називаються прямими, а які непрямыми і чому?
14. У якому відмінку іменники завжди вживаються з прийменником? Наведіть приклади.
15. Які синтаксичні функції виконує іменник? Які з них є найпоширенішими? Наведіть приклади.
16. Скільки відмін іменників ви знаєте? У яких відмінах іменники поділяються на тверду, м'яку і мішану групи?
17. Які іменники належать до першої відміни? На які групи вони поділяються? Чим зумовлений цей поділ?
18. Які особливості відмінювання іменників першої відміни? Відповідь проілюструйте прикладами.
19. Які іменники належать до другої відміни? На які групи вони поділяються і чому?
20. Які особливості відмінювання іменників другої відміни? Відповідь проілюструйте прикладами.
21. Які іменники належать до третьої відміни? Наведіть приклади.
22. Які особливості відмінювання іменників третьої відміни? Відповідь проілюструйте прикладами.
23. Які іменники належать до четвертої відміни? Наведіть приклади.
24. Які особливості відмінювання іменників четвертої відміни?
25. Як відмінюються іменники, що мають тільки форму множини? Наведіть приклади.
26. Які особливості відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові? Наведіть приклади.
27. Які особливості відмінювання чоловічих та жіночих прізвищ? Наведіть приклади.

I

Подані іменники поділіть на групи таким чином: 1) ті, що мають форми однини і множини; 2) тільки однини; 3) тільки множини.

1. Пожежа, двері, блокнот, кмітливість, рукавиці, пісок, людина, дитинство, шафа, Львів, комір, шахи, переїзд, сірник, капустана.

2. Зілля, картоплина, щипці, ліхтар, зупинка, людство, перехід, дріжджі, чоловік, Запоріжжя, відгомін, іржа, трембіта, лірник, погода.

3. Сировина, кожух, морква, ножиці, люстерко, радощі, мелодія, звук, горох, консерви, черевики, листя, Суми, пригода, сніг.

4. Бадилина, штани, колиска, Черкаси, підручник, Київ, вимога, ластівка, вибори, журавель, олівець, Запоріжжя, гордощі, гроші.

II

Запишіть іменники у формі родового відмінка однини.

1. Сокіл, клас, науковець, майданчик, світ, Донбас, туман, берег, курінь, інститут, Харків, погріб, водень, ювілей, гектар.

2. Дуб, атом, університет, іменник, час, бузок, товар, палац, Дніпро, стрибок, хор, екзамен, вівторок, дизель, снігопад.

3. Зал, млин, четвер, тин, щавель, мед, кодекс, атом, червінець, синтаксис, склад, Яготин, метрополітен, капітал, відмінок.

4. Трикутник, пісок, Дунай, малюнок, Павло, живопис, сік, роман, гвинт, інженер, ансамбль, десяток, хліб, будинок, вуж.

5. Вокзал, табун, Крим, сад, трактор, рік, тиждень, горох, займенник, грудень, Пирятин, автомобіль, парк, кінь, текст.

III

Провідмініайте в однині і, де можливо, у множині іменники:

різьбяр, місто, колесо, стаття, питання, Гончар, ластівка, шахтар, Київ, комар, юність, прізвище, молодість, яблуко, паща, вулиця, подвір'я, лоша, воєвода, пасажир, староста.

Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, наведіть їх.

IV

Визначте рід і відміну кожного з наведених іменників. Виділене слово поставте у формі орудного відмінка однини і складіть із ним речення.

1. Військо, **круча**, бадилля, пташа, волоцюга, перекоти-поле, Данило, вікно, мова, Сава.
2. Немовля, корінь, приبلуда, курча, мати, притча, Максим, дівчисько, краватка, **тінь**.
3. Сосна, **нежить**, блакить, бузок, совеня, зілля, ячмінь, парубійко, коритце, Микола.
4. Природа, зустріч, листоноша, вихор, телятко, **ім'я**, знання, Петро, озерце, вихід.

V

Визначте рід і відміну кожного з наведених іменників. Виділене слово поставте у формі давального відмінка однини і складіть із ним речення.

1. Балакун, глибінь, **ївга**, обличчя, пересторога, нероба, звіробій, борошно, плем'я, полк.
2. Пониззя, грудка, Петрик, вертоліт, замазура, **лоша**, затінок, річ, хоробрість, молоко.
3. Гілля, рілля, водограй, дівча, перелесник, колега, вітрило, відерце, Онисько, **повінь**.

VI

Поставте кожен із наведених іменників спочатку у формі родового, а потім орудного відмінків однини. Визначте, до якої групи належить кожен іменник.

1. Малина, калюжа, Надія, доброта, гостя, гуща.
2. Ячня, пляма, мережа, мелодія, доріжка, вівця.
3. Слива, яблуня, дорожнеча, іронія, роса, ноша.
4. Левиця, Хома, хвоя, пожежа, скарга, сорочка.
5. Вулиця, паща, Юлія, спекота, кобза, сажа.
6. Холоднеча, бабуся, дзиґа, площа, сівба, Марія.

7. Микола, відьма, вечеря, теща, зброя, чаша.
8. Книгоноша, окраса, синиця, діжа, Микита, серія.

VII

Запишіть подані іменники у формах давального і кличного відмінків однини. Із кожною з утворених форм виділеного іменника складіть речення.

1. Катерина, Ігор, молодість, гончар, стельмах.
2. Олекса, пастух, вітер, студент, співачка.
3. Іван, друг, земля, неня, Дарина.
4. Олеся, лікар, Мирослава, Сидір, юнак.
5. Богдан, радість, Ілля, учень, нива.

VIII

Запишіть подані сполуки у формі звертання. Якщо існують варіанти, наведіть їх.

1. Добродій Яремчук, пані Ярослава, товариш лейтенант, колега Степан, панна Олеся, Іван Олександрович.
2. Пан посол, пані господиня, колега Романишин, голубка Оленка, товаришка Мирослава, добродій Михайло.
3. Добродійка Онищенко, пан Президент, панна Наталя, Катерина Михайлівна, пан господар, добродій Шевчук.
4. Пані Соломія, друг Микола, колега Марія, пан генерал, пані Закревська, добродій Яковенко.

IX

Від поданих іменників утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові. Якщо існують паралельні форми, наведіть їх. Похідні імена по батькові від виділеного слова провідміняйте в однині.

1. Микита, Василь, Дмитро, Яків, Тарас.
2. Павло, Андрій, Микола, Охрім, Ілля.
3. Оникій, Йосип, Сава, Юхим, Тодось.
4. Ярослав, Ігор, Лавро, Корній, Богдан.
5. Анатолій, Опанас, Мусій, Петро, Орест.
6. Степан, Кузьма, Віталій, Михайло, Володимир.
7. Хома, Сергій, Віктор, Левко, Лук'ян.
8. Іван, В'ячеслав, Максим, Гордій, Федір.

Х

Провідмініайте в однині:

1. Удовенко Олексій Олександрович, Удовенко Мар'яна Дмитрівна.
2. Яковина Петро Семенович, Яковина Одарка Панасівна.
3. Іванишин Федір Йосипович, Іванишина Олена Юхимівна.
4. Коваль Михайло Васильович, Коваль Оксана Сергіївна.
5. Нечипоренко Максим Віталійович, Нечипоренко Катерина Анатоліївна.
6. Павловський Олекса Григорович, Павловська Надія Федорівна.
7. Білокінь Григорій Павлович, Білокінь Параска Арсенівна.
8. Коляда Ростислав Іванович, Коляда Наталія Іванівна.

ХІ

Випишіть із поданих речень іменники у формі кличного відмінка, визначте їх рід, число, відміну, групу відмінювання. Серед виписаних іменників знайдіть такий, що, крім вжитої, має ще одну форму кличного відмінка, і запишіть її.

1. О брате мій, ти сам забув, мабуть, / Що тільки бог царів і царства судить.
2. Ні, друже мій, нема шляхів готових, / Щоб давній гріх зложити з людських плеч.
3. Опам'ятайсь, безумче! Встань пред князем / І не скверни брехнею язика!
4. Ну, братіє, пильнуйте, в добрий час, / Аби перо не схибило у вас.
5. Прощай і ти, художниче умілий. З яких до нас ти завітав країв?
6. А ти чого, монаше! Ану-бо геть! Знайшовся теж мудрець!
7. Послухай, дяче! Чи не знаєш ти ту дівчину? Яка краса чудова!
8. А ти стривай, зловісний княже тьми, / Литовський вовче, ти ще нам заплатиш за наші кривди і за світло те, / Що з наших хат безсоромно украв.
9. О, дякую тобі, / Кавалере мій чемний і ласкавий, / Хто ти такий, мій хлопче?
10. Гей, рицарі, до зброї! Рубайте всіх!
11. Хай буде так, дитиночко ласкава, / Мов сонечко, ти сяєш на землі... (Із творів І. Кочерги).

ХІІ

Випишіть із тексту іменники і зробіть їх морфологічний аналіз.

1. Початкова форма (називний відмінок однини).
2. На яке питання відповідає.
3. Лексичне значення:
 - а) назва загальна чи власна;
 - б) назва істоти чи неістоти;
 - в) іменник з конкретним значенням (зокрема одиничний/збірний, речовинний/неречовинний тощо) чи абстрактної семантики.
4. Рід.
5. Число:
 - а) однина (має форму множини чи не має);
 - б) множина (має форму однини чи не має).
6. Відміна.
7. Група (для іменників 1-ї та 2-ї відміни).
8. Відмінок.
9. Спосіб творення (для похідних іменників). Особливості правопису.
10. Синтаксична роль у реченні.

1. Ось цей простий, без хитрощів світ і сторожує Мина, удень і вночі чатує це врівноважене степове життя, що проросло на тому місці, де воно колись корчувалось, ламалось, а тепер знов і зорями світить, і садом родить, і листям тополиним лопотить на світанні... Коли місячно, тоді степ стає заморожений, а садок повниться чарами, ластівки сплять, все повите сном, тільки ти на ногах та зоряна вода з колодязя дивиться, не спить... Видно, знайшов себе Мина Омелькович у цій вартівницькій ролі, мабуть, важко й уявити йому себе поза духотою літніх цих вечорів та безмовністю ночей, без вічних чвар із кухарками, без жартів механізаторських... (О. Гончар).

2. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінці сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одержі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахуючи серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще

злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани (М. Коцюбинський).

ПРИКМЕТНИК

Прикметником називається частина мови, що виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?* Наприклад: *сміливий, щаслива, зелене, веселі, сестрин, батькова, братове* і т. ін.

Прикметники називають ознаки кольору (*білий, бузковий*), розміру (*широкий, малий*), віку (*старий, юний*), смаку (*солоний, кислий*), запаху (*запашний, п'яний*), матеріалу (*металевий, кришталевий*), якості (*твердий, гнучкий*), приналежності (*тещин, сватів*), зовнішні прикмети (*гарний, смаглявий*), внутрішні властивості (*добрий, милосердний*), ознаки за відношенням до місця (*сільський, обласний*), простору (*далекий, близький*), часу (*вечірній, завтрашній*) тощо. Ознаку предмета прикметник може виражати безпосередньо (*ніжний голос, тепла хвиля, широке поле*) або через відношення до інших предметів (*полотняна скатертина — скатертина з полотна, бабусина казка — казка бабусі*).

Прикметник змінюється за родами, числами й відмінками, і ці його форми залежать від іменника, з яким прикметник узгоджується: *стрункий юнак — стрункого юнака, струнка тополя — стрункої тополі, стрункі дівчата — струнких дівчат*. Названі властивості прикметника є його морфологічними ознаками.

У реченні прикметник виступає переважно в ролі узгодженого означення. Наприклад:

Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою (Г. Тютюнник). *Дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Ліна Костенко).

Рідше прикметник виконує функцію іменної частини складеного присудка. Наприклад:

Яка важка у вічності хода! (Ліна Костенко).

І все ждало. Тиша стояла якась неспокійна. Світле безмежжя здавалось крихким (О. Гончар).

Субстантивований прикметник (який перейшов у іменник) виконує ті самі синтаксичні функції, що й іменник.

Прикметники якісні, відносні та присвійні

За характером ознаки, яку вони виражають, морфологічними і словотвірними особливостями прикметники поділяються на якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники називають такі ознаки предмета, що можуть виявлятися більшою або меншою мірою: *кмітливий* (юнак) — *кмітливіший* — *найкмітливіший*; *добре* (серце) — *добріше* — *найдобріше*.

Відносні прикметники виражають ознаку предмета за його відношенням до інших предметів, дій, обставин: *бурштинове* (намисто), *осінній* (день), *сьогоднішній* (випадок), *перелітні* (птахи).

Присвійні прикметники вказують на належність предмета кому-небудь і відповідають на питання *чий? чия? чие? чий?* Наприклад: *мамина* (казка), *батьків* (сміх), *дівоче* (обличчя), *ведмежий* (барліг).

Вживаючись у переносному значенні, відносні та присвійні прикметники можуть переходити до розряду якісних. Наприклад: *золотий* ланцюжок (відн.) — *золота* душа (якісн.), *срібний* перстень (відн.) — *срібний* голос (якісн.), *лебединий* пух (присв.) — *лебедина* пісня (якісн.), *змійна* отрута (присв.) — *змійний* характер (якісн.).

Оскільки якісні прикметники виражають ознаки, що можуть виявлятися більшою або меншою мірою, вони мають ступені порівняння: вищий і найвищий. **Вищий** ступінь порівняння вказує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. **Найвищий** ступінь порівняння вказує, що ознака виявляється найбільшою мірою. Кожен зі ступенів має дві форми: просту і складену.

Проста форма вищого ступеня порівняння утворюється від основи прикметника за допомогою суфіксів *-іш-*, *-ш-*: *добрий* — *добріший*, *милий* — *миліший*, *дешевий* — *дешевіший*. У деяких прикметниках при цьому можуть випадати суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-*: *тонкий* — *тонший*, *глибокий* — *глибший*, *далекий* — *дальший*.

При додаванні суфікса *-ш-* можуть виникати звукові сполуки, які на письмі позначаються буквами *жч* і *щ*. Літера *щ* пишеться у прикметниках *вищий*, *товщий* (і *товстіший*), *кращий*, а буквосполучення *жч* — у прикметниках *ближчий*, *важчий*, *вужчий*, *дорожчий*, *дужчий*, *нижчий*, *тяжчий*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється шляхом додавання до прикметника слів *більш, менш: яскравий — більш яскравий, швидкий — менш швидкий*.

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префікса *най-*, який додається до прикметника вищого ступеня: *дорожчий — найдорожчий, міцніший — найміцніший*. Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами *як-, що-: якнайдорожчий, щонайменший*.

Складена форма найвищого ступеня порівняння утворюється шляхом поєднання прикметника зі словами *найбільш, найменш*, а також додаванням до прикметника вищого ступеня порівняння слів *від усіх (за всіх), над усе: тривожний — найбільш тривожний, тривожніший над усе; спокійний — найбільш спокійний, спокійніший від усіх; важливий — найменш важливий*.

Присвійні прикметники утворюються від назв людей і тварин. Від назв людей — іменників 1-ї відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ин-*, причому кінцеві приголосні твірної основи [г], [к], [х] чергуються з [ж], [ч], [ш]: *сестра — сестрин, баба — бабин, Галя — Галин, Ольга — Ольжин, тітка — тітчин, Солоха — Солошин*. Якщо твірна основа закінчується на [j], маємо суфікс *-ін-* (на письмі *-їн-*): *Лідія — Лідїїн, Євдокія — Євдокїїн*.

Від назв людей — іменників 2-ї відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ів-* (*-їв-*), який чергується з *-ов-* або *-ев-* (*-єв-*):

а) якщо прикметник утворено від іменника твердої групи, то відбувається чергування *-ів-* (у закритому складі) — *-ов-* (у відкритому складі): *дядько — дядьків, дядькового; дядькова; дядькове;*

б) якщо прикметник утворено від іменника м'якої чи мішаної групи, то відбувається чергування *-ів-* (*-їв-*) — *-ев-* (*-єв-*): *Андрій — Андрїїв, Андрієвого; Андрієва; Андрієве; лікар — лікарів, лікаревого; лікарєва; лікарєве*.

Від назв тварин прикметники зі значенням присвійності утворюються за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ін-* (на письмі *-їн-*): *бджолиний, пташиний, орлиний, зміїний, солов'їний* чи суфіксів *-ач-* (*-яч-*): *качачий, телячий, свинячий, гусячий, курячий, лисячий*. Іноді такі прикметники утворюються шляхом зміни кінцевого приголосного твірної основи: *вовчий, овечий, лелечий*.

Особливості відмінювання прикметників

За кінцевим приголосним основи прикметники поділяються на прикметники твердої та м'якої груп. До **твердої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний. Наприклад: *добрий, вразливий, минулий, прекрасний, народний, чистий*. Сюди ж належать і всі присвійні прикметники: *батьків, Олексіїв, мамин, Софійн*, а також короткі форми прикметників: *зелен, повен, годеп, рад, жив*.

До **м'якої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний та [j]: *осінній, житній, ранній, художній, колишній, справжній, безкрай, довговій, короткошій*.

Прикметники твердої і м'якої груп відмінюються за такими зразками:

Тверда група

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	гарн-ий	гарн-а	гарн-е	гарн-і
Р.	гарн-ого	гарн-ої	гарн-ого	гарн-их
Д.	гарн-ому	гарн-ій	гарн-ому	гарн-им
З.	=Н. або Р.	гарн-у	гарн-е	=Н. або Р.
О.	гарн-им	гарн-ою	гарн-им	гарн-ими
М.	...гарн-ому (-ім)	...гарн-ій	...гарн-ому (-ім)	...гарн-их

М'яка група

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	осінн-ий	осінн-я	осінн-е	осінн-і
Р.	осіннь-ого	осіннь-ої	осіннь-ого	осінн-их
Д.	осіннь-ому	осінн-ій	осіннь-ому	осінн-ім
З.	=Н. або Р.	осінн-ю	осінн-е	=Н. або Р.
О.	осінн-ім	осіннь-ою	осінн-ім	осінн-ими
М.	...осіннь-ому (-ім)	...осінн-ій	...осіннь-ому (-ім)	...осінн-их

Н. безкра-їй	безкра-я	безкра-є	безкра-ї
Р. безкрай-ого	безкрай-ої	безкрай-ого	безкра-їх
Д. безкрай-ому	безкра-їй	безкрай-ому	безкра-їм
З. =Н. або Р.	безкра-ю	безкра-є	=Н. або Р.
О. безкра-їм	безкрай-ою	безкра-їм	безкра-їми
М. ...безкрай-ому (безкра-їм)	...безкра-їй	...безкрай-ому (безкра-їм)	...безкра-їх

За особливим зразком відмінюються складні прикметники, другою частиною яких є **-лиций**:

Н. білолиц-ий	білолиц-я	білолиц-е	білолиц-і
Р. білолиць-ого	білолиць-ої	білолиць-ого	білолиц-их
Д. білолиць-ому	білолиц-їй	білолиць-ому	білолиц-им
З. =Н. або Р.	білолиц-ю	білолиц-е	=Н. або Р.
О. білолиц-им	білолиць-ою	білолиц-им	білолиц-ими
М. ...білолиць-ому (білолиц-ім)	...білолиц-їй	...білолиць-ому (білолиц-ім)	...білолиц-их

Більшість прикметників української мови функціонує в **повній** змінній формі, і лише незначна кількість прикметників чоловічого роду поряд із загальноновживаною повною має в однині **коротку** (незмінну) форму з нульовим закінченням: *ясен, дрібен, зелен, повен, славен, красен, винен, потрібен, певен, годен, ладен, рад* та ін.

У мові художньої літератури такі прикметники використовуються як виразний стилістичний засіб:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю... (Нар. тв.);

І там ніхто мене вже не дістане,

І срібен дощик йти не перестане (Ліна Костенко);

...Він таки красен, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен триста провеснувати... (О. Гончар).

Повні форми прикметників можуть бути стягненими і нестягненими. **Нестягнені** форми можливі лише в називному, кличному та знахідному відмінках однини прикметників жіночого й середнього роду, а також у множині: *гарная, гарную, гарнее, гарнії; синяя, синюю, синее, синії*. Вони трапляються здебільшого в народній творчості та поезії. Наприклад:

Зеленєс жито, зелене,

Хорошії гості у мене... (Нар. тв.);

*Айстри задумані, квіти останнії,
Осені пізньої сльози багрянії...* (В. Сосюра).

Загальноновживаними є *стягнені* форми: *гарна, гарне, гарні; синя, синє, сині*. Стягнені й нестягнені форми прикметників розрізняються закінченнями: у нестягненій формі -ая (-яя), -ую (-юю), -еє (-сеє), -ії; у стягненій — -а (-я), -у (-ю), -е (-є), -і.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прикметником? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки має прикметник? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які синтаксичні функції виконує прикметник?
4. Які прикметники називаються якісними? Наведіть приклади.
5. Які прикметники називаються відносними? Наведіть приклади.
6. Які прикметники називаються присвійними? Відповідь проілюструйте прикладами.
7. Наведіть приклади переходу відносних та присвійних прикметників у якісні.
8. Як утворюється проста форма вищого ступеня порівняння прикметників? Відповідь проілюструйте прикладами.
9. Як утворюється складена форма вищого ступеня порівняння прикметників? Наведіть приклади.
10. Як утворюється проста форма найвищого ступеня порівняння прикметників? Наведіть приклади.
11. Як утворюється складена форма найвищого ступеня порівняння прикметників? Наведіть приклади.
12. Як утворюються присвійні прикметники? Наведіть приклади.
13. Які прикметники належать до твердої групи відмінювання? Відповідь проілюструйте прикладами.
14. Які прикметники належать до м'якої групи відмінювання? Наведіть приклади.
15. У чому полягає особливість відмінювання складних прикметників, другою частиною яких є *-лиций*?
16. Чим відрізняються повна нестягнена і повна стягнена форми прикметників жіночого роду? Відповідь проілюструйте прикладами.

17. Чим відрізняються повна нестягнена і повна стягнена форми прикметників середнього роду? Наведіть приклади.
18. Чим відрізняються повна й коротка форми прикметників чоловічого роду? Наведіть приклади.

Контрольні завдання

I

Утворіть від поданих прикметників просту і складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння.

1. Приємний (спогад), низька (продуктивність), довге (волосся).
2. Дзвінкий (голос), тонка (тканина), тяжке (випробування).
3. Близька (дорога), солодкий (напій), гарне (обличчя).
4. Високий (юнак), вузька (стежка), тихе (зітхання).
5. Поганий (настрій), дорога (людина), широке (вікно).
6. Старий (чоловік), глибока (прірва), мале (дитя).
7. Короткий (відпочинок), красива (дівчина), жалюгідне (видовище).
8. Дужий (хлопець), товста (коса), міцне (здоров'я).

II

Утворіть від поданих іменників присвійні прикметники чоловічого й жіночого роду, запишіть їх у називному відмінку однини.

1. Сергій, Софія, сестра, Одарка, Толя, токар.
2. Олексій, Оля, Надія, Олег, тесляр, свекруха.
3. Григорій, Ольга, Марія, Олесь, столяр, невістка.
4. Віталій, Параска, дід, теща, Василь, Соломія.
5. Михайло, Матвій, орач, Оксана, Майя, доярка.
6. Ліля, Терентій, Маланка, Джеря, учитель, внучка.

III

Випишіть із текстів прикметники і зробіть їх морфологічний аналіз.

1. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
 2. На яке питання відповідає.
 3. Лексичне значення і розряд за значенням: якісний, відносний чи присвійний (або такий прикметник, що перейшов з одного розряду в інший).
 4. Форма: повна чи коротка (для прикметників чоловічого роду), стягнена чи нестягнена (для прикметників жіночого й середнього роду, а також у множині).
 5. Якщо є — ступінь порівняння (для якісних прикметників): вищий, найвищий.
 6. Група (за кінцевим приголосним основи): тверда чи м'яка.
 7. Рід
 8. Число
 9. Відмінок
- } залежать від роду, числа й відмінка того іменника, з яким прикметник узгоджується.
10. Спосіб творення (для похідних прикметників). Особливості правопису.
 11. Синтаксична роль у реченні.

1. Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків — народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди й вічно, бо їхнє лелече перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що назавжди лишається найріднішим (П. Загребельний).

2. Мабуть-таки, ніде в світі нема кращих лікарів, ніж мати, ніщо в світі не може зрівнятися з оцим рівним теплом, затишком та ласкою домівки, від яких він так одвик на бурлацьких бездомних дорогах. Після суворих років бурлакування та безконечних боїв все його зараз тут наче голубило, все йому подобалось заново: і турботливе материне буркотіння, і радісна Вутаньчина невгамовність, і старий мисник з яскравим посудом, і притрушена свіжою золотистою соломою долівка. Ось тут батько, сміючись, підкидав його до стелі... Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю кривлю на своєму кряжистому хребті. Скільки він ще витримає, скільки проживе? (О. Гончар).

ЧИСЛІВНИК

Числівником називається частина мови, яка означає кількість предметів або їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісними називаються числівники, котрі означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* Серед них виділяють *власне кількісні* (два, п'ять, вісімнадцять, тридцять шість); *збірні* (троє, десятеро, сімнадцятеро); *дробові* (чотири восьмі, сім цілих три десяти); *неозначено-кількісні* (кілька, кільканадцять, багато, чимало).

Кількісні числівники змінюються за відмінками, але не мають граматичних ознак роду і числа. Виняток становлять числівники *один* (одна, одне (-о)), *одні*; *два*, *дві*; *обидва*, *обидві*; *півтора*, *півтори*.

Порядковими називаються числівники, які означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий?* (котра? котре?), *котрі?*: *перший*, *перша*, *перше*, *перші*; *одина́дцятий*, *одина́дцята*, *одина́дцятье*, *одина́дцяті*.

Порядкові числівники, подібно до прикметників, змінюються за родами, числами і відмінками.

Числівники можуть бути різними членами речення: *І один у полі воїн* (підмет); *Семеро одного не ждуть* (підмет, додаток); *Одна ластівка весни не робить* (означення). Якщо кількісний числівник поєднується з іменником, то разом із ним входить до складу підмета, присудка, додатка, означення, обставини: *На румунському боці три пари волів тягло канатом проти води здорове червоне судно* (М. Коцюбинський); *Два ведмеді в однім барлозі не живуть* (Нар. тв.); *Море буває трьох сортів: тихе море, хвильове море й буряне море...* (Остап Вишня); *Нарозказував міх, торбу і три оберемки* (Нар. тв.); *...Басейн Дніпра має площу п'ятсот чотири тисячі квадратних кілометрів* («Україна в цікавих фактах»); *Підпустивши звіра метрів на п'ятдесят, Кіндрат Калістратович вистрілив* (Остап Вишня).

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Простими називаються числівники, що мають один корінь: *один*, *три*, *сім*, *сто*, *перший*, *третій*, *сьомий*, *сотий*; *двоє*, *семеро*, *мало*, *багато*.

Складними називаються числівники, що у своєму складі мають два корені: *одина́дцять, дев'ятна́дцять, двадцять, три́дцять, дві́сті, три́ста, одина́дцятєро, двадцятєро, кіль-кадеся́т, кіль́касот.*

Складеними називаються числівники, які містять в собі два і більше простих чи складних числівників: *двадцять чотири, тисяча дев'ятсот дев'яносто п'ятий.*

Відмінювання числівників

Зміна кількісних числівників за відмінками відзначається різноманітністю. Виділяють такі типи відмінювання:

1. Відмінювання числівника *один (одна, одне (-о), одні).* Цей числівник відмінюється як займенник *той (та, те, ті)*:

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	оди́н	одн-é (-о́)	одн-а́	одн-і́
Р.	одн-ого́	одн-ого́	одн-о́ї (одн-іе́ї)	одн-і́х
Д.	одн-ому́	одн-ому́	одн-і́й	одн-і́м
З.	оди́н, одн-ого́	одн-é (-о), одн-ого́	одн-у́	одн-і́, одн-і́х
О.	одн-і́м	одн-і́м	одн-о́ю (одн-іе́ю)	одн-і́ми
М.	...одн-ому́ (-і́м)	...одн-ому́ (-і́м)	...одн-і́й	...одн-і́х

2. Відмінювання числівників *два, три, чотири.* Числівник *два* у називному і знахідному відмінках змінюється за родами (чол. і середн. р. — *два*, жін. — *дві*).

	Чол. і середн. рід		Жін. рід	
Н.	дв-а	дв-і	тр-и	чоти́р-и
Р.	дв-ох	дв-ох	тр-ох	чотир-ь-о́х
Д.	дв-ом	дв-ом	тр-ом	чотир-ь-о́м
З.	дв-а, дв-ох	дв-і, дв-ох	тр-и, тр-ох	чоти́р-и, чотир-ь-о́х
О.	дв-ома́	дв-ома́	тр-ома́	чотир-ма́
М.	...дв-ох	...дв-ох	...тр-ох	...чотир-ь-о́х

3. Відмінювання числівників від *п'яти* до *десяти* та числівників на *-дцять* і *-десят*:

Н.	шість	двана́дцять	п'ятдеся́т
Р.	шест-й (шість-о́х)	двана́дцят-и ('-о́х)	п'ятдеся́т-й ('-о́х)
Д.	шест-й (шість-о́м)	двана́дцят-и ('-о́м)	п'ятдеся́т-й ('-о́м)
З.	шість (шість-о́х)	двана́дцять (-о́х)	п'ятдеся́т ('-о́х)
О.	шість-ма́ (шість-ома́)	двана́дцять-ма́ (-ома́)	п'ятдеся́ть-ма́ (-ома́)
М.	...шест-й (шість-о́х)	...двана́дцят-и ('-о́х)	...п'ятдеся́т-й ('-о́х)

Увага: При відмінюванні числівників на *-десят* змін зазнає лише кінцева частина.

4. Відмінювання числівників *сорок*, *дев'яносто*, *сто*. Ці числівники мають лише дві неоднакові відмінкові форми:

Н., З.	сорок	дев'яност-о	ст-о
Р., Д., О., М.	сорок-а	дев'яност-а	ст-а

5. Відмінювання числівників *двісті* — *чотириста* та числівників на *-сот*. У цих числівників при відмінюванні змінюються обидві частини:

Н.	дві́ст-і	трі́ст-а	п'ятсо́т
Р.	двохсо́т	трьохсо́т	п'ятисо́т
Д.	двомст-а́м	трьомст-а́м	п'ятист-а́м
З.	дві́ст-і	трі́ст-а	п'ятсо́т
О.	двомаст-а́ми	трьомаст-а́ми	п'ятьмаст-а́ми (п'ятьомаст-а́ми)
М.	...двохст-а́х	...трьохст-а́х	...п'ятист-а́х

6. Числівники *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*, *нуль* відмінюються як іменники, що належать до відповідних відмін.

7. Відмінювання збірних числівників у непрямих відмінках збігається з відмінюванням відповідних кількісних числівників (див. п. 2, 3): *п'ятеро* — *п'ятьох*, *п'ятьом*, *п'ятеро* (*п'ятьох*), *п'ятьома*; (*на*) *п'ятьох*.

При відмінюванні дробових числівників перша частина змінюється як кількісний числівник, а друга — як порядковий. Наприклад: *чотири п'яті* — *чотирьох п'ятих*, *чотирьом п'ятим*, *чотирма п'ятими*.

Числівники *півтора*, *півтори*, *півтораста* не відмінюються.

У складених кількісних числівників відмінюються всі складові частини: *двісті тридцять шість — двохсот тридцять шість*.

У складених порядкових числівників відмінюється лише останній компонент: *двісті тридцять шостий — двісті тридцять шостого*.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які розряди за значенням поділяються числівники?
3. Які числівники називаються кількісними? На які підгрупи поділяються кількісні числівники?
4. Які числівники називаються порядковими?
5. Які морфологічні ознаки мають кількісні числівники? А порядкові?
6. У ролі яких членів речення може виступати числівник?
7. На які групи поділяються числівники за будовою?
8. Які числівники називаються простими?
9. Які числівники називаються складними?
10. Які числівники називаються складеними?
11. У якому відмінку має стояти іменник, якщо поєднуваний з ним кількісний числівник вжито у формі називного або знахідного?
12. Як відмінюється числівник *один*?
13. Як відмінюються числівники *два, три, чотири*?
14. Які особливості відмінювання числівників — назв десятків?
15. Які особливості відмінювання числівників — назв сотень?
16. Як відмінюються порядкові числівники?
17. Які особливості відмінювання дробових числівників?

Контрольні завдання

I

Виділені сполуки повністю запишіть словами.

1

1. Найбільшим морем, що омиває Україну, є Чорне море, яке має площу близько 420 тис. км². Особливістю моря є зараженість його вод сірководнем, починаючи з глибини

150—200 м. 2. Найбільшим серед кажанів є вечірниця велетенська: довжина тіла сягає **104 мм**, маса — до **76 г.** 3. Найшвидша тварина суші — заєць. Він може розвинути швидкість до **70 км/год**, олень — до **67**, вовк — **65**, лисиця і козуля — до **60 км/год** («Україна в цікавих фактах»).

2

1. Найбільшими рогами серед звірів України природа обдарувала лося. Розмах — **1,5 м**, маса — **20—25 кг**, ширина однієї лопати — до **60 см.** «Рекордсменом номер два» є олень благородний: довжина рогів — понад **1 м**, маса сягає **11—12 кг.** 2. Найвищим птахом України є журавель сірий. Висота його досягає **120 см**, а маса **7 кг.** 3. Найменшою ящіркою України є ящірка живородна. Довжина її тіла звичайно не перевищує **60—65 мм**, а хвіст довший за тулуб у **1,5—2 рази** («Україна в цікавих фактах»).

3

1. «Найгіршою» матір'ю серед звірів української фауни вважається козуля. У **80 випадках** зі **100** за найменшої небезпеки вона кидає козеня, а в **60 випадках** зі **100** вона не повертається до нього навіть після того, як небезпека минула. 2. Найменша змія нашої фауни — степова гадюка. Довжина її тулуба — до **55 см.** 3. Найтриваліший період без дощів спостерігався в Полтаві з **11 березня** до **3 липня 1934 року.** За **115 днів** тут випало лише **13,2 мм** опадів («Україна в цікавих фактах»).

4

1. Найбільш «живильним» деревом для більшості людей є дуб та каштан. «Висмоктували» ж енергію у **95 %** учасників експерименту, проведеного в **1983 р.** в Києві, тополя і осика. 2. Набравши в під'язиковий мішок **5—6**, а іноді й до **10 жолудів**, сойка відлітає з ними до відлюдного місця, закопує й повертається за новою порцією. За деякими підрахунками, кожна сойка за осінь влаштовує до **2700 «комор»** («Україна в цікавих фактах»).

5

1. Внаслідок виверження морського грязевого вулкану у Темрюцькій затоці Азовського моря у серпні **1988 р.** на відстані **240 м** від берега утворився острів площею близько **2700 м²** та заввишки у південній частині **2,8 м** над рівнем моря. 2. Найменшим серед безхвостих земновод-

них є квакша звичайна. Інколи довжина її тіла досягає 50 мм, але звичайно не перевищує 35—40 мм. Зустрічається по всій території України («Україна в цікавих фактах»).

6

1. Найбільшою прісноводною рибою України є сом. Деякі виловлені риби вражають своїми розмірами. Так, на одному з Шацьких озер на Волині — Чорному озері — у 1985 р. було виловлено сома завдовжки 2 м і масою 68 кг. У 1990 р. на Цимлянському водосховищі в Луганській області рибалка-аматор зловив сома завдовжки 2,62 м і масою 124 кг. Але рекордсменом, мабуть, є сом, зловлений в р. Боржаві на околиці закарпатського села Великі Ком'яти у 1970 р. У віці 36 років він мав довжину 3 м, а масу 230 кг («Україна в цікавих фактах»).

7

1. Найбільшою твариною серед хвостатих земноводних є саламандра плямиста. Загальна довжина цієї незграбної істоти дорівнює в середньому 20 см, але бувають і значно більші екземпляри — до 28 см. Її вік може досягати 15—18 років. 2. Найменша кількість помахів при польоті у метеликів: махаона — 5, білана бруквяного — 6 на секунду. Найбільша у джмеля — до 233, медоносної бджоли — 260, комара — до 594, а в деяких представників дергуна пірчастовусого — навіть до 1000 помахів за секунду («Україна в цікавих фактах»).

8

1. На Оболоні виявлено залишки ранньослов'янських поселень 1 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. та 6—7 ст. На площі 25 тис. м² досліджені залишки 66 заглиблених жител і 918 господарських ям. 2. Про будівництво міста Ярослава літопис згадує під 1037 р. Місто Ярослава мало площу близько 60 га, було оточене ровом і величезним валом завдовжки 3,5 км, який біля підосви мав ширину 30 м, загальна висота з дерев'яними часточками досягала 16 м. (Енциклопедичний довідник «Київ»).

II

Провідмініяйте подані числівники. Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, наведіть їх.

Сорок чотири, третє, семеро, шістдесятий, двоє, тридцять два, чотирнадцятеро, дев'яносто, дев'ятсот, два, сороковий, третя, п'ятсот, десятеро, дев'ять десятих, триста, одинадцять, одна друга (1/2), двісті, сорок, шістнадцять, дві п'яті, перший, сто вісім.

III

Подані цифрами числівники запишіть у називному, давальному та орудному відмінках. Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, наведіть їх.

18, 21, 2, 4, 39, 3, 5, 7, 9, 11, 16, 1/3, 56, 78, 90, 100, 200, 450, 579, 916, 1984, 2347, 15100.

IV

Подані в тексті цифрами числівники запишіть словами і зробіть їх морфологічний аналіз.

Схема морфологічного аналізу числівника

1. Початкова форма.
2. На яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням:
 - а) кількісний (власне кількісний, дробовий, збірний, неозначено-кількісний);
 - б) порядковий.
4. Група за будовою:
 - а) простий;
 - б) складний;
 - в) складений.
5. Рід (якщо є).
6. Число (якщо є).
7. Відмінок.
8. Спосіб творення (для похідних числівників). Особливості правопису.
9. Синтаксична роль у реченні, зв'язок з іменниками.

Київська область. Адміністративно-територіальна одиниця з центром у Києві. Утворена 27 лютого 1932 р. у складі 2 округів (включали 12 районів) і 78 районів. У 1937 р. з Київської області до новоствореної Житомирської області відійшло 28 районів, до Полтавської області

— 4 райони; 1939 р. до Кіровоградської області — 5 районів, до Вінницької області — 4 райони; 1954 р. до Черкаської області відійшло 19 районів. Тепер до складу Київської області входять (без Києва) 25 районів, 7 міст обласного підпорядкування, 12 міст районного підпорядкування, 32 селища міського типу, 559 сільрад. Територія 28,9 тис. км². Населення 1924 тис. чол. (1979; без Києва), в т. ч. міського — 871 тис., сільського — 1053 тис. чол. (З енциклопедичного довідника «Київ»).

ЗАЙМЕННИК

Займенником називається частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх. Займенники, подібно до іменників, прикметників і числівників, відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?* Наприклад: *ти, вони, ніщо, жодний, мій, той, всякий, стільки* та ін.

Морфологічні ознаки займенників неоднакові. Одні з них змінюються за відмінками чи за відмінками й числами як іменники (*хто, що* і похідні від них; *я, ти*), інші — за родами, числами й відмінками за зразком прикметників (*наш, деякий, нічий* і под.). Займенники *скільки, стільки* змінюються за відмінками як числівник *два*, а присвійні займенники *його, її* є незмінними тощо.

У реченні займенник може бути тим самим членом, що й іменник, прикметник, числівник:

а) підметом: *Ми не лукавили з тобою. / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою* (Т. Шевченко); *Хтось цілиться. Хтось впає. Хтось просить: «Не стріляй!»* (Ліна Костенко);

б) означенням: *Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине* (Т. Шевченко); *Благословенна кожна мить життя на цих всесвітніх косовицях смерті* (Ліна Костенко);

в) додатком: *Журбою не накличу собі долі, / Коли так не маю* (Т. Шевченко); *Я тебе не сльозю — ждатиму* (В. Стус);

г) обставиною: *Сідай же й ти коло мене* (Т. Шевченко); *Шукайте цензора в собі* (Ліна Костенко);

г) іменною частиною складеного присудка: *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою* (Ліна Костенко).

Розряди займенників

За лексичним значенням і морфологічними особливостями займенники поділяються на дев'ять розрядів.

Особовими називаються займенники, які вказують на осіб, інших істот, предмети, явища, поняття: *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*. Особові займенники змінюються за відмінками й числами; займенник *він* змінюється й за родами.

Зворотним називається займенник *себе*, який вказує на того, хто виконує дію. Він не має роду, числа і називного відмінка; за іншими відмінками він змінюється.

Присвійними називаються займенники, які вказують на належність предмета першій (*мій, наш*), другій (*твій, ваш*), третій (*його, її, їхній*) чи будь-якій (*свій*) особі. Присвійні займенники (крім *його, її*) змінюються за родами, числами й відмінками за зразком прикметників. Займенники *його, її* є незмінними.

Вказівними називаються займенники, які вказують на предмет (*цей, сей, той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*). Займенники *той (отой), цей (оцей), такий (отакій)* змінюються, як і прикметники, за родами, числами й відмінками. Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками.

Означальними називаються займенники, які вказують на узагальнену ознаку: *всякий (усякий), весь (увесь, ввесь), кожний (кожен), інший, сам, сáмий, самій*. Вони змінюються за родами, числами й відмінками за зразком прикметників.

Питальними називаються займенники, які містять у собі запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який? чий? котрий?*), кількість (*скільки?*). Займенники *хто, що, скільки* змінюються за відмінками; *який, чий, котрий* — за родами, числами й відмінками за зразком прикметників.

Відносними називаються займенники, які виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних. Це ті самі питальні займенники, але без питання.

Неозначеними називаються займенники, які вказують на неозначену (невідому) особу, предмет, ознаку, кількість: *дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, якийсь, будь-чий, який-небудь, хтозна-скільки* і под. Вони утворюються від питальних додаванням часток *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь*. Неозначені займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені.

З частками *казна-, хтозна-, будь-, -небудь* займенники пишуться через дефіс, а з частками *аби-, де-, -сь* — разом: *казна-хто, хтозна-чий, будь-який, скільки-небудь; аби-який, децо, хтось*. Якщо між часткою і займенником є приймен-

ник, то всі три слова пишуться окремо: *аби з ким, будь для кого, хтозна в чому*.

Заперечними називаються займенники, які вказують на відсутність особи, предмета, ознаки, кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*. Заперечні займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені за допомогою частки *ні*. З часткою *ні* займенники пишуться разом. Проте якщо між часткою і займенником є прийменник, то всі три слова пишуться окремо: *ні до кого, ні для чого, ні в якому* і т. ін.

Відмінювання займенників

Особові займенники

Однина	Множина	Однина	Множина
Н. я	ми	ти	ви
Р. менé (до мéне)	нас	тебé (до тéбе)	вас
Д. мені́	нам	тобі́	вам
З. менé	нас	тебé	вас
О. мно́ю	на́ми	тобо́ю	ва́ми
М. на мені́	на нас	на тобі́	на вас

	Однина		Множина
	<i>Чоловічий рід</i>	<i>Жіночий рід</i>	<i>Середній рід</i>
Н. він	вона	воно	вони
Р. його́	її́	його́	їх
(до ньóго)	(до не́ї)	(до ньóго)	(до них)
Д. йому́	їй	йому́	їм
З. його́	її́	його́	їх
(на ньóго)	(на не́ї)	(на ньóго)	(на них)
О. ним	не́ю	ним	ні́ми
М. на ньóму	на ній	на ньóму	на них
(на нім)		(на нім)	

Зворотний займенник

Однина

Н. —

Р. себе́ (до себе́)

Д. собі́

З. себе́ (на себе́)

О. собо́ю

М. на собі́

Присвійні займенники

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	мій	моя́	моє́	мої́
Р.	мого́	моєї́	мого́	мої́х
Д.	моєму́	мої́й	моєму́	мої́м
З.	=Н. або Р.	мою́	моє́	=Н. або Р.
О.	мої́м	моєю́	мої́м	мої́ми
М.	на моєму́ (на мої́м)	на мої́й	на моєму́ (на мої́м)	на мої́х

За таким самим зразком відмінюються *твій, свій*. Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* — як прикметник м'якої групи.

Вказівні займенники

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	той	та	те	ті
Р.	того́ (до того́)	тієї́ (тої́)	того́ (до того́)	тих
Д.	тому́	ті́й	тому́	ти́м
З.	=Н. або Р.	ту	те	=Н. або Р.
О.	тим	тією́ (то́ю)	тим	ти́ми
М.	на то́му (на ти́м)	на ті́й	на то́му (на ти́м)	на тих

Так само відмінюється займенник *отой*.

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	цей	ця	це	ці
Р.	цього́ (до цього́)	цієї́	цього́ (до цього́)	цих
Д.	цьому́	ці́й	цьому́	ци́м
З.	=Н. або Р.	цю	це	=Н. або Р.
О.	цим	цією́	цим	ци́ми
М.	на цьому́ (на ци́м)	на ці́й	на цьому́ (на ци́м)	на цих

Так само відмінюється *оцей* та рідковживаний займенник *сей*.

Займенник *стільки* відмінюється як числівник *два*.

Означальні займенники

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	весь (увесь, ввесь)	вся (уся)	все (усе)	всі (усі)
Р.	всього (до всього)	всієї	всього (до всього)	всіх
Д.	всьому	всій	всьому	всім
З.	=Н. або Р.	всю	все	=Н. або Р.
О.	всім	всією	всім	всіма
М.	на всьому (на всім)	на всій	на всьому (на всім)	на всіх

Займенники *кожен* (кожний), *всякий*, *всілякий*, *інший*, *сам*, *самій*, *самий* відмінюються як прикметники твердої групи.

Питальні (відносні) займенники

Н.	хто	що
Р.	кого (до ко́го)	чо́го (до чо́го)
Д.	кому́	чому́
З.	кого́ (на ко́го)	що
О.	ким	чим
М.	на ко́му (на кім)	на чо́му (на чім)

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	чий	чия́	чи́е	чи́ї
Р.	чийо́го	чи́єї	чийо́го	чи́їх
Д.	чийо́му (чи́єму)	чи́їй	чийо́му (чи́єму)	чи́їм
З.	=Н. або Р.	чию́	чи́е	=Н. або Р.
О.	чи́їм	чи́єю	чи́їм	чи́їми
М.	на чийо́му (на чи́єму, на чи́їм)	на чи́їй	на чийо́му (на чи́єму, на чи́їм)	на чи́їх

Займенники *який*, *котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається займенником? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки має займенник? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які синтаксичні функції виконує займенник?
4. Які займенники називаються особовими? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
5. Який займенник називається зворотним? Які морфологічні ознаки йому властиві?
6. Які займенники називаються присвійними? Які морфологічні ознаки вони мають?
7. Які займенники називаються вказівними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
8. Які займенники називаються означальними? Які морфологічні ознаки їм притаманні?
9. Які займенники називаються питальними? Які морфологічні ознаки вони мають?
10. Які займенники називаються відносними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
11. Які займенники називаються неозначеними? Які морфологічні ознаки їм властиві?
12. Як утворюються неозначені займенники? Які з них пишуться разом, а які — через дефіс?
13. Які займенники називаються заперечними? Які морфологічні ознаки вони мають?
14. Як утворюються заперечні займенники? Як вони пишуться?

Контрольні завдання

I

Провідмініяйте подані словосполучення. Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, наведіть їх.

Та вежа, це ремесло, той плаксі́й, ця пло́ща, оце бажа́ння, ота мрі́я, всякий пере́хожий, інша ча́ша, моя гру́ша, ні́чий ко́шеня, яка́сь ні́ша, ко́жне обличчя́, чия ме́жа, її́ ім'я́, їхній ліка́р, його́ рі́ч, жо́ден зві́р.

II

Запишіть подані займенники, знімаючи ризик.

Ні/про/що, хто/сь, аби/який, ні/від/кого, казна/до/кого, хтозна/на/кому, будь/що, де/хто, ні/для/кого, що/небудь, який/сь, ні/від/чого, хто/небудь, будь/до/кого, аби/хто, де/що, казна/на/чому, чий/небудь, ні/про/що, аби/в/кого, скільки/небудь, де/який, будь/чий, ні/до/кого, котрий/сь.

III

Запишіть подані займенники в родовому, орудному та місцевому відмінках із прийменниками.

Будь-що, будь-хто, дещо, дехто, хто-небудь, що-небудь, абихто, абищо, ніхто, ніщо.

IV

Випишіть із текстів займенники і зробіть їх морфологічний аналіз.

Схема морфологічного аналізу займенника

1. Початкова форма.
2. На яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням: особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, неозначений, заперечний.
4. Відмінок.
5. Число (якщо є).
6. Рід (якщо є).
7. Особливості відмінювання і правопису.
8. Спосіб творення (для похідних займенників).
9. Синтаксична роль у реченні.

1. Щось наче змінилось у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнілих донечок та синочків. Кожен крок вона пам'ятає з тих його марширувань, кожен сумовитий усміх, що він їй майже непомітно посилав з-під вусів, проходячи повз неї в строю серед таких, як і сам, людей-піджаків (О. Гончар).

2. Відчувалося, що це вдумливий працівник освіти, котрий добре знається на своєму ділі й охоче ділиться неаби-

яким знанням і великим досвідом. «Трудяга» — назвала його спочатку сама собі Галина, але швидко відмовилася від такого визначення: трудяга сумлінно виконує все, що йому підсунуть, а цей усе переосмислює, намагається творчо освоїти поставлену проблему (Б. Антоненко-Давидович).

ДІЄСЛОВО

Дієсловом називається частина мови, яка означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робить* (робив, зробив, робитиме, зробить, робив би, зробив би і под.) *предмет?* *що з ним робиться* (робилося, зробилося, робитиметься, зробиться, робилося б, зробилося б і под.)? Наприклад: *працює, біг, прийшов, казатиму, прочитає, співав би, морозить, нудило* та ін.

Дієслово може означати: а) конкретну фізичну дію (*будувати, писати, вмиватися*); б) переміщення у просторі (*бігти, йти, їхати*); в) процес мислення (*думати, аналізувати, осмислювати*); г) процес мовлення (говорити, повідомляти, розповідати); ґ) процес сприйняття органами чуття (*бачити, чути, нюхати*); д) стан особи чи предмета (*сидіти, стояти, сумувати*); е) бажання (*хотіти, бажати, прагнути*); є) ставлення до когось або до чогось (*любити, ненавидіти, поважати*); ж) зміни (*молодіти, старіти, червоніти*) і под.

Морфологічними ознаками дієслова є: вид (доконаний чи недоконаний), перехідність або неперехідність; воно змінюється за способами, часами, числами, а також особами (у теперішньому й майбутньому часах та наказовому способі) і родами (у минулому часі та умовному способі).

У реченні дієслово найчастіше виконує функції присудка або частини складеного присудка. Наприклад:

Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли (Г. Тютюнник). *Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба* (Ліна Костенко); *Ніч здавалась днем* (Ліна Костенко); *Маленький хлопчик став дорослим* (Ліна Костенко).

Види дієслів

Специфічною граматичною ознакою дієслова є ознака виду — недоконаного чи доконаного.

Дієсловами **недоконаного виду** називаються дієслова, які означають незавершену, необмежену в тривалості дію в ми-

нулому, теперішньому або майбутньому. Вони відповідають на питання *що робити?* (*що робив?* *що робить?* *що робитиме?* *що буде робити?*): *співати, жартував, грає, ітиме, буде виконувати.*

Дієсловами **доконаного виду** називаються дієслова, які означають дію, що завершилася в минулому або неодмінно відбудеться в майбутньому. Вони відповідають на питання: *що зробити?* (*що зробив?* *що зробить?*): *перекона-ти, підійшов, покаже.*

Більшість дієслів має видові пари. Дієслова доконаного виду здебільшого утворюються від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів (*прати — попрати, писати — написати, казати — сказати, нести — принести, грати — заграти*), рідше — за допомогою суфіксів (*кричати — крикнути, гримати — гримнути, зітхати — зітхнути, рубати — рубонутти*). Дієслова недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного виду суфіксальним способом (*спинити — спиняти, переписати — переписувати, зумовити — зумовлювати, організувати — організовувати*). Рідше інший вид утворюється шляхом зміни наголосу (*відкида́ти — відки́дати, переноси́ти — переноси́ти, закли́кати — закли́кати*) чи основи (*шукати — знайти, брати — взяти, говорити — сказати*).

Окремі дієслова не мають видових пар і вживаються лише у формі недоконаного (*прагнути, гордувати, намагатися, потребувати, переслідувати, покрикувати*) чи доконаного (*схаменутися, стрепенутися, зурочити, розкричатися, придбати*) виду.

Дієслова перехідні і неперехідні

Однією з найважливіших граматичних ознак дієслова є ознака перехідності/неперехідності. **Перехідними** називаються дієслова, які означають дію, що переходить або спрямована на предмет. При перехідних дієсловах стоїть прямий додаток, виражений іменником (займенником) у знахідному відмінку без прийменника: *доглядати сад, малювати картину, відвідати друга*. Перехідні дієслова можуть вимагати форми родового відмінка (без прийменника) із значенням частини від цілого або при запереченні: *купити сиру, відламати хліба, налити води; не прочитати книги, не побачити подруги, не знайти підтримки.*

Неперехідними називаються дієслова, які означають дію, що не переходить на предмет. Такі дієслова не вима-

гають додатка: *стояти, сидіти, бігти, плакати*. До неперехідних належать усі дієслова з часткою *-ся (-сь)*: *сміятися, хвилюватися, милуватися*.

Способи дієслів

Спосіб дієслова вказує на відношення дії до дійсності. Дієслова можуть вживатися в дійсному, умовному чи наказовому способах.

Дійсний спосіб дієслова означає дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься: *любив, нудьгує, запам'ятає*. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами й особами (у теперішньому й майбутньому часах) та за родами (у минулому часі).

Умовний спосіб дієслова означає дію, можливу за певної умови або бажану: *ходив би, казала б, майструвало б, сперечалися б*. Дієслова умовного способу змінюються за числами, а в однині — й за родами. Умовний спосіб твориться додаванням до форми минулого часу частки *б* (після голосного) або *би* (після приголосного); частка *би* (*б*) пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова.

Наказовий спосіб дієслова означає наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії: *прийди, ходімо, напишіть, хай (нехай) працює*. Дієслова наказового способу змінюються за числами та особами: в однині мають форму 2-ї, а в множині — форми 1-ї та 2-ї особи.

Однина

Множина

1-ша ос. —

скаж-імо, малюй-мо, глянь-мо

2-га ос. скаж-и, малюй, глянь

скаж-іть, малюй-те, глянь-те

Форми 1-ї особи однини та 3-ї особи однини і множини наказового способу творяться поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу в цих особових формах із частками *хай, нехай*: *хай (нехай) заграю, хай (нехай) продовжує, хай (нехай) співають*.

Часи дієслів

Дієслова дійсного способу можуть уживатися в минулому, теперішньому чи майбутньому часі. Дієслова **минулого часу** означають дію, яка колись відбувалася або відбулася, дієслова **теперішнього часу** — дію, яка відбувається

ся постійно або в момент мовлення, а дієслова **майбутнього часу** — дію, яка відбуватиметься чи відбудеться в майбутньому.

Дієслова минулого часу змінюються за числами, а в однині — й за родами: *мав, мала, мало, мали; біг, бігла, бігло, бігли*.

Дієслова теперішнього і майбутнього часу змінюються за числами та особами. Дієслова недоконаного виду мають просту і складену форми майбутнього часу, дієслова доконаного виду — лише просту форму.

Дієслова доконаного виду майбутнього часу мають ті самі особові закінчення, що й дієслова недоконаного виду в теперішньому часі:

	Однина	Множина
1-ша ос.	скаж-у, зробл-ю	скаж-емо, зроб-имо
2-га ос.	скаж-еш, зроб-иш	скаж-ете, зроб-ите
3-тя ос.	скаж-е, зроб-ить	скаж-уть, зробл-ять

Проста форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду (з погляду історичної лінгвістики вона є складною) утворюється приєднанням до інфінітива особових закінчень:

	Однина	Множина
1-ша ос.	працювати-му, казати-му	працювати-мемо, казати-мемо
2-га ос.	працювати-меш, казати-меш	працювати-мете, казати-мете
3-тя ос.	працювати-ме, казати-ме	працювати-муть, казати-муть

Складена форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду утворюється за допомогою особових форм допоміжного дієслова *бути* та інфінітива основного дієслова:

	Однина	Множина
1-ша ос.	буд-у працювати	буд-емо працювати
2-га ос.	буд-еш працювати	буд-ете працювати
3-тя ос.	буд-е працювати	буд-уть працювати

Досить рідко (переважно в розмовному й художньому стилях) в українській мові вживається **давноминулий час**, що означає минулу дію, яка передувала іншій минулій дії. Виражається він дієсловом *бути* в минулому часі + дієсловом минулого часу (чи навпаки): *був зробив, написала була, сказали були*.

Дієвідміни дієслів

За типом дієвідмінювання дієслова поділяються на дві дієвідміни: першу й другу. Крім традиційного способу ви-значення дієвідмін за основою теперішнього часу (чи май-бутнього дієслів доконаного виду) та закінченнями (до 1-ї дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-уть, -ють**, а до 2-ї — дієслова, які в 3-й особі множи-ни мають закінчення **-ать, -ять**), можна встановити дієвідміну за основою інфінітива (відкинувши суфікс **-ти**).

До **1-ї дієвідміни** належать дієслова:

- а) з однокладовою основою: *лити, бити, мити, пити*;
- б) з суфіксами **-ну-, -і-, -а-**, що не випадають в особових формах: *крикнути, біліти, грати*;
- в) з основою на приголосний: *нести, могли, берегти*;
- г) з основою на **-оро-, -оло-**: *побороти, полоти, колоти*;
- г) дієслова *хотіти, іржати, ревіти, сопіти, гудіти* та деякі ін.

Дієслова 1-ї дієвідміни мають у теперішньому часі таку систему закінчень:

Однина

Множина

1-ша ос. вед-у, пол-ю, співа-ю	вед-емо, пол-емо, співа-емо
2-га ос. вед-еш, пол-еш, співа-єш	вед-ете, пол-ете, співа-ете
3-тя ос. вед-е, пол-е, співа-є	вед-уть, пол-ють, співа-ють

У розмовному й поетичному мовленні іноді опускають закінчення **-є** дієслів, що мають форму третьої особи од-нини. Наприклад:

*Проведи мене в простори сніговії,
де метелиця розгониста гуля...* (М. Драй-Хмара).

*В обіймах з радістю журба.
Одна летить, друга спиня...* (О. Олесь).

До **2-ї дієвідміни** належать дієслова:

- а) з суфіксами **-и-, -і- (-ї-)**, які випадають в особових формах: *варити, бачити, сидіти, клеїти*;
- б) з суфіксом **-а-** після шиплячих та [j], який випадає в особових формах: *лежати, кричати, стояти*;
- в) дієслова *спати, бігти* та деякі ін.

Дієслова 2-ї дієвідміни дієвідмінюються в теперішньому часі так:

Однина

Множина

1-ша ос. прош-у, робл-ю, сто-ю	прос-имо, роб-имо, сто-їмо
2-га ос. прос-иш, роб-иш, сто-їш	прос-ите, роб-ите, сто-їте
3-тя ос. прос-ить, роб-ить, сто-їть	прос-ять, робл-ять, сто-ять

Окрему групу становлять дієслова *дати, їсти, вісти* (яке в сучасній українській літературній мові вживається лише з префіксами: *відповісти, розповісти* та ін.) і *бути*.

Однина

Множина

1-ша ос. дам, їм, відповім	дамо, їмо, відповімо
2-га ос. даси, їси, відповіси	дасте, їсте, відповісте
3-тя ос. дасть, їсть, відповість	дадуть, їдять, відповідять

Від дієслова *бути* в теперішньому часі вживається лише форма *є* (часом у мові поезії для 1-ї та 3-ї особи однини — *єсть*; іноді вживаються архаїчні форми: для 2-ї особи однини — *еси*, а для третьої особи множини — *суть*).

Інфінітив

Особливою формою дієслова є *інфінітив* (неозначена форма). Це така незмінювана дієслівна форма, яка, називаючи дію або стан предмета, не вказує на час, особу, число, спосіб і відповідає на питання *що робити? що зробити?* Інфінітив завжди має суфікс *-ти (-ть)*. Його морфологічними ознаками є вид (доконаний чи недоконаний), а також перехідність або неперехідність.

У двоскладному реченні неозначена форма дієслова може виступати у функції будь-якого члена речення:

а) підмета: *Любить свій край — це для народу жити...* (В. Сосюра); *Написати добру пісню — щастя для поета і музиканта* (Д. Павличко);

б) частини складеного присудка: *Камінь може кричати* (Ліна Костенко); *Прибули з моря рибалки з свіжим уловом, стали виходити на берег у своїх зюйдвестках, у важких рибальських чоботях* (О. Гончар);

в) означення: *Я судить їх не маю права, я для них не бажаю зла* (В. Симоненко); *Нечуйвітер має звичку вставати до схід сонця, коли на цих водах ще стеляться сиві тумани і всюди по низинах роса* (О. Гончар);

г) додатка: *Маріора загадала збиратись додому* (М. Коцюбинський);

г) обставини: *На розсаднику Данило сторожує. Не так удень, як уночі, коли вепри виходять з барлогів попастися* (Г. Тютюнник).

В односкладному безособовому реченні інфінітив виступає в ролі головного члена: *Ночвами моря не переплисти* (Нар. тв.).

Безособові дієслова

Безособові дієслова означають дію без відношення до будь-якої особи: *світає, темніє, морозить, дихається, думається* і под. Вони виконують роль головного члена в односкладних безособових реченнях. Наприклад: *Небо затягає хмарами* (О. Гончар); *Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч* (Г. Тютюнник).

Дієприкметник

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією або станом і відповідає на питання *який? яка? яке? які?* Наприклад: *зів'яле (листя), замерзлі (руки), вивчений (вірш), освітлена (кімната)*. Ця форма поєднує в собі ознаки прикметника і дієслова. Дієприкметник, як і прикметник, змінюється за родами, числами й відмінками, і ці його форми залежать від форм іменника, з яким дієприкметник узгоджується. Дієприкметник відмінюється як прикметник твердої групи. Разом із тим цій формі властиві дієслівні ознаки виду (доконаного чи недоконаного) і часу (минулого або теперішнього).

У реченні дієприкметник найчастіше буває означенням. Наприклад: *На клуні стовбичив промоклий бусол* (Ліна Костенко); *І сну нема, і спокою немає, і відчаю, і певності нема, тебе ж у далеч владно закликає напоєна надіями пільма* (В. Симоненко). Він може виконувати також функцію іменної частини складеного присудка. Наприклад: *Чорна ніч інкрустована ніжністю* (Ліна Костенко); *Там три принцеси зачакловані у сивих зморщених бабусь* (Ліна Костенко).

Дієприкметник разом із залежними від нього словами утворює **дієприкметниковий зворот**. У реченні дієприкметниковий зворот виступає означенням. Наприклад: *Настане день, обтяжений плодами. Не страшно їм ні слави, ні хули. Мої суцвіття, биті холодами, ви добру зав'язь*

все-таки дали (Ліна Костенко); Сади, **омиті музикою** згадок, **ковтають пил міжселищних доріг** (Ліна Костенко).

Дієприкметники можуть бути активними або пасивними.

Активними називаються дієприкметники, які виражають ознаку предмета за його ж дією: **Палаючі степи, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над нами** — може, все це видно навіть жителям інших планет (О. Гончар); **То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ** (Г. Тютюнник); **Коли по садках зібрали всю садовину, пішли люди в ліс збирати смачну, солодку, почорнілу ягоду** (Остап Вишня).

Активні дієприкметники утворюються лише від неперехідних дієслів.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу (форми 3-ї особи множини) за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), якщо дієслово належить до 1-ї дієвідміни, і **-ач-** (**-яч-**), якщо воно належить до 2-ї дієвідміни: **рев-уть** — **ревучий**, **працю-ють** — **працюючий**, **дриж-ать** — **дрижачий**, **сид-ять** — **сидячий**. Ці дієприкметники мають граматичне значення недоконаного виду. У сучасній українській мові вони вживаються рідко; їх творення й використання потрібно уникати, послуговуючись натомість конструкціями типу **той, що (який)...**; **ті, що (які)...** тощо або добираючи відповідні іменники.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-л-**: **посиві-ти** — **посивілий**, **потемні-ти** — **потемнілий**, **пригорі-ти** — **пригорілий**.

Пасивними називаються дієприкметники, які виражають ознаку предмета за дією над ним: **Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя** вилискували радістю і здоров'ям (О. Довженко); **Виплеснуті хвилею з рідної землі, вони повернулися понівечені на голе дерево палуби** (Ю. Яновський).

Пасивні дієприкметники мають ознаку минулого часу і творяться по-різному — здебільшого від основи інфінітива або 1-ї особи однини теперішнього часу (чи майбутнього дієслів доконаного виду) за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-** (**-єн-**), **-т-**: **написа-ти** — **написаний**, **покри-ти** — **покритий**, **би-ти** — **битий**; **втрач-у** — **втрачений**, **нош-у** — **ношений**, **викрою** — **викроєний**. Пасивні дієприкметники утворюються лише від перехідних дієслів і бувають доконаного й недоконаного виду.

Безособові форми на -но, -то

Від пасивних дієприкметників творяться **безособові форми на -но, -то**, які вказують на дію, виконану невідомою чи неназваною особою. Вони виступають головним членом в односкладних безособових реченнях: *Багато слів написано пером* (Ліна Костенко); *Хай буде вік прожито як належить* (Ліна Костенко).

Дієприслівник

Дієприслівник — це особлива незмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію, що супроводить головну, виражену дієсловом, і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?* Наприклад: *читаючи, співаючи, узявши, схопивши*. Цій формі властиві дієслівні ознаки виду (доконаного чи недоконаного), перехідності/неперехідності, часу (минулого або теперішнього).

У реченні дієприслівник, як і прислівник, виконує функцію обставини. Наприклад: *Богдан, нахмурившись, стоїть біля столу над розкритим конспектом, наче пригадує щось* (О. Гончар); *Дорошенко підходить до Сухомлина і, присівши, береться разом з ним чистити батоги* (О. Гончар).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами утворює **дієприслівниковий зворот**. Дієприслівниковий зворот у реченні виступає обставиною. Наприклад: *Там бубоніло радіо, співали пісні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини* (Г. Тютюнник).

Дієприслівники теперішнього часу творяться від основи дієслова теперішнього часу додаванням суфіксів *-учи (-ючи)*, якщо дієслово належить до 1-ї дієвідміни, і *-ачи (-ячи)*, якщо воно належить до 2-ї дієвідміни: *пиш-уть* — *пишучи*, *кива-ють* — *киваючи*, *нос-ять* — *носячи*, *леж-ать* — *лежачи*. Ці дієприслівники мають граматичне значення недоконаного виду.

Дієприслівники минулого часу творяться від форми дієслова минулого часу чоловічого роду доконаного (рідше — недоконаного) виду додаванням суфікса *-ши*: *прийшов* — *прийшовши*, *сказав* — *сказавши*, *зберіг* — *зберігши*, *приніс* — *принісши*; *брав* — *бравши*, *купував* — *купувавши*.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається дієсловом? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки має дієслово?
3. Які синтаксичні функції виконує дієслово?
4. Які дієслова називаються дієсловами недоконаного виду? Наведіть приклади.
5. Які дієслова називаються дієсловами доконаного виду? Наведіть приклади.
6. Які дієслова називаються перехідними? Наведіть приклади.
7. Які дієслова називаються неперехідними? Наведіть приклади.
8. Що означає дійсний спосіб дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
9. Які морфологічні ознаки мають дієслова дійсного способу?
10. Що означає умовний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
11. Які морфологічні ознаки притаманні дієсловам умовного способу?
12. Як твориться умовний спосіб дієслова?
13. Що означає наказовий спосіб дієслова? Наведіть приклади.
14. Які морфологічні ознаки властиві дієсловам наказового способу?
15. Скільки часових форм має дієслово? На які питання відповідають дієслова кожного часу? Відповідь проілюструйте прикладами.
16. Які морфологічні ознаки властиві дієсловам минулого часу?
17. Якими морфологічними ознаками характеризуються дієслова теперішнього часу?
18. Які морфологічні ознаки притаманні дієсловам майбутнього часу?
19. Які форми майбутнього часу мають дієслова доконаного виду? Наведіть приклади.
20. Які форми майбутнього часу властиві дієсловам недоконаного виду? Наведіть приклади.
21. Які дієслова належать до 1-ї дієвідміни? Відповідь проілюструйте прикладами.
22. Які дієслова належать до 2-ї дієвідміни? Наведіть приклади.
23. Яка форма дієслова називається неозначеною (інфінітивом)? Відповідь проілюструйте прикладами.
24. Які морфологічні ознаки властиві інфінітиву?

25. Які дієслова називаються безособовими? Наведіть приклади.
26. Які синтаксичні функції виконують безособові дієслова?
27. Що таке дієприкметник? Наведіть приклади.
28. Які морфологічні ознаки дієприкметника роблять його подібним до прикметника? Відповідь проілюструйте прикладами.
29. Які морфологічні ознаки дієприкметника дають підстави розглядати його як особливу форму дієслова?
30. Які синтаксичні функції виконує дієприкметник?
31. Що таке дієприкметниковий зворот? Наведіть приклади.
32. Які дієприкметники називаються активними? За допомогою яких суфіксів утворюються активні дієприкметники теперішнього часу? Наведіть приклади.
33. Як утворюються активні дієприкметники минулого часу? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
34. Які дієприкметники називаються пасивними? Наведіть приклади.
35. Як утворюються пасивні дієприкметники? Які суфікси беруть у цьому участь? Відповідь проілюструйте прикладами.
36. Який час характерний для пасивних дієприкметників? Наведіть приклади.
37. Як утворюються безособові форми на -но, -то? Наведіть приклади.
38. Які синтаксичні функції виконують безособові форми на -но, -то?
39. Що таке дієприслівник? Наведіть приклади.
40. Які ознаки дієприслівника роблять його подібним до прислівника? Відповідь проілюструйте прикладами.
41. Які ознаки дієприслівника дають підстави розглядати його як особливу форму дієслова?
42. Які синтаксичні функції виконує дієприслівник?
43. Що таке дієприслівниковий зворот? Наведіть приклади.
44. Як творяться дієприслівники теперішнього часу? Наведіть приклади.
45. Як творяться дієприслівники минулого часу? Наведіть приклади.

I

Утворіть від поданих дієслів форми 1-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини теперішнього часу. Зверніть увагу на чергування приголосних у коренях.

1. Мостити, плести, переходити, наздоганяти, трусити, лити.
2. Ходити, возити, смикати, голубити, косити, пестити.
3. Скакати, полоскати, ненавидіти, тесати, молоти, полоти.
4. Смоктати, хрестити, просити, кликати, бігти, горіти.
5. Мазати, реготати, губити, водити, чистити, пити.
6. Товкти, колихати, топити, мостити, їздити, бити.
7. Ловити, брести, крестати, летіти, бродити, жати.

II

Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та множини теперішнього і майбутнього часу (проста форма).

1. Чесати, перемагати, берегти, гриміти, стояти.
2. Боротися, кликати, мазати, клеїти, долати.
3. Кресати, любити, цікавитися, їздити, пекти.
4. Плескати, кроїти, ловити, захищатися, лити.
5. Стерегти, тесати, вірити, класти, летіти.

III

Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини наказового способу.

1. Читати, кинути, вести, стояти, лізти, вчитися.
2. Нести, глянути, заграти, садити, пекти, боротися.
3. Творити, порадити, дивитися, перестати, вибирати, бігти.
4. Плести, чекати, злазити, братися, переглянути, сіяти.
5. Дозволити, одягатися, починати, дати, спекти, сказати.
6. Пустити, клеїти, зітхнути, кинути, їсти, приїжджати.

IV

Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники. Провідміняйте дієприкметники чоловічого, жіночого і середнього роду, утворені від виділених дієслів.

1. Збудувати, висвітлити, виховати, бити, розвинути, розбудити.

2. Скосити, зачинити, перекласти, написати, виграти, перегородити.

3. Зберегти, натрудити, заспокоїти, перемалювати, бажати, мити.

4. Наситити, загоїти, виписати, замісити, виплекати, шити.

V

Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники. З кожним із них складіть по три речення так, щоб дієприкметник був:

а) означенням;

б) іменною частиною складеного присудка;

в) входив до складу дієприкметникового звороту.

Перемогти, написати, поранити, наповнити, створити.

VI

Утворіть від поданих дієслів активні дієприкметники минулого часу. Провідміняйте дієприкметники чоловічого й жіночого роду, утворені від виділених дієслів.

1. Постаріти, порідіти, обважніти, згоріти, позеленіти, потемніти.

2. Побіліти, змарніти, посивіти, помолодіти, опасти, згоріти.

VII

Утворіть від поданих дієслів дієприслівники теперішнього часу. З кожним із дієприслівників, утворених від виділених слів, складіть по два речення так, щоб дієприслівник:

а) був звичайною обставиною;

б) входив до дієприслівникового звороту.

1. Співати, лежати, загартувувати, питати, сопіти, промовляти.

2. Ламати, складати, відокремлювати, засинати, розростатися, різати.

3. Німіти, стояти, сміятися, опрацьовувати, бачити.

4. Замерзати, червоніти, розважатися, гортати, виправляти, переписувати.

5. Виробляти, озиратися, підбирати, радіти, застеляти, мріяти.

6. Ревіти, думати, тремтіти, досягати, збирати, приносити.

VIII

Утворіть від поданих дієслів дієприслівники минулого часу. З кожним із дієприслівників, утворених від виділених слів, складіть по два речення так, щоб дієприслівник входив до дієприслівникового звороту, який стоїть:

а) на початку речення;

б) в середині речення.

1. Спитати, вийти, добігти, підняти, обговорити, засміятися.

2. Заснути, перейти, стиснути, заревіти, переконатися, образитися.

3. Зрозуміти, порадитись, зненавидіти, розрахувати, струснути, повідомити.

4. Перелетіти, почути, сказати, повернутися, скористатися, умовити.

5. Збудувати, викопати, приїхати, переплатити, захопитися, викликати.

6. Закричати, повірити, скосити, привітати, перескочити, виховати.

IX

Перебудуйте речення, замінивши одне з дієслів із залежними словами на дієприслівниковий зворот. У разі потреби зробіть інші необхідні зміни.

1. Спочиває степ, набирається прохолоди після денної співучої спеки (О. Гончар). 2. Садок уже одцвівся і густо вкрив землю білими пелюстками (Г. Тютюнник). 3. Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою (Г. Тютюнник). 4. Котя завалився боком у сани, підпер голову долонею і потихеньку заспівав (Г. Тютюнник).

X

Визначте, якими членами речення є в наведених прикладах інфінітиви.

1. В першу мить його охопило бажання хутко причинити двері і піти назад (А. Хорунжий). 2. Дружити — значить бути старанним учнем у школі вимогливості (В. Сухомлинський).

3. З ротатим, ридаючим риком
Вітри орди хмар несуть,
І ходить за їхнім криком
Бажання лягти й заснути.
В. Симоненко

4. Вона б ще жевріти могла,
Та більше жевріть не схотіла...
О. Олесь

5. ...Ти в темний сад виходиш
З квітками говорить.
О. Олесь

6. Ви сказали кобзу взяти
І заграти пісню вам,
Ви по струнах погуляти
Велите старим рукам...
О. Олесь

7. Чекає дощ зірватися щомиті (Ліна Костенко). 8. ...Ви-дирається по стеблу глянути на світ крапчасте червоне сонечко (Б. Антоненко-Давидович). 9. Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вмерлими травами... (Г. Тютюнник). 10. Настав час вибирати місце під літній табір (О. Гончар). 11. В його молодій душі чогось з'явилась думка впасти на коліна і поклонитися великій красі людини разом з великою красою неба й землі (І. Нечуй-Левицький).

XI

Випишіть із текстів дієслова, дієприкметники та дієприслівники і зробіть їх морфологічний аналіз.

Схема морфологічного аналізу дієслова

1. Початкова форма (інфінітив).
2. На яке питання відповідає.
3. Що означає: дію чи стан.
4. Перехідне чи неперехідне.
5. Вид: доконаний чи недоконаний.
6. Спосіб: дійсний, умовний чи наказовий.
7. Час: теперішній, минулий чи майбутній (проста чи складена форма).

8. Особа (для теперішнього і майбутнього часу та наказового способу).

9. Число.

10. Рід (для форм однини минулого часу та умовного способу).

11. Дієвідміна.

12. Особливості творення і правопису.

13. Синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного аналізу дієприкметника

1. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).

2. На яке питання відповідає.

3. Активний чи пасивний.

4. Вид: доконаний чи недоконаний.

5. Час: теперішній чи минулий.

6. Рід.

7. Число.

8. Відмінок.

9. Спосіб творення і правопис.

10. Синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного аналізу дієприслівника

1. Дієприслівник.

2. На яке питання відповідає.

3. Вид: доконаний чи недоконаний.

4. Час: теперішній чи минулий.

5. Спосіб творення і правопис.

6. Синтаксична роль у реченні.

1. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоем і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і окрайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою, — запах нагадував йому все життя, крім служби на морі.

Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку (Г. Тютюнник).

2. Криши, ламай, троци стереотипи!
Вони кричать, пручаються, — ламай!
Хоч давня звичка з профілем Ксантиппи
благає, плаче, просить: «Не займай!»

Відкинь її в м'яку дрімоту спалень.
Вона тобі нелюба. Ти болиш.
Гори. Щезай в пожежах самоспалень,
в гірких руїнах власних попелищ!

Обвуглюйся. З дияволом грай в теніс.
Згори на попіл в думках і літах.
Хай вилітає не той самий фенікс,
а зовсім інший, неймовірний птах.

Ліна Костенко

ПРИСЛІВНИК

Прислівник — це незмінна частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки: повернути *ліворуч*, *несподівано* рішучий, *надто повільно*.

На відміну від інших самотійних частин мови прислівник не змінюється ні за числами, ні за відмінками, не має також ознак роду.

Прислівник переважно не має свого, властивого тільки йому лексичного значення. Воно зумовлене лексичними значеннями тих частин мови, від яких він утворюється: гарний — гарно, рішучий — рішуче, мій — по-моєму, осінь — восени, перший — по-перше.

Головною функцією прислівника в реченні є функція другорядного члена речення — обставини: *Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востаннє* (М. Коцюбинський); *Що маєш завтра зробити, то зроби сьогодні, а що маєш з'їсти нині, то лиши на завтра* (Нар. тв.). Зрідка прислівник виступає в ролі частини складеного присудка: *Сонце низенько, то й вечір близенько* (Нар. тв.); головного члена безособового речення: *Працю плуга по борозні видно* (Нар. тв.). Субстантивований прислівник (який вживається в ролі іменника) може виконувати функції підмета чи додатка: *Одне сьогодні краще двох завтра* (Нар. тв.).

За значенням і роллю в реченні прислівники поділяються на *означальні* й *обставинні*.

Означальні прислівники

Серед означальних виділяють прислівники якісно-означальні, кількісно-означальні, а також прислівники способу дії.

Групу **якісно-означальних** прислівників складають прислівники на **-о**, **-е**, які виражають якісну ознаку дії, відповідають на питання *як?* і утворюються переважно від якісних прикметників: *високий* → *високо*, *лагідний* → *лагідно*, *наполегливий* → *наполегливо*.

Якісно-означальні прислівники, як і прикметники, від яких вони утворені, можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння. Проста форма **вищого** ступеня порівняння утворюється за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-**: *дешево* → *дешевше*, *хутко* → *хутчіше*. Кінцевий суфікс **-е** в поетичному мовленні може опускатися. Наприклад:

*Хіба не бачите, що небо голубіє,
Що сонце ранками всміхається ніжніш,
Що вся земля в якимсь чеканні дивнім мліє,
І легше дихає, і дивиться ясніш* (О. Олесь).

Складена форма утворюється шляхом поєднання прислівників зі словами *більш*, *менш*: *більш захоплено*, *менш уважно*.

Для підсилення або уточнення значення прислівників вищого ступеня вживаються слова *значно*, *набагато*, *трохи*, *ще*, *куди*: *значно веселіше*, *набагато краще*, *трохи гучніше*, *ще вище*, *куди гірше*.

Найвищий ступінь порівняння прислівників теж має просту і складену форми, хоч остання вживається досить рідко. Проста форма утворюється за допомогою префікса **най-**, який додається до прислівника у формі вищого ступеня порівняння: *дешевше* → *найдешевше*, *уважніше* → *найуважніше*, *ясніше* → *найясніше*. З метою підсилення значення прислівників найвищого ступеня використовуються префікси *як-*, *що-*: *якнайшвидше*, *щонайкраще*. Складена форма утворюється поєднанням прислівників зі словами *найбільш*, *найменш*: *найбільш охайно*, *найменш вдало*.

Кількісно-означальні прислівники характеризують дію, стан чи ознаку з боку кількості і міри вияву. Вони відповідають на питання *скільки?* *наскільки?* *як багато?* *якою*

мірою? і можуть поєднуватися з дієсловами: *мало знати, чимало зробити, багато чути, поділити надвоє, тричі гукнути*; з прикметниками: *занадто швидкий, трохи вогкий*; з дієприкметниками: *злегка потьмянілий*; із прислівниками: *дуже вдало, надто поволі*.

Кількісно-означальні прислівники *багато, мало* і под., що вказують на інтенсивність вияву дії або ознаки (їх ступінь, міру тощо), треба відрізняти від неозначено-кількісних числівників *багато, мало* і под., які сполучаються з іменниками і означають якусь неконкретну кількість предметів, явищ, понять, вимір обсягу та ін. Наприклад: *багато книг, чимало людей, багато ліків, забагато уваги, мало землі*.

Прислівники способу дії вказують на те, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака. Прислівники цієї групи відповідають на питання *як? яким способом? яким чином?*: (читати) *напам'ять*, (сидіти) *навпочіпки*, (говорити) *по-українському*.

Обставинні прислівники

Обставинні прислівники виражають різні обставини дії. Серед них виділяють прислівники місця, часу, причини, мети.

Прислівники *місця* означають місце або напрямок дії і відповідають на питання *де? куди? звідки? в якому напрямку?*: *вгорі, вгору, згори, вперед, тут, там, туди, звідусіль*.

Прислівники *часу* вказують на час дії і відповідають на питання *коли? доки? відколи? з якого часу? до якого часу?*: *торік, вчора, досі, зранку, тоді, завжди*.

Прислівники *причини* вказують на причину дії і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*: *спросоння, згарячу, зопалу, ненароком, чомусь, тому, знічев'я*.

Прислівники *мети* означають мету дії і відповідають на питання *для чого? з якою метою? навіщо?*: *наперекір, напоказ, навмисне*.

Правопис прислівників

Складні прислівники можуть писатися разом і через дефіс.

Разом пишуться:

а) Прислівники, утворені поєднанням прийменника з повнозначними частинами мови, зокрема з прислівником: *відтепер, задбвго, набагато, насправді, негаразд, повсюди, позавчора, післязавтра*; з іменником: *вдень, восени, додому, докупи, запанібрата, з́раз, з́світла, навіки, поблизу, посере́дині, спочатку, укуні*; з прикметником (коротким, нечленим): *востаннє, вручну, допізна, замолоду, злегка, помалу, поти-хеньку*; з числівником: *удвоє, учетверо, вперше, вдруге, на-двоє, утрюх, водно, заодно, поодинці, спершу*; із займенником: *внічю, навіщо, передусім, почім*, (але окремо, якщо у ролі додатків: *до чого, за що, за віщо*).

б) Прислівники, утворені сполученням кількох при-йменників із якоюсь іншою частиною мови: *завбільшки, знадвору, навздогін, навкруги, навперейми, навтікача, по-підтинню, спідлоба*.

в) Прислівники, утворені поєднанням кількох основ (з прийменником чи без нього): *босоніж, ліворуч, мимоволі, мимохідь, мимохить, насамперед, натщесерце, нашвидкуруч, привселюдно, стрімголов, чимдуж*.

г) Прислівники, утворені поєднанням часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* із різними частинами мови: *абикуди, анітрохи, анічичирк, дедалі, деінде, чимало, щоденно, щоду-ху, щонайкраще, щохвилини, якомога, якнайду́жче, якраз*.

Через дефіс пишуться:

а) Прислівники, утворені від прикметників і займен-ників за допомогою прийменника *по* та закінчень *-ому, (-ки)*: *по-братньому, по-дружньому, по-господарському, по-сусідському, по-українському, по-англійському, по-німецько-му, по-моєму, по-своєму; по-господарськи, по-сусідськи*.

б) Прислівники, утворені за допомогою прийменника *по* від порядкових числівників: *по-перше, по-третє, по-п'яте*.

в) Прислівники, утворені за допомогою часток *будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, -то*: *будь-де, куди-будь, коли-небудь, казна-як, хтозна-куди, аби-то, так-то*.

г) Прислівники, утворені сполученням двох прислів-ників: *десь-інколи, сьак-так, туди-сюди*.

ґ) Прислівники, утворені повторенням слова чи основи за участю службових слів або без них (службові слова зна-ходяться між повторюваними частинами): *далеко-далеко, ледве-ледве, ось-ось, будь-що-будь, віч-на-віч, всього-на-всього, де-не-де, коли-не-коли, пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, як-не-як*.

Окремо пишуться прислівникові сполуки:

а) що складаються з прийменника та іменника, в яких іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення і граматичну форму: *без жалю, без кінця, без сумніву, в ногу, до ладу, з переляку, на вибір, на світанку, під гору, по сусідству, по черзі, через силу, на щастя;*

б) що складаються з двох іменників або числівників у поєднанні з одним або двома прийменниками: *день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, час від часу;*

в) що утворені сполученням прийменника з повним прикметником: *в основному, в цілому;*

г) що утворені поєднанням прийменника по зі збірним числівником: *по двоє, по троє, по четверо.*

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. У чому полягають особливості лексичного значення прислівника?
3. Які синтаксичні функції виконує прислівник?
4. На які групи поділяються прислівники за значенням і роллю в реченні?
5. На які підгрупи поділяються означальні прислівники?
6. Які прислівники називаються якісно-означальними? кількісно-означальними?
7. Які прислівники називаються прислівниками способу дії?
8. На які підгрупи поділяються обставинні прислівники?
9. Які прислівники називаються прислівниками часу, місця, причини, мети?
10. Як утворюється проста форма вищого ступеня порівняння прислівників?
11. Як утворюється складена форма вищого ступеня порівняння прислівників?
12. Як утворюється найвищий ступінь порівняння прислівників?
13. Які особливості правопису складних прислівників?
14. Як пишуться прислівникові сполуки?

I

Знайдіть серед наведених прислівників якісно-означальні, випишіть їх і утворіть від них вищий і найвищий ступені порівняння.

Ясно, зовні, потроху, вузько, дотепер, погано, вголос, зозла, глибоко, надовго, значно, низько, мало, насамперед, трохи, відразу, знизу, цікаво, понині, близько, завжди, повсюди, добре, всередині, важко, згори, знадвору, тепло, мовчки, широко, вчора, колись, напоготові, по-вашому, пошепки.

II

Випишіть окремо прислівники якісно-означальні, кількісно-означальні та способу дії.

Впевнено, багато, вчора, трохи, сюди, навмисне, тихо, надзвичайно, вголос, знизу, назирці, нашвидкуруч, завтра, дуже, яскраво, сумно, там, тоді, наперекір, двічі.

III

Випишіть окремо прислівники місця, часу, причини.

Здалеку, важко, зранку, вголос, зопалу, ліворуч, спросоння, навропростець, там, позавчора, зозла, утричі, навколо, давно, добре, завжди, гаряче, мало, зараз.

IV

Запишіть слова, вставляючи пропущені букви **н** або **ни**.

Організова..о, гума..о, безпереста..о, захопле..о, безви..о, стара..о, враже..о, невблага..о, безумов..о, зра..я, попідвіко..ю, безупи..о, невпевне..о, неприхова..о, сумлі..о, навма..я, щоде..о, самовідда..о, безпричи..о, повсякде..о, тума..о, стурбова..о, невгамов..о, шале..о, невпи..о, стривоже..о, бездога..о, спросо..я.

V

Запишіть, знімаючи ризик.

Від/давна, по/іншому, за/одно, віч/на/віч, рік/у/рік, будь/що/будь, рано/вранці, ані/трохи, будь/коли, с/під/лоба, з/роду/віку, якимсь/то, всього/на/всього, куди/таки, будь/як, хто/зна/куди, як/от, по/п'яте, мало/помалу, ні/звідки, з/діда/прадіда, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кінець/кінцем, де/таки.

VI

Випишіть виділені слова, знявши ризик. Вкажіть, до яких частин мови вони належать і поясніть їх правопис.

1. Ой на/горі та й жінці жнуть, а попід горою, яром-долиною, козаки йдуть (Нар. тв.). 2. Зорі тихо тремтять у/горі (М. Коцюбинський). 3. Раптом вирости в мене і сплеснули крила, і понесли мене в/гору шляхом променистим, в/гору, все в/гору, в тую країну простору (Леся Українка). 4. Вона чіплялась за смерекові гребні зелені, за уступи обголеної кручі і за колиби там, на полонині, немов людина, що з тяжким зусиллям на/гору добувається. І вийшла, і стала на верхів'ї... (Леся Українка). 5. В/день такий розцвітає весна на землі (В. Сосюра). 6. І в/день і в/ночі кипіла робота.

VII

Випишіть із тексту прислівники і зробіть їх морфологічний аналіз.

Схема морфологічного аналізу прислівника

1. На яке питання відповідає.
2. Розряд за значенням:
 - а) означальний (якісно-означальний, кількісно-означальний, прислівник способу дії);
 - б) обставинний (місця, часу, мети, причини).
3. Ступінь порівняння (для якісно-означальних).
4. Спосіб творення (від якої частини мови утворений). Особливості правопису.
5. Синтаксична роль у реченні.

1. Чудово було тут, на Дніпрі! Широко, на кілька верстов розметнувся він, спокійно плинучи під сонцем до мо-

ря. Святково мигтять чайки над небесно чистою водяною рівниною, біліють вітрильники, снують шаланди, підходять плоти... Сила-силенна води, чистої, свіжої, солодкої, плине і плине кудись до моря. Багатий нею Дніпро, багатший за всякого царя. Весь ярмарок, згоряючи від спраги, черпає з нього пригорщами, куклями, тисячами відер, а в ньому не меншає анітрохи. Найвправніші нирці не можуть сягнути дна в його холодних глибинах. Як добре, що належить він усім, однаково привітний та щедрий до кожного... Купаються в ньому птиці, купаються люди, далекі плавні лежать на воді, розпустивши по хвилях своє весняне пишнотелене гілля. Углиб — глибокий, ушир — широкий... (О. Гончар).

2. Почали останнім часом примічати дівчата, що особливо часто заводить матрос улюблених Вустиних пісень. Тиша навколо стоїть, трави пахнуть, а йому все по долині вітер віє, а на горі жито половіє... Тихо, задушевно, ніжно-преніжно раптом заповоліє серед місячної тиші матросове жито, як перша юнацька любов. Уже не місячна ніч, а червневий полудень раптом сяє навкруги золотими нивами-розливами... А Вустя стоїть у задумі, гаряча, схвилювана, аж бринить усім тілом, слухаючи, як наростає ніжна мелодія, потім незчується, як і сама зіллється з нею, підхопить ще ніжніше, по-пташиному легко й природно, і вже росте разом з піснею десь над степом, над табором, сягаючи до самих зірок, справді великих тут, більших, ніж будь-де (О. Гончар).

ПРИЙМЕННИК

Прийменник — це службова частина мови, яка служить для вираження зв'язків між словами в реченні. У поєднанні з відмінковими формами іменника, займенника або числівника прийменник вказує на об'єкт чи на обставину дії: *Вітер в небі за хмарами гониться і про тебе складає пісні. Почалася у сонця безсонниця — і подовшали раптом дні* (В. Симоненко).

За походженням прийменники неоднорідні і поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

До **первинних** належать прийменники *без, біля, в (у), від (од), для, до, з (із, зі, зо), за, над (наді), під (піді), о (об), через* і т. п.

До **вторинних** належать прийменники, утворені:

а) поєднанням двох або кількох прийменників (*поміж, поза, задля, з-поміж, з-під, з-за, з-під*);

б) шляхом переходу з інших частин мови, зокрема з іменника (*кінець, край, коло, круг*), прислівника (*навпроти, поряд, поблизу, навздогін, неподалік*), дієприслівника (*зважаючи на, незважаючи на*).

За будовою прийменники поділяються на *прості* (*у, по, про, з, без, крім, коло, протягом*), *складні*, утворені поєднанням кількох простих (*з-під, понад, з-поперед, посеред, довкола*) і *складені*, утворені поєднанням прийменника з повнозначним словом (*у зв'язку з, з метою, за винятком, незважаючи на, паралельно з, з приводу, згідно з, відповідно до*).

Прийменник як службова частина мови не є членом речення, але разом із повнозначними частинами мови, здебільшого іменниками, може бути у структурі підмета: *Валерик з Мурашком* прочищали в гущавині один з ариків, що йшов на східну околицю парку (О. Гончар); присудка: *Всі були в розпачі* (О. Довженко); додатка: *Аж тут Явдоха смикнула сина за руку, і циганочка лишилась десь позаду, в гомінливій юрбі* (О. Ільченко); обставини: *А кому не вистачало місця за столом, сиділи на лавах, на скрині, на полу і навіть на запічку* (О. Довженко); неузгодженого означення: — *Беріть нас!* — *закричав гарний молодий парубок з великим чубом і з квітами в петлиці* (О. Довженко).

Прийменники вживаються з непрямыми відмінками іменників, займенників, числівників та інших частин мови, що використовуються у значенні іменника. Одні з них можуть поєднуватися з кількома відмінками, інші — тільки з якимось одним. Наприклад, прийменник *з* виступає в поєднанні з родовим відмінком (*визирнути з вікна*), орудним (*розмовляти з колегою*), рідше — зі знахідним (*назбирати з корзинку ягід*); прийменник *в* (*у*) поєднується з родовим відмінком (*запитати у нього*), зі знахідним (*зазирнути в очі*), з місцевим (*зловити в озері*), тільки з родовим відмінком уживаються прийменники *до, з-за, від, для, біля* та ін.: *дістатися до міста, визирнути з-за хмар, звістка від батьків, подарунок для коханої, зупинитися біля криниці*.

Прийменники в поєднанні з іменниками чи іншими частинами мови завжди пишуться окремо (виняток становить прийменник *внаслідок*): *в середині року, з ранку до вечора, на зустріч із другом, надіятися на пам'ять, в перше літо*.

Якщо поєднання прийменника з іменником чи іншою частиною мови переходить у прислівник, то така сполука пишеться разом: *знаходитися всередині, вирушити зранку, рушити назустріч, вивчити напам'ять, побачити вперше*.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. Чому прийменник називають службовою частиною мови?
3. Яку функцію виконує прийменник у реченні?
4. З якими частинами мови прийменники поєднуються, а з якими ні і чому?
5. З якими відмінками вживаються прийменники? Наведіть приклади.
6. На які групи поділяються прийменники за походженням?
7. Які прийменники належать до непохідних (первинних)? Наведіть приклади.
8. Які прийменники належать до похідних (вторинних)? Наведіть приклади.
9. Як поділяються прийменники за будовою?
10. У чому полягають особливості правопису прийменників?

Контрольні завдання

I

Запишіть наведені сполуки слів, вибравши з дужок потрібні варіанти прийменників. Поясніть, які існують закономірності при вживанні того чи іншого варіанта і чим вони зумовлені.

Учитель (з, із, зі, зо) стажем, податись (у, в, уві) мандри, читати (у, в, уві) оригіналі, кілометрів (з, із, зі, зо) три, працював (у, в, уві) бібліотеці, нависає (над, наді) мною, говорити (з, із, зі, зо) сватом, бачити (у, в, уві) вікні, працювати (над, наді) рукописом, вітер (з, із, зі, зо) снігом, зупинитися (перед, переді) будинком, стукати (у, в, уві) двері, повернутися (з, із, зі, зо) школи, говорити (у, в, уві) сні, рукавички (з, із, зі, зо) шкіри, колиска (з, із, зі, зо) ясена, була (у, в, уві) Одесі, з'явитися (перед, переді) мною, години (з, із, зі, зо) дві, дивитися (у, в, уві) очі, зазирати (у, в, уві) вічі, я (з, із, зі, зо) тобою, ти (з, із, зі, зі) мною.

II

З наведеними словами і сполуками слів складіть окремі речення. Поясніть, чому в одному випадку ці сполуки пишуться окремо, а в іншому — разом.

У плач — уплач, за очі — заочі, на здогад — наздогад, у трьох — утрьох, з боку — збоку, в котре — вкотре, на втікача — навтікача, з верху — зверху, у поперек — упоперек, в голос — вголос, в бік — вбік, на швидко — нашвидко.

III

Випишіть із тексту прийменникові сполуки і зробіть морфологічний аналіз прийменників.

Схема морфологічного аналізу прийменника

1. Службова частина мови.
2. З якою частиною мови сполучається.
3. З якою відмінковою формою поєднується.
4. Група за походженням:
 - а) первинний (непохідний);
 - б) вторинний (похідний).
5. Група за будовою:
 - а) простий;
 - б) складний;
 - в) складений.
6. Особливості правопису (для вторинних прийменників).

1. Так протікали дні мого дитинства серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і не-вже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому (М. Коцюбинський).

2. Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме б'ється. Капітан бачив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здавався йому островом серед штормових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. У долині рокотали вже й кулемети. Олівець капітана обкреслив повне коло навкруги союзного табору. Парляментарів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Поки що гупали гармати. З флангу й з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшись до атаки (Ю. Яновський).

СПОЛУЧНИК

Сполучник — це службова частина мови, яка вживається для поєднання членів речення, частин складного речення й окремих речень у тексті. Наприклад: *Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввійшов до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бумагу. І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром або й зараз-таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло* (М. Коцюбинський).

За походженням сполучники поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

До **первинних** належать нечленовані сполучники, які не мають у мові співвідносних повнозначних слів. Таких сполучників усього декілька: *і (й), а, та, чи, але*. За будовою ці сполучники є **простими**. **Вторинні** сполучники утворилися різними способами від інших частин мови. Як правило, це злиття прислівника чи займенника з прийменником або часткою:

щоб ← *що* (займенник) + *б* (частка);

зате ← *за* (прийменник) + *те* (займенник);

якби ← *як* (прислівник) + *би* (частка).

За будовою такі сполучники є **складними**. Інші вторинні сполучники є поєднанням кількох слів, найчастіше — займенника *той* у різних відмінкових формах (з прийменником чи без) зі сполучниками *що, щоб* та прислівником *як*: *тому що, через те що, після того як, до того як, незважаючи на те що, у той час як, тоді як, так щоб*. Сполучники цієї групи за будовою є **складеними**.

За значенням і синтаксичними функціями в реченні сполучники поділяються на сполучники сурядності й підрядності.

Сполучники **сурядності** — це сполучники, які поєднують рівноправні члени речення або рівноправні частини складного речення (частини складносурядного речення або однорідні підрядні частини у складнопідрядному реченні). До сурядних сполучників належать:

а) **єднальні** (*і (й), та* в значенні *і, і...і, ні...ні*);

б) **протиставні** (*а, але, та* в значенні *але, зате, проте, однак*); сполучник *а* може бути не тільки протиставним,

а й зіставним: З дороги видно було, як вився у низині кри-
вульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки
око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались,
як нива (М. Коцюбинський). Пор.: Люди опам'яталися.
Адже він один, а їх багато (М. Коцюбинський);

в) розділові (або, чи, або...або, чи...чи, то...то, чи то...чи то,
не то...не то).

Примітка. У деяких граматиках виділяють ще один вид спо-
лучників сурядності — *градаційні*: (не лише... а й, не тільки... а
й, не лише... але й, не тільки... але й); інші дослідники вважають
їх різновидом протиставних.

Сполучники *підрядності* — це сполучники, які вира-
жають залежність однієї частини складнопідрядного речен-
ня від іншої. До підрядних сполучників належать:

а) *часові* (коли, як, доки, поки, щойно, відтоді як, як тільки,
перш ніж, з того часу як, поки не);

б) *причинові* (бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим
що, оскільки, завдяки тому що);

в) *умовні* (якщо, якби, як, коли б);

г) *мети* (щоб, для того щоб, аби);

г) *допустові* (хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай);

д) *наслідкові* (так що, так що аж, так що й);

е) *порівняльні* (як, мов, немов, наче, неначе, немовби, на-
чебто).

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. Чому сполучник називають службовою частиною мови?
3. На які розряди поділяються сполучники за значенням і синтаксичною роллю в реченні?
4. Які сполучники називаються сполучниками сурядності? Наведіть приклади.
5. На які групи за значенням поділяються сполучники сурядності? Наведіть приклади.
6. Який сполучник сурядності може бути в одному випадку єднальним, а в іншому — протиставним? Складіть або доберіть із художніх творів речення, які ілюстрували б вашу відповідь.
7. Який сполучник сурядності може виступати у ролі а) протиставного, б) зіставного? Для ілюстрації відповіді складіть чи доберіть з художньої літератури відповідні речення.

8. Які сполучники називаються сполучниками підрядності? Наведіть приклади.
9. На які групи за значенням поділяються сполучники підрядності? Наведіть приклади.
10. На які групи поділяються сполучники за походженням?
11. Які сполучники належать до первинних (непохідних)? Наведіть приклади.
12. Які сполучники належать до вторинних (похідних)? Наведіть приклади.
13. На які групи поділяються сполучники за будовою?
14. Які особливості творення і правопису складних сполучників? Наведіть приклади.
15. Які особливості творення і правопису складених сполучників? Наведіть приклади.

Контрольні завдання

I

Випишіть виділені слова, знявши риску. Вкажіть, до яких частин мови вони належать і поясніть їх правопис.

1. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти! (Леся Українка). 2. Ні, жаль мені, що й сей порив погасне, як згасне все в душі невольничій у нас. Ох, може б не було життя таке нещасне, як/би вогонь ненависті не гас (Леся Українка). 3. Юрба нас невеличка, за/те/ж бо гомінка! (М. Рильський). 4. Ледве-ледве від власного картання захищаюсь і ледве стримую докори свого серця за/те, що завинила без вини (Леся Українка). 5. І тільки люди зморщили чоло: — Не може бути, що/б таке було (Ліна Костенко). 6. Ет, про що/б мала згадувати (Ю. Збанацький). 7. Все одно, що/б не сталося, ми не розлучимось (Леся Українка). 8. Ми вірші пишемо про/те, як стати біля дум на варті. Ми вірші пишемо, про/те ми не завжди тих віршів варті (В. Коротич). 9. В темну ніч ми зібрались громадкою йти так поважно, немов у пригоді мали стати кому, а про/те без мети ми дивились на зорі, та й годі (Леся Українка).

II

Випишіть із тексту сполучники і зробіть їх морфологічний аналіз.

1. Службова частина мови.
2. Розряд за значенням і синтаксичними функціями:
 - а) сполучник сурядності (єднальний, протиставний, зіставний, розділовий);
 - б) сполучник підрядності (часовий, причиновий, умовний, мети, допустовий, наслідковий, порівняльний).
3. Група за походженням:
 - а) первинний;
 - б) вторинний.
4. Група за будовою:
 - а) простий;
 - б) складний;
 - в) складений.
5. Особливості правопису (для вторинних сполучників).

— Боже помагай! — напучувала жінка, і так само пильно, як і син, але вже без надії — знайти коли-небудь чоловіка, оглядала кожного, щоб побачити бодай кого знайомого, хто міг би хоч про Йванову долю сказати гірке слово.

— Чолом, матусю! — одвічали їй чумаки, простуючи далі, бо чемність серед простолюдю в усі віки була свята й висока, а бундючних гевалів, непоштивих та негречних, не любили добрі люди ніколи й ніде, хоч би й були ті нечеми значними панами, вельможами, головами чи начальниками, — не любили мугирів отих; зневажали навіть, — тому ось і проходив всі ці люди проз пана обозного, проз велике цабе, ніби й не помічаючи його й не вітаючись: адже звичай велів вітатись першими з усіма стрічними не чумакам; бо ж тії були при вельми важливому ділі, а всім тим, хто зустрічав їх, крім хіба людей старих, що їх чумаки й самі вітали... Про все це мені розповідала колись моя бабуся Ганна, чумакова дочка; що й сама колись бачила, як ходили чумаки по роздольних землях України з прегордим почуттям заслуженої до себе поваги; життям вагачи, ті сміливці привозили з Півдня та Сходу — не тільки сіль та рибу, а й ліки та книги, калган і перець, і грецькі вина, і кінську зброю, і свинець та оливу, і порох, і коштовні тканини, і всякі заморські дива, і чутки та звістки з усього світу, — хоч найголовнішим ділом чумаків була все-таки сіль, без якої народ жити не міг... (О. Ільченко).

ЧАСТКА

Частка — це службова частина мови, яка надає словам чи реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків або служить для творення морфологічних форм та нових слів.

Від інших службових частин мови частки відрізняються тим, що не виступають засобом синтаксичного зв'язку. Основне призначення часток полягає у видозміні значень окремих слів, цілих речень.

За значенням і вживанням частки поділяються на фразові, словотворчі і формотворчі.

Фразові частки

Фразові частки або увиразнюють один із компонентів речення, або виражають ставлення мовця до змісту всього висловлювання. Серед фразових часток виділяють три види:

1. Частки, що надають смислових відтінків:
 - а) вказівні (ось, оце, це, он, ген, то, ото);
 - б) означальні (просто, прямо, саме, якраз, справді, точно, майже);
 - в) видільні (навіть, лише, тільки, хоч би, хоча б, аж, уже, -таки; і, й, та (у ролі часток), же, бо).
2. Частки, що вносять модальні і модально-вольові відтінки у значення:
 - а) власне модальні (мовляв, наврод чи, ледве чи, ой, ну, чи не) — ці частки виражають невпевненість, сумнів, припущення або впевненість у чомусь;
 - б) стверджувальні (так, еге, аякже, авжеж, атож);
 - в) заперечні (не, ні, ані);
 - г) питальні (чи, хіба, невже, що за);
 - д) спонукальні (давай, бодай, нехай, хай, ну).
3. Емоційно-експресивні частки.

Частки цього типу увиразнюють емоційну оцінку висловлювання (як, який, що за, що то за).

Словотворчі частки

Словотворчі частки, поєднуючись з іншими словами, служать для творення нових слів. У такій ролі виступають частки *будь-, небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -би, -б, -же, -ж, не-, ні-, де-, аби-*: *казна-хто, хтозна-що, коли-небудь, хтозна-де, абихто, дехто*. Наприклад: *...Доброта ма-*

теринська струміла з усіх зморщок й чистого та виразного лиця, — доброта до всього й до всіх, доброта в голосі, в погляді, в будь-якій русі, в зітханні, в розмові, в мовчанні... (О. Ільченко).

Формотворчі частки

Формотворчі частки використовуються для творення:

а) наказового способу (хай, нехай): *Тепер нехай через вогонь пройдуть / Звичаєм стародавнім молоді. Во славу руського народу і землі /¹Засяють хай всі свічі цехові!* (І. Кочерга);

б) умовного способу (б, би): *О, якби з пліч тепер хоч років двадцять... Чи стала б я за стінами триматися... Сама б з мечем полинула на бій...* (І. Кочерга);

в) найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (най-):

*Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.*

*Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.*

*Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя* (В. Симоненко);

г) зворотної форми дієслова (-ся, -сь): *Пізно я повертався додому* (М. Коцюбинський).

Правопис часток

В «Українському правописі» зокрема зазначено*:

А. Словотворчі частки пишуться разом, окремо або через дефіс.

* Український правопис. — С. 42—45.

1. Разом пишуться:

а) Частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абійщо, абійяк, аніскільки, анітрохи, ...дедалі, деколи, декотрий, ...чималенький, чимало, щовечора, щогодини, щоденник, щодня, ...якби, якнайшвидше, якомога, якщо та ін.*

б) Частки **би (б), то, що** в складі сполучників: *щоб, якби, немовбито, нібито, абощо, і частка же, (ж)* у складі стверджувальних часток *авжеж, атож.*

в) Частка **-ся (сь)** у зворотних дієсловах: *будується, наївся (наївсь).*

г) Частка **-сь** у складі займенників і прислівників: *котрийсь, котрась, котресь, якийсь, якась, якесь; десь, колись, хтось, щось.*

д) Частка **не**, коли вона виступає в складі будь-якої частини мови (крім дієслова) в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частки не вживається: *невільник, негода, недуга, нежить, немовля, ненависть, неук; негасимий, непохитний, незліченний, невпинний, ...недовзі, невинно, невпинно, незабаром, непорушно, несамовито, неказанно.*

З дієсловами **не** пишеться завжди окремо, крім тих, що без **не** не вживаються: *неволити, незчутися, ненáвидіти, нестямитися*, і тих, яким частка **не** надає нового значення: *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьбити). Але залежно від значення дієслова частка **не** може писатися й окремо: *не здужати* (не змогти), *не славити* (не прославляти).

е) Частка **не** в складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і предметах у неповній мірі: *недобачати, недовиконувати, недодержати, недоїдати, недоказувати, недолюблювати, недооцінювати, недоплатити, недочувати; недовиконаний, недодержаний, недозрілий, недоказаний, недооцінений, ...недобиток, недоїдок, недокрів'я, недолік...* Якщо частка **не** виступає для заперечення дії, вираженої дієсловом з префіксом **до**, вона пишеться з таким дієсловом окремо: *він недочував, але: Він не дочув моїх слів.*

є) Частка **не** з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, якщо вони в сполученні з **не**, означають одне поняття: *невміння, неволя, неврожай, недоля, неправда, несподіванка; небалакучий, невдалий, невеселий, невчений, недобрий, ...неабихто, неабиякий; невдогад, невже, невпам'ятку, невтямки, негідано, ...нехотя*, а також: *незважаючи на..., неваважаючи на..., немов, неначе.*

Примітка. Частка не пишеться окремо від прикметника, що має при собі як пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою *ні*, а також окремо від прикметника, перед яким стоять: *далеко, зовсім, аж ніяк: Ні до чого не здатна людина; Нітрохи не цікава лекція; Далеко не досконалий твір; Зовсім не великі обов'язки; Аж ніяк не приємні спогади.*

ж) Частка не з дієприкметником, якщо він є означенням іменника (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *незакінчена праця, нез'ясовані питання, нержавіюча сталь, неспростовані факти.*

з) Частка *ні* з займенниками, якщо вона не відокремлена від дальшого займенника прийменником, і з прислівниками: *ніхто (нікого), нічий (нічийм), ніщо (нічого), ніякий (ніякому), ніде й ніде, нізачо, нізвідки, нізвідкіля...*

2. Окремо пишуться:

а) Частка *що* в сполуках *дарма що, тільки що, хіба що, що ж до.*

б) Частка *то* в експресивних сполученнях *що то за, що то, чи то*, які виконують функції підсилювальних часток...

г) Частка *не* при дієсловах, дієприкметниках, що виступають у функції присудків, при дієслівних формах на *-но, -то* й дієприслівниках: *не може не бачити, не підходячи ближче, не поспішаючи; Ні вітерець не війне, ні хмарка не набіжить; Праці не закінчено; Праця не закінчена; Підлога не вимита; Підлоги не вимито.*

д) Частка *не* з прикметниками у функції присудка, якщо часткою не заперечується ознака, виражена даним словом: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття).

Примітка. Якщо між не й відповідним прикметником-присудком за змістом речення можливе є (*був, була* тощо), частку не слід писати окремо; якщо зв'язка на цьому місці порушує смисл, частку не треба писати разом: *Цей будинок не старий* (не є старий); але: *Цей будинок (є) нестарий* (тобто відносно недавно збудований).

е) Частка *не* з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами; Ця робота ще не доведена до кінця; Я відклав ще не дописаний лист...*

ж) Частка *не* з підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також при словах, що пишуться через дефіс: *не дуже, не зовсім, не цілком; не від того, не досить, не можна, не треба; розмовляють не по-нашому.*

з) Частка **ні**, вживана для заперечення наявності предмета чи ознаки, зокрема в деяких стійких словосполученнях без дієслова (присудка), що мають характер заперечного звороту: *ні живий ні мертвий, ні кроку далі, ні на макове зерно, ні пава ні гава, ні риба ні м'ясо, ні се ні те, ні сюди ні туди, ні так ні сьак.*

и) Частка **ні**, вживана як повторюваний єднальний сполучник із заперечним значенням або як підсилювальна частка: *Він не придатний ні до роботи, ні до розмови; Дитина ще не вміє ні ходити, ні говорити; Ні один не зробив так, як треба.*

і) Частка **ні** в складі займенників, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенників прийменником: *ні в кого, ні до кого, ні з ким, ні до чого, ні за що, ні на що й ні на що́ (з різними значеннями), ні на якому.*

3. Через дефіс пишуться:

а) Частки **бо, но, от, то, таки**, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо; давай-но; тільки-но; так-от, як-от; отакий-то, стільки-то, тим-то, яось-то; важкий-таки, все-таки, дїстав-таки, так-таки.*

Примітка 1. Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: *скільки ж то (написано), чим би то (втішити).*

Примітка 2. Частка **таки** пишеться окремо від тих слів, яких вона стосується, якщо вона стоїть перед ними: *Він таки забіг до друга.*

б) Компоненти **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-** й под. у складі займенників і прислівників (див. відповідні теми посібника. — *Прим. авт.*).

в) Частка **не**, вживана як префікс в іменниках — власних назвах:

не-Європа, але в загальних — разом: *нелюдина, неїстота.*

Б. Формотворчі частки пишуться окремо від інших слів, зокрема:

а) Частки **хай, нехай**, за допомогою яких утворюються форми третьої особи однини й множини наказового способу: *Хай живе мир між народами! Нехай міцніють дружні відносини між країнами!*

б) Частка **би (б)**, за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова: *зайшов би, пішла б.*

В. Модальні частки теж пишуться окремо, а саме:

а) Частка **же (ж)**, що відіграє видільну роль у реченні: *Ходи ж зі мною; Він же великий учений.*

б) Частки то, це, що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *На що то одній людині стільки грошей? Чи це вже й пожартувати не можна?**

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається часткою?
2. Чим відрізняється частка від інших службових частин мови?
3. У чому полягають службові функції часток?
4. На які розряди поділяються частки за значенням і вживанням?
5. Яку функцію виконують фразові частки?
6. На які типи і групи поділяються фразові частки? Наведіть приклади.
7. Які частки належать до словотворчих? Наведіть приклади.
8. Які частки належать до формотворчих? Назвіть їх.
9. Які граматичні форми утворюються за допомогою формотворчих часток? Відповідь проілюструйте прикладами.
10. Які особливості правопису часток?

Контрольні завдання

I

Запишіть наведені сполуки слів, вибравши з дужок потрібні варіанти часток. Поясніть, які існують закономірності при вживанні того чи іншого варіанта і чим вони зумовлені?

Слухай (же, ж); з чим (би, б); знайшли (би, б), звідки (же, ж); познайомтеся (же, ж); поспати (би, б); слухаймо (же, ж); ото (же, ж); звідки (би, б); скільки (же, ж); переклав (би, б); прийшла (би, б); побудь (же, ж); приходьте (же, ж); хто (би, б).

II

Випишіть виділені слова, знявши риску. Поясніть написання частки **не** з різними частинами мови.

* Кінець цитати.

1. Не/відомо, чим би закінчилась не/рівна ця боротьба. 2. Бій палав не/довго, не/більше півгодини, але був він жорстокий, кривавий. Бійці ще ніколи не/билися з таким лютим гнівом... Виснажені атаками і великими втратами німці не/витримали грізного натиску полку. 3. Поранені стояли, спираючись на не/поранених, і дивились на Кравчину з не/вимовною ніжністю. 4. Німці не/витримали й подалися в не/стяхі назад (Із творів О. Довженка).

1. А кому вже не/гидко, той, виходить, не/помітно сам уже погидшав, — сказав спокійно Лев, навіть не/глянувши в бік Галая. 2. І ніхто й не/гляне вже, і не/спитас, не/заплаче! 3. Всі одвертались од них, як од не/потребства, не/достойного погляду людини. 4. Часом їхня не/любов і навіть презирство до нас не/мали впину (Із творів О. Довженка).

1. — Не/знаю, як ти, Савко, — сказав Платон, — а мене б з Дніпра чи з Десни не/те що Гітлер, а сам не/чистий би не/вигнав, прости господи, не при ночі сказано. 2. Пошли ж, доле, надію і силу, терпіння не/вольникам і не/вольницям страшного двадцятого віку. 3. Вони знаходили одне у одному щось дивне і не/сподіване, якісь чарівні відкриття. Пройшла не/певність і ще щось не/вимовне. 4. А не/вблагання не/минучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їхні почуття і надавала їм особливої краси (Із творів О. Довженка).

1. Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі не/помітно, жила в надрах душ десь глибоко й пригамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не/особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не/порушена, і квіття доменних заграє, доки вони палають. Звикаєш, не/надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плін часу, як не/минуща краса світу. 2. Оббігши тричі круг саги, круг не/порушеного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент; Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині стирчить, як і раніш, ніким не/торкана, і душу хлопцеві опікає смуток якоїсь гіркої не/по-

правної втрати. 3. Новий, не/знайомий для Єльки зачіплянський світ. Іноді, прокравшись до паркана, не/помічена, подовгу дивиться вона з темряви палісадника на людей Зачіплянки... (Із творів О. Гончара).

5

Я спинився зачарований, бо то був не наш буденний, висілковий майдан, а новий не/знаний світ. То була не/вичитана, а здійснена казка. І я майже не/здивувався, коли між споришевими острівцями побачив золотого кораблика... І я, не/стямний від близького щастя, кинувся вперед. Але золотий кораблик мелькнув і зник. За споришем його теж не/було. Де ж він? Не/міг же кораблик так раптом потонути... Так водив він мене по затопленому майдану, чимраз далі й далі віддаляючись від мене, то ще-заючи, то знову виринаючи, знадний і не/досяжний... Я все ще марно шукав його, аж поки не/зайшли сутінки... (Б. Антоненко-Давидович).

6

1. На розсаднику ані душі, навіть слідів людських не/має — не/торкана земля. 2. Він іде поважно, заклавши руки за спину, не/роззираючись і не/зупиняючись біля зустрічних... 3. Стоїть курінь, старіє. Мох на ньому послався, жовтий і зелений, бур'яни довкола розкошують, не/кошені, не/толочені... 4. Мене вже не/раз питали, чому не/назад іду, не від фронту, а слідом. 5. Діти не/охоче розходяться кожен до свого діла... 6. То куріла грубка, вже давно не/мазана, бо вище дверцят чорнів широкий зали-зень сажі (Із творів Г. Тютюнника).

7

1. О, не/взискуй гіркого меду слави!
Той мед не/добрий, від кусючих бджіл.
Взискуй сказать поблідлими вустами
Хоч кілька людям не/обхідних слів.
Взискуй прожить не/суєтно і дзвінко.
2. О, як ти йшла в таку не/году, здалеку,
така одна-однісінька вночі!
3. Що доля не/легка, — в цім користь і своя є.
Блаженний сон душі мистецтву не/сприє.
4. Того не/можна. І того не/слід.

5. Усі вже звикли: геніїв не/має.

А що, як є? Зацькований, а є?

Із творів Ліни Костенко

III

Випишіть із поданих речень сполучення часток із повнозначними частинами мови і зробіть морфологічний аналіз часток.

Схема морфологічного аналізу частки

1. Службова частина мови.
2. Група за значенням і вживанням:
 - а) фразова (надає певного смислового відтінку; модальна; емоційно-експресивна);
 - б) словотворча;
 - в) формотворча.
3. Особливості правопису.

1. Повніше кубки! Хай вони дзвенять. / На злість цехам ще голосніше бурі! 2. Так, так, це він, славетний привілей, / Та грамота князівська, що дає киянам світло... 3. — Чи всі вже тут? — Всі, всі, на добрий час! 4. Еге, еге, товариші-брати, Прийдеться, мабуть, загасить свічки! 5. Передерій (збентежений). Що таке? Хіба ж яка тривога? Капуста. Ну, аякже! Непевна справа. Небезпека всім. 6. Гаразд, гаразд! Оце солодка чара. Нехай вона не зсякне вам вовік! 7. Це найясніший пан наш воєвода / Вертається з Дівочої гори... 8. Я теж... тут... колись я був поет, мріяв потрясти світ моїми піснями, але вони переладнали всі струни, і я не можу вже вловити будь-якої гармонії в цьому хаосі і мушу сидіти тут у цьому тупику, звідки немає нікуди дороги... (Із творів І. Кочерги).

ВИГУК

Вигук — це особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх. Наприклад: *а! ой! леле! гей!* Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови, оскільки не мають номінативного значення і не виконують у реченні службових функцій.

Цій частині мови властиві такі лексико-граматичні особливості:

1. Вигуки не співвідносяться ні з предметами, ні з поняттями.

2. Вигуки не мають морфологічних ознак, притаманних повнозначним частинам мови (рід, число, відмінок, особа, час, спосіб, вид тощо).

3. У реченні вигуки синтаксично не пов'язуються з іншими словами і не є членами речення. Вони або становлять окреме нерозкладне речення, або є вставним компонентом, який у мовленні має особливу інтонацію, а на письмі обов'язково виділяється розділовими знаками. Лише набуваючи в реченні значення іменника, вигуки можуть виступати в ролі підмета чи додатка. Наприклад: — *Параскіце, ме-ей! — Те «ме-ей» вийшло особливо гучне й соковите; полетівши по дорозі до виноградника, воно вдарило об стіну волоських горіхів, обвилось й прилетіло знов до Йона* (М. Коцюбинський).

За значенням вигуки поділяються на чотири розряди.

1. **Емоційні** вигуки виражають почуття, переживання, настрій, здивування того, хто говорить (*о! ой! ех! ич! овва! от тобі й на!*): *О, подивись, яке сумне це місто...; Ах, чудовий хлопчик. А скільки знає всяких він пісень!; Ат, вигадки! Доволі вже того, Що згодилась я жити в цій хурдизі...* (І. Кочерга).

2. **Спонукальні** (вигуки волевиявлення) виражають наказ, спонукання до дії (*гей! агов! годі! геть! киць-киць! тпру! вйо!*): *Ану-бо, цехи! До роботи час!; Гей, рицарі, до зброї!* (І. Кочерга).

3. Вигуки, що є **словами ввічливості** (групи слів мовного етикету), виражають привітання, прохання, подяку, побажання, сподівання, прощання. Сюди можуть входити й цілі сполуки слів (*добридень! будьте ласкаві! ласкаво просимо! перепрошую! дякую! будь ласка! добраніч! на все добре!*): *Прощай, Гаральде! Хай тебе Господь / Хранить в путі, а я молитись буду, / Щоб він тобі отчизну повернув* (І. Кочерга).

4. **Звуконаслідувальні вигуки** є вираженням акустичних уявлень людини-мовця про звуки, які трапляються в різних життєвих ситуаціях (*гав-гав! кукуріку! му-у-у! хресь! бом! цок-цок!*): *Верни дуб. Е, була-не була! Екхм!; Ха-ха! Я бачу, й ти умієш перцем очі засипать* (І. Кочерга).

За походженням вигуки поділяються на **первинні** (**непохідні**) (*а! е! ай! ох! га! ет! тю! фу! пхе! гей! ану! нумо! брр!*) і **вторинні** (**похідні**), структура яких збігається з формами повнозначних слів (*гвалт! рятуйте! леле! Боже!*

жах! лихо! бувай! отакої!). До похідних належать також вигуківі фразеологізми (*от тобі й маєш! матінко моя рідна! боронь Боже!*).

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається вигуком?
2. Чому вигук називають особливою частиною мови?
3. Які лексико-граматичні особливості вирізняють вигук з-поміж інших частин мови?
4. На які групи за значенням поділяються вигуки?
5. Які вигуки належать до емоційних? Наведіть приклади.
6. Які вигуки належать до спонукальних? Наведіть приклади.
7. Які вигуки належать до групи слів мовного етикету (слова ввічливості)? Наведіть приклади.
8. Які вигуки належать до звуконаслідувальних? Наведіть приклади.
9. На які групи за походженням поділяються вигуки?
10. У чому полягають особливості функціонування вигуків у реченні? Відповідь проілюструйте прикладами.

Контрольні завдання

I

З наведених вигуків випишіть окремо емоційні, спонукальні, звуконаслідувальні, слова мовного етикету.

Браво! ох! от тобі й раз! геть! нене! ф'ю-ф'ю! гайда! спасибі! цур! гай-гай! нумо! матінко! доброго здоров'я! цить! брр! слава! ба! їй-бо! кось-кось-кось! отакої! ква-ква! овва! тю! вйо! перепрошую! фіть-фіть! назад! вибачте! брись!

II

1. Складіть з вигуком *ох!* три речення так, щоб у першому з них вигук виражав незадоволення, у другому — сум, у третьому — небажання.

2. Складіть з вигуком *ой!* три речення так, щоб у першому з них вигук виражав захоплення, у другому — біль, у третьому — здивування.

3. Складіть з вигуком *о!* три речення так, щоб у першому з них вигук виражав радість, у другому — обурення, у третьому — жаль.

III

Випишіть із поданих речень вигуки і зробіть їх морфологічний аналіз.

Схема морфологічного аналізу вигука

1. Частина мови.
2. Розряд за значенням:
 - а) емоційний;
 - б) спонукальний;
 - в) належить до групи слів мовного етикету;
 - г) звуконаслідувальний.
3. Група за походженням:
 - а) первинний;
 - б) похідний.

1

1. — Ет, — стиха озиваються мати, нахиляються до печі й дивляться на вогонь. 2. — Ану, Ільку, піди одсунь, — кажуть мати, а в самих сльози з очей — кіть, кіть: жарину в клоччі роздмухували, так воно в очі зайшло. 3. — Добrivечір, Одарко! — до матері. А до мене: — Здоров, зятику... — Драстуйте! — кричу ще сердитіше, ніж у сніях, і розтираю ноги. 4. — А-а, це ви! — сказав так, немов давно жадав цієї зустрічі, — і захопив мене за лікоть. 5. Павло став поволі перегрібати п'ятірнею кушир і раптом: ляп-ляп — карась, широкий, у долоню, і червоний, мов з міді. 6. Дзякунка аж у поли вдарила: — О бо-оже, то це він у вас так нехрещений і живе? 7. Він стояв на ганку в хромових офіцерських чоботях та новій, либонь, недільній рясі, сипав курям пшеницю з коряка і рокотав басом: — Ціпоньки-ціпоньки, путь-путь-путь... 8. — Я ж пожартував! — Іван пошукав підходящого слова і додав: — Пожартував я ... сестрице. Їй-богу! 9. — Овва, які ми... — поблажливо усміхнувся Тур. 10. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула — Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко! (Із творів Григора Тютюнника)

1. Ага! Не до смаку за все відповідати, Не до вподоби. Ти ж бо як хотів? 2. Ой боже ж мій! Ой лишечко! Тікаймо! 3. Цур тобі, прудивусе, Які в тебе сиві вуса... 4. Яка ж погода! Хвища! Буря! Ва! 5. Добри вечір, мій пане! Дозволь огню у тебе попрохати. 6. О боже мій! За що даремну муку На мене ти, нещасною, поклав? 7. Зараз же забирайся геть, негіднику! От і працюй з таким народом. А ще тромбон! Тьфу! 8. Га! Кого я бачу! Товаришу Оркевич! Ваше благородіє! Ха-ха-ха! Яким вітром? 9. Де це він ньякає? Кис, кис, кис, Ромео, де ти, негіднику? 10. Геть! Іди від мене! Бачити тебе не можу! 11. Господи, як б'ється серце. Що таке скоїлось?.. Хто це тут плакав? Або це теж мені снилося? Який жах!.. (Із творів І. Кочерги).

IV

Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Відповідь умотивуйте.

1. Хай буде все **небачене** побачено. 2. **Несказане** лишилось **несказаним**. 3. Світ **незбагненний** здалеку і зблизька. 4. Не забувайте **незабутнє**, воно вже інеєм взялось. 5. Ліси мої, гаї мої священні! Преподобні нам **вовіки незнищенні**! 6. В переможних боях теж бувають **полеглі** (Із творів Ліни Костенко).

7. Будеш, **мати**, мене зимувати,
 Будеш **мати** мене коло хати...
М. Вінграновський

8. В бузковій далечі, **край** міста, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні... 9. **Зачіплянку** на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обер-майстра Ізота Лободи... 10. Після поливання збираються гуртами, то коло того подвір'я, то коло іншого (Із творів О. Гончара). 11. В огні буденної людської суєти у мене є **майбутнє** незаснуле (М. Вінграновський). 12. Два **хитрих** мудрого не переважають (Нар. тв.).

СИНТАКСИС

Синтаксис (від гр. *syntaxis* — побудова, зв'язок, сполучення) — розділ граматики, який вивчає будову і граматичне значення словосполучень і речень.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Словосполучення — це синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. Наприклад: *ясний день, сидіти мовчки, читати книгу, надзвичайно якісно*.

Не вважаються словосполученнями:

а) поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним: *біля лісу, для нього, щоб знав, окрім цього, читай же і под.*;

б) складені форми майбутнього часу: *буду писати, будемо грати*; складені форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: *більш корисний, менш вдалий, найбільш самостійний, більш упевнено, найбільш послідовно*;

в) сполука підмета з присудком: *дівчина вишиває, річка тече*;

г) сполуки слів, утворені на основі сурядного зв'язку: *літо і зима; ти або він; не друг, а ворог; ні ми, ні вони і под.*

Проте щодо останніх двох груп у мовознавстві існують різні погляди.

Синтаксис розглядає лише **синтаксично вільні словосполучення** (на відміну від синтаксично нечленованих, невільних, які називають одне поняття і в реченні виступа-

ють як один член: *пекти раків* (червоніти), *як горохом об стінку* (даремно), *як п'яте колесо до воза* (непотрібний), *Липова Долина*, *Рава Руська* (географічні назви) і под.).

Словосполучення, утворене поєднанням двох повнозначних слів, називається **простим**: *блакитні очі*, *думати про майбутнє*. Словосполучення, утворене поєднанням трьох і більше повнозначних слів, називається **складним**: *чарівна бабусина казка*, *відомий твір про велике кохання*, *пробігти дистанцію дуже швидко*. Для синтаксичного аналізу складні словосполучення потрібно розкласти на прості.

У словосполученні виділяють головне і залежне слово. **Головним** є те слово, від якого можна поставити питання до іншого (чи інших): *мелодійний спів* (спів (який?) мелодійний), *говорить* (як?) *упевнено*, *втрачати* (що?) *час* і т. д.

Залежним є те слово, до якого ставиться питання від головного.

За належністю головного слова до певної частини мови словосполучення поділяються на:

а) іменникові: *насторожена тиша*, *мрія про успіх*, *бажання вчитися*;

б) прикметникові: *безмежно щасливий*, *червоний від сорому*;

в) числівникові: *восьмеро хлоп'ят*, *п'ять олівців*;

г) займенникові: *щось веселе*, *хтось із них*, *кожен із вас*;

г) дієслівні: *перекладати текст*, *виступати успішно*; сюди ж належать: *збентежений піснею*, *страшенно засмучений*, *прийшовши додому*, *усвідомлюючи помилку*;

д) прислівникові: *радісно від почутого*, *тяжко надміру*.

Розрізняють три види підрядного зв'язку слів у словосполученні: узгодження, керування і прилягання.

Узгодження — це вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово уподібнюється до головного в роді, числі й відмінку. Як правило, зв'язком узгодження поєднуються з іменником (головним словом) прикметник, дієприкметник, порядковий числівник, займенник прикметникового типу: *небесна блакить*, *прочитаний вірш*, *перше побачення*, *мої сни*. При узгодженні зміна головного слова викликає зміну залежного: *моїх снів*, *моїми снами*, *у моїх снах*.

Прикладка може узгоджуватися з пояснюваним словом:

а) у роді, числі й відмінку: *мати-героїня*, *льотчик-космонавт*;

б) у числі й відмінку: *жінка-інженер*, *ріка Дніпро*;

в) тільки у відмінку: *місто Суми*, *село Сорочинці*.

В останніх двох випадках узгодження вважається неповним.

Керування — це вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово вживається при головному в певному відмінку. Зі зміною головного слова залежне лишається незмінним. При керуванні залежним словом буває іменник, рідше — займенник або інша змінна частина мови в ролі іменника. Керування може бути прийменниковим або безприйменниковим: *слухати лекцію, слухав лекцію; склянка молока, склянку молока; зустріти подорожнього, зустріла подорожнього; роздуми над твором, у роздумах над твором.*

Прилягання — це вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово поєднується з головним тільки за змістом. У ролі залежних можуть виступати лише незмінні слова: прислівник, дієприслівник і неозначена форма дієслова (інфінітив): *говорив пошепки, працює сидючи, навчатимусь вишивати, вміння малювати, якісно зроблений.*

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає синтаксис? Яке походження цього слова?
2. Що називається словосполученням? Наведіть приклади.
3. Які сполуки слів не вважаються словосполученнями? Наведіть приклади.
4. Яке словосполучення називається простим? Відповідь проілюструйте прикладами.
5. Яке словосполучення називається складним? Наведіть приклади.
6. Яке слово у словосполученні вважається головним? Наведіть приклади.
7. Яке слово у словосполученні вважається залежним? Відповідь проілюструйте прикладами.
8. Яке словосполучення називається іменниковим? Наведіть приклади.
9. Яке словосполучення називається прикметниковим? Наведіть приклади.
10. Яке словосполучення називається числівниковим? Відповідь проілюструйте прикладами.
11. Яке словосполучення називається займенниковим? Наведіть приклади.
12. Яке словосполучення називається дієслівним? Наведіть приклади.
13. Яке словосполучення називається прислівниковим? Відповідь проілюструйте прикладами.

14. Яким типом синтаксичного зв'язку — підрядним чи сурядним — поєднуються слова у словосполученні?
15. Який вид підрядного зв'язку називається узгодженням? Наведіть приклади.
16. Який вид підрядного зв'язку називається керуванням? Відповідь проілюструйте прикладами.
17. Який вид підрядного зв'язку називається приляганням? Наведіть приклади.

Контрольні завдання

I

У наведених словосполученнях виділіть головне й залежне слово. Визначте тип кожного словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Народна мудрість, вивчити напам'ять, закоханий у поезію, політ ластівки, котрийсь із нас, втрачені ілюзії, духмяний від трав, неймовірно важко, шукати істину, порівняно легкий, плани на майбутнє, семеро козенят, місячна ніч, сімнадцята година, три сестри, пильно вдивлятися, поранений у бою, лагідно промовляючи, степовий вітер, будь-хто з них, сидючи навпочіпки, прагнення перемогти, букет жоржин, лелече гніздо.

II

Згрупуйте подані словосполучення за видами підрядного зв'язку.

Весняні квіти, слухати лекцію, зустрітися з другом, надзвичайно вдало, зів'яле листя, усмішка долі, замріяний погляд, захоплюватися живописом, сміятися від душі, бажання вчитися, добре серце, третя спроба, працювати мовчки, вітер з півночі, прикро вражений, вологий від дощу, кава з молоком, вальс Шопена, багато знати, захоплений зненацька, досягти успіху, четверо синів, повернути ліворуч, здивований почутим, козацька слава.

III

Випишіть із поданих речень усі можливі словосполучення і зробіть їх синтаксичний аналіз.

1. Початкова форма (встановлюється за початковою формою головного слова).
2. Тип словосполучення за належністю головного слова до певної частини мови: іменникове, прикметникове, числівникове, займенникове, дієслівне, прислівникове.
3. Яке питання ставиться від головного слова до залежного.
4. Якою частиною мови виражене залежне слово.
5. Вид підрядного зв'язку: узгодження, керування чи прилягання.

1. Очі Івана поводі призвичаювалися до синюватого сутінку (Р. Іваничук). 2. На нього повіяло густим настоєм трав і серпневим сонцем (В. Шевчук). 3. З ледь чутним шерехом сіється сухий блідо-рожевий від близької заграви сніг (Г. Тютюнник). 4. Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла (Г. Тютюнник). 3. Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад (Г. Тютюнник). 6. Колосовський наказав лягти, пробиратись далі поповзом, ближче до гуркоту, до ракет (О. Гончар). 7. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятрово домен, вулканиться червоно (О. Гончар). 8. А в блідім мороці вставали таємні звуки й солодкою тугою манили в далечінь (М. Івченко). 9. Захоплене серце розливалось широким струменем невимовної радості (М. Івченко). 10. Григорій із насолодою простягся на чистому ліжку й м'яко заснув (М. Івченко). 11. І все зааніміло повнотою дзвінкого, напруженого спокою та разом і широкого, напоєного сонцем руху (М. Івченко). 12. Надворі з глибини левади крізь тремтливе листя тополь ішло м'яке розпорошене світло місяця (М. Івченко). 13. У шкільному дворі весело біжать струмочки від останніх латок талого брудного снігу (Б. Антоненко-Давидович). 14. А надвечір важка темно-синя хмара облягла півнеба й повагом посунула на місто (Б. Антоненко-Давидович). 15. У неймовірній чистоті літнього вечора почав сплітатися над землею прозорий дим (В. Шевчук). 16. Сонячне проміння несміливо проникало в сад і пестило прозорими пальцями горішніє листя (В. Шевчук). 17. Сонце сиділо вже в недалекому клені і наче розчісувало гілляччям своє золоте волосся (В. Шевчук).

РЕЧЕННЯ

Речення — це синтаксична одиниця, що виражає певну думку, має інтонаційну завершеність і служить для спілкування.

Речення — основна одиниця синтаксису. На відміну від словосполучення, одиниці номінативної (від лат. *nomi-natio* — найменування, називання), речення є одиницею комунікативною (від лат. *communicatio* — спілкування, передача інформації). Словосполучення входять до складу речення, можуть вичленовуватися з нього для спеціального аналізу і поза реченням у мові не існують.

Основними ознаками речення є предикативність та інтонаційна завершеність. **Предикативність** (від лат. *praedicatio* — сказане, стверджене, висловлене) — це віднесеність змісту речення до об'єктивної дійсності. Предикативність властива будь-якому реченню і виявляється в ознаках часу, особи, а також в оцінці сказаного мовцем (реальність чи нереальність, упевненість в істинності чи ні, бажаність чи небажаність тощо).

Інтонація завершеності є важливою ознакою речення, оскільки оформлює його як цілісну синтаксичну одиницю. Саме інтонаційна завершеність перетворює номінативні одиниці (окремі слова чи словосполучення) на предикативні (речення).

Речення класифікуються за різними ознаками: за метою висловлювання, емоційним забарвленням, структурою.

1. **За метою висловлювання** речення поділяються на розповідні, питальні і спонукальні. Кожен із названих різновидів має свою специфічну інтонацію.

Розповідні речення містять у собі певну інформацію, повідомляють про якийсь факт, подію. Серед речень цього типу виділяють **стверджувальні**: *Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав* (І. Нечуй-Левицький) та **заперечні**: *Не співали дружки. Ніхто не посівав Олесину постіль ні житом, ні пшеницею, і не шумів у голові весільний хміль. Не співали свахи лукавих пісень* (О. Довженко). Інтонація розповідних речень характеризується зниженням тону наприкінці речення.

Серед **питальних** речень, які виражають думку-питання, виділяють **власне питальні** — ті, котрі потребують відповіді: *Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти?* (П. Мирний) і **риторичні питальні**, відповідь на які не передбачена: *Чого в світі тільки не буває?* (П. Мирний). Інтонація питальних речень характеризується підвищенням тону на слові, з яким пов'язується питання.

Спонукальні речення закликають до дії, висловлюють наказ, побажання, вимогу, дозвіл тощо: *Повій, буйний вітре, од самого моря, / Навій мені пісню, щоб виспівать горе* (В. Симоненко). Цей тип речень має свою, т. зв. спонукальну інтонацію, якій властивий підвищений тон і пришвидшений темп.

2. **За емоційним забарвленням** речення поділяються на емоційно нейтральні — **неокличні** (до них належать розповідні, питальні і спонукальні речення, інтонаційне оформлення яких описано вище) та емоційно забарвлені — **окличні** (ті самі розповідні, питальні і спонукальні речення, але вимовлені з окличною інтонацією): *Як без ночей нема світання, / Так без світань шляхи не ті, / І якщо в муках є шукання, то значить, муки ті святі* (А. Малишко); *Овва! Таке добро, а вони — спати! Вставайте лишень та хоч надишетесь вволю!* (П. Мирний); *Невже я з'їм те яблуко-гібрид, що навіть дух його мені набрид?!* (Ліна Костенко).

3. **За структурою** речення поділяються на прості і складні. **Простим** називається речення, в якому є тільки одна граматична основа (предикативний центр). У **складному** реченні таких основ може бути кілька. Прості речення можуть ускладнюватися відокремленими другорядними членами речення, однорідністю різних членів речення, звертанням, вставними і вставленими словами, сполученнями та реченнями.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Граматична основа простого речення, як правило, складається з підмета і присудка — головних членів речення: *До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною* (О. Довженко). Проте у деяких реченнях (односкладних) вона представлена одним головним членом, який у більшості шкільних підручників ототожнюється з підметом чи присудком: *Світлиця Тараса. Тарас. Сини вже переодягнені в пишну козацьку одержу* (О. Довженко); *Пахне в'ялою травою, квітами* (О. Довженко).

Речення, в яких є лише граматична основа, називаються **непоширеними**, а ті, в котрих є ще й хоча б один другорядний член речення, — **поширеними**. Наприклад: *Глибшає далеч. Річка синіє. Річка синіє, зітхає, сміється...* (М. Рильський); *Боцман спускається до причалу* (О. Гончар); *На просторому круглому майдані здійсалося високо в гору багато усяких величезних будинків* (П. Мирний).

Слова в реченні можуть поєднуватися **сурядним** синтаксичним зв'язком, за допомогою якого виражається рівноправність слів, незалежність їх одне від одного (цей вид зв'язку характерний для однорідних членів речення), і **підрядним**, при якому одне слово залежить від іншого. Наприклад: *І земля, і вода, і повітря — все послухало* (М. Коцюбинський); *Я лежу на возі* (О. Довженко).

Примітка. У деяких шкільних підручниках наводиться третій вид синтаксичного зв'язку — предикативний (присудковий), яким поєднуються підмет і присудок.

Порядок слів у реченні вільний, проте існують певні правила, які визначають послідовність розташування членів речення.

Прямим вважається такий порядок слів у реченні, при якому присудок стоїть після підмета: *Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів...* (Ліна Костенко). Прямий порядок другорядних членів речення пов'язаний із порядком слів у словосполученні: узгоджене означення стоїть перед означуваним словом; додаток — після керуючого слова; обставина може бути у пре- і постпозиції щодо головного слова (у реченні ним виступає присудок).

Порушення прямого порядку слів з метою виділення якогось із них називається **інверсією** (зворотним порядком слів). При зворотному (непрямому, інверсійному) порядку слів присудок передує підметові: *В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря* (М. Коцюбинський). Другорядні члени речення при інверсії теж змінюють своє звичне місце.

Примітка. Описові речення, в яких присудок стоїть перед підметом, не вважаються інверсійними, оскільки саме такий порядок слів є для них найбільш характерним.

Виділення в реченні одного зі слів за допомогою посилення голосу називається **логічним наголосом**. Від місця логічного наголосу залежить зміст речення. Пор.: *Я сьогодні повернуся рано. Я сьогодні повернуся рано.*

Головні члени речення

Підмет — головний член двоскладного речення, що означає предмет (чи особу), про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

За способом вираження і будовою підмети поділяються на прості і складені.

Простий підмет найчастіше буває виражений іменником або займенником у називному відмінку, хоча може виражатися й іншими частинами мови, вжитими у значенні іменника: *Моя душа зболілася в кольчuzі* (Ліна Костенко); *Настав сірий морозяний ранок* (О. Довженко); *А я дивлюсь і думаю про вірші* (Ліна Костенко); *Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє* (О. Довженко); *Два третього не чекають, а четвертого не питають* (Нар. тв.); *Несказане лишилось несказаним* (Ліна Костенко). Неозначена форма дієслова також може виступати у функції підмета: *Оженитися — не дощик переждати* (Нар. тв.).

Складений підмет може бути виражений кількісно-іменниковою сполукою: *На передньому, помальованому зеленою фарбою возі, серед дорожних клунків сиділо троє молодих хлопців* (М. Коцюбинський); *Міцно стоїть купка завзятих чумаків* (М. Коцюбинський); сполукою іменника (чи займенника) у називному відмінку з іменником (чи займенником) в орудному відмінку з прийменником: *...Данько з Васильком, зачувши весну, повилазили з хати на сонечко, прокопують попід повіткою рівчак для перших молодих струмків* (О. Гончар); *Ми з Стасиком часто ходили гуляти* (М. Коцюбинський); іншими сполуками: *Пішов «Боцман Лелека». Ліг курсом на північ, на далекий берег материка* (О. Гончар).

Присудок — головний член двоскладного речення, який характеризує підмет за дією чи ознакою. Присудок відповідає на питання: *що робить (підмет)? що з ним робиться? який він є? що він таке? хто він такий?*

Присудки бувають прості і складені.

Простим називається присудок, виражений дієсловом, яке поєднує в собі лексичне і граматичне значення: *Я чую смутку пальці крижані* (Ліна Костенко). До простих належать також присудки, що виступають у складеній формі майбутнього часу (*буду робити*), у формі наказового чи умовного способу (*хай знає, робив би*). Наприклад: *Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста* (Ліна Костенко). Простим вважається і присудок, виражений фразеологічною сполукою: *Він був на сьомому небі*.

Складений присудок має дві частини: головну і допоміжну. Основне лексичне значення такого присудка закладене в головній частині, а граматичне — в допоміжній.

Дієслівний складений присудок виражається поєднанням дієслова-зв'язки, яке стоїть в особовій формі, та інфінітива: *Було таке. Я мусила збрехати* (Ліна Костенко).

Іменний складений присудок утворюється поєднанням дієслова-зв'язки з іменником, прикметником, дієприкмет-

ником. Наприклад: *Картинками старих дитячих книг здається далеч* (М. Рильський); *Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим* (М. Коцюбинський); *Незавидний скромний цей ялівець, кажуть, оспіваний у якомусь із творів* (О. Гончар). В останньому з наведених прикладів дієслово-зв'язка є в теперішньому часі пропущене.

В окремих випадках виділяють **складений прислівниковий присудок**: *Дарувати квіти — приємно* (де дарувати — підмет, (є) приємно — складений прислівниковий присудок). *Зіркам до вподоби чесне кохання* (Нар. тв.).

Часом у мовленні трапляються й тричленні (т. зв. складні) присудки. Наприклад: *Це може здаватися неправдою. Майже всі хлопці в дитинстві мріють бути героями*.

Між підметом і присудком може ставитись тире, якщо в реченні пропущено дієслово-зв'язку. Тире ставиться:

1) якщо підмет і присудок виражені іменником у називному відмінку: *Здоров'я — всьому голова* (Нар. тв.); інфінітивом: *Вік звікувати — не в гостях побувати* (Нар. тв.);

2) якщо перед присудком вжито слова *то, це, оце, ось, це* значить: *Краса лица — це половина приданого* (Нар. тв.); *Слабий та малий — то найстарші в хаті* (Нар. тв.).

Другорядні члени речення

До другорядних членів речення належать означення, додатки, обставини.

Означення — це другорядний член речення, який виражає ознаку предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий?* Означення бувають узгоджені й неузгоджені.

Узгодженим називається означення, яке уподібнюється до означуваного члена речення у відмінку, числі й роді (для однини): *Лункі октави дальніх голосів запише обрій у вечірній простір* (Ліна Костенко).

Неузгодженим називається означення, що поєднується з означуванним словом зв'язком керування або прилягання.

Неузгоджені означення можуть бути виражені іменниками у формах непрямих відмінків: *Батальйон (чий?) Чумаченка саме змушений був тоді затриматись над гірською норувистою річкою* (О. Гончар); неозначеною формою дієслова: *І ходить за їхнім криком бажання (яке?) лягти і заснуть* (В. Симоненко); сполученням слів: *З пле-са визирнуло до нього невелике кругле обличчя (яке?) з підстриженими сивими вусами, червоним носом та*

добрими сірими очима (М. Коцюбинський); *Залишалося самому розв'язувати питання (яке?) «Бути чи не бути»* (П. Панч).

Одним із різновидів означення є прикладка.

Прикладка — це означення, виражене іменником, яке дає предметові другу назву: *Гуляє вітер-шелестій із батьківського луку* (А. Малишко); *Фільм «Земля» я робив уже на Київській кінофабриці* (О. Довженко).

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків. Наприклад: *Розчинила вона двері підводної хати / Та й пустила русалочок на луг погуляти* (В. Симоненко).

Додатки бувають прямі й непрямі.

Прямим називається додаток, який залежить від перехідного дієслова і вживається у формі знахідного відмінка без прийменника: *І раптом вітер стрибнув угору, / Підняв шалений і дикий рев. Рвав на деревах трухляву кору і сльози-роси трусив з дерев* (В. Симоненко). Рідше прямий додаток може бути виражений родовим відмінком (при запереченні або коли дія переходить лише на частину предмета). Наприклад: *Не присувай соломі до вогню* (Нар. тв.); *Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику в полив'янім горщику* (Нар. тв.). Додатки, що виражаються формами інших відмінків, є **непрямими**: *Я вчився любові в дядька Миколи* (Л.Кисельов); *Він обріс бородою, став страшний і наче трохи чужий* (М. Коцюбинський).

Обставина — другорядний член речення, який вказує на місце, час, мету, спосіб дії, причину, умову дії. Обставина може виражатися прислівниками, дієприслівниками, інфінітивом, прийменниково-відмінковими формами іменника чи займенника: *Флегматично зима тротуаром поскрипує, фантастичні плете казки...* (В. Симоненко); *А по долині, по роздоллі / Із степу перекотиполе / Рудим ягнятчком біжить / До річеньки собі напитись* (Т. Шевченко); *Край шляху, в долині, догорає вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором...* (М. Коцюбинський); *...І надо мною / З своєю божою красою / Гориш ти, зоренько моя, / Моя порадонько святая* (Т. Шевченко).

За значенням обставини поділяються на такі групи:

а) обставини **способу дії**, які означають якість дії або вказують на спосіб здійснення дії і відповідають на питання *як? яким способом?*: *В бідне серце моє закрадається вечір покволом* (М. Рильський); *Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником* (М. Коцюбинський);

б) обставини *місця*, які вказують на місце дії, напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки?*: *Рідна мати моя, ти ночей не доспала і водила мене у поля край села...* (А. Малишко); *Над прірвою віків, розлучений з журбою, стою, вдивляючись в тисячолітню млу* (В. Симоненко);

в) обставини *часу*, які вказують на час дії, її тривалість і відповідають на питання *коли? доки? з якого часу? як довго?*: *Тільки манить ввечері дорога в казковий загадковий світ* (В. Симоненко); *Я тут колись бродив між лепехою і спочивать сідав на купині...* (В. Симоненко);

г) обставини *причини*, які вказують на причину дії і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*: *Був Микола від щастя п'яний, / Від хмільного людського добра* (В. Симоненко); *З голоду та холоду і півень не співає* (Нар. тв.);

г) обставини *мети*, що виражають мету дії і відповідають на питання *з якою метою? для чого?*: *І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала і рушник вишиваний на щастя, на долю дала* (А. Малишко); *Прилетіла весна на рябому коні, Снігу сорок лопат привезла для годиться* (М. Вінграновський);

д) обставини *умови*, що вказують на умову, за якої відбувається дія, і відповідають на питання *за якої умови?*: *Не зоравши, не посієш* (Нар. тв.);

е) обставини з *допустовим значенням*, що вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання *незважаючи на що? наперекір чому?*: *Незважаючи на пізню годину, він продовжував працювати.*

Односкладні речення

Односкладними називаються речення з одним головним членом. Традиційно серед них виділяють іменні та дієслівні.

В *іменних* односкладних реченнях головний член виражається іменником і має ознаки підмета. До іменних належать називні речення.

Називними (номінативними) називаються речення, в яких стверджується існування якихось предметів чи явищ. Головний член у номінативних реченнях виражений здебільшого іменником у називному відмінку однини чи множини: *Шалені темпи. Час не наша власність* (Ліна Костенко); *Рожевi сосни... Арфа вечорова* (Ліна Костенко); *Вечір. Сонце сховалось у хмарах. Вітер* (О. Довженко).

У дієслівних односкладних реченнях головний член виражається дієсловом і має ознаки присудка. До цієї групи належать означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові та безособові речення.

Означено-особовими називаються речення, в яких головний член виражає дію, що виконується чи буде виконуватися певною визначеною особою (чи особами). Головним членом у таких реченнях виступає дієслово у формі 1-ї чи 2-ї особи однини чи множини дійсного або наказового способу. Наприклад: *Страждаю, мучусь, і живу, і гину, благословляю біль твоїх тенет* (Ліна Костенко); *Зазимую тут і залітую, / В цій великій хаті не своїй...* (М. Вінграновський); *Ходіть в сад. Я покажу вам сад* (М. Вінграновський).

Узагальнено-особовими називаються речення, у яких дійова особа мислиться узагальнено, тобто головний член виражає дію, яка стосується однаковою мірою будь-якої особи. Головним членом в узагальнено-особових реченнях найчастіше виступає дієслово у формі 2-ї особи однини чи множини, рідше — в інших особах. Наприклад: *Шилом моря не нагрієш* (Нар. тв.); *В лиху годину пізнаєш вірну людину* (Нар. тв.).

Неозначено-особовими називаються речення, у яких головний член виражає дію, що стосується невизначеного кола осіб. Роль головного члена в таких реченнях виконує дієслово у формі 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього або минулого часу. Наприклад: *Дзвонять в усі дзвони* (А. Шиян). *На другий день тільки про це й говорили* (О. Довженко).

Безособовими називаються речення, в яких головний член є виразником процесу або стану; дійова особа при цьому взагалі не передбачена. Головний член у безособових реченнях може бути виражений:

а) безособовим дієсловом у формі 3-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу або у формі середнього роду однини минулого часу: *Надворі світає; Хворого морозило;*

б) особовим дієсловом у значенні безособового: *Живцею пахне і пахне медом...* (М. Вінграновський); *У кожному вікні світилось;*

в) дієслівними формами на -но, -то: *Ніби навмисно наплутано їх там...* (В. Підмогильний);

г) неозначеною формою дієслова: *Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин* (О. Довженко);

Примітка. У деяких класифікаціях речення такого типу виділяються в окремий різновид — *інфінітивні речення*.

г) прислівниками або іншими частинами мови в ролі прислівників (словами категорії стану — *жаль, шкода* тощо): *На серці у Насті було тихо, весело* (М. Коцюбинський).

Окремий розряд односкладних речень становлять *генітивні речення*, у яких головний член виражений сполукою заперечного слова *немає (нема)* з іменником у формі родового відмінка. Наприклад: *Нема гіршого ворога від колишнього друга* (Нар. тв.); *Без труда немає плода* (Нар. тв.).

Неповні речення

Неповним називається речення, в якому пропущено один або кілька структурно необхідних членів, що встановлюються з попереднього речення чи ситуації мовлення. Наприклад: *Над містом розмовляють голуби. Про що, не знаю. Про цікаві речі. Про той собор. Про людство. Про війну. Про білий світ, про небо з далиною* (Ліна Костенко).

У наведених неповних реченнях відсутні одразу підмет і присудок, але їх можна визначити з контексту (*голуби розмовляють*).

Часто на місці пропущеного члена в неповному реченні ставиться тире: *Хто купляв собі / Долю за гріш. А хто — і за мільйони* (Ліна Костенко).

Ускладнені речення

До ускладнених належать речення: а) з однорідними членами; б) з відокремленими членами; в) зі звертанням; г) зі вставними компонентами; г) зі вставленими компонентами.

Речення з однорідними членами

У реченні слова можуть поєднуватися не лише підрядним зв'язком, а й сурядним.

Члени речення, які виконують ту саму синтаксичну функцію і поєднуються сурядним зв'язком, називаються *однорідними*. Це рівноправні, незалежні один від одного компоненти. Однорідними можуть бути як головні, так і

другорядні члени речення: *Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя безжурне* (М. Коцюбинський); *Свіжа зелень розгойдалась, розгулялась, поплила* (М. Рильський); *А лопухи, почувши холодок, настовбурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинням, росою, ніччю...* (Г. Тютюнник); *Вони (камінці) лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі і покійно давали одягати себе рудою вовною водорослів* (М. Коцюбинський).

Однорідні члени речення можуть поєднуватися безсполучниковим зв'язком. При сполучниковому зв'язку використовуються єднальні, протиставні, розділові, градаційні сполучники. У мовленні однорідність виділяється, як правило, інтонацією переліку.

При однорідних членах можуть уживатися узагальнювальні слова. Найчастіше в цій ролі виступають займенники (*все, всі, ніхто, ніщо*), прислівники (*скрізь, всюди*): *Яблуні, верби, клуня, горшки на тину, старий в'яз — всі речі стали незнайомими, набравши зовсім іншого узагальненого нічного вигляду...* (О. Довженко); *Усе проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество* (М. Коцюбинський).

При узагальнювальних словах уживаються такі розділові знаки:

двокрапка після узагальнювального слова, якщо воно стоїть перед однорідними членами;

тире перед узагальнювальним словом, якщо воно стоїть після однорідних членів. Якщо однорідні члени, що йдуть після узагальнювального слова, не закінчують речення і воно продовжується, то після них ставиться тире.

Речення з відокремленими членами

Відокремленими називаються другорядні члени речення, які для підсилення їхньої граматичної і смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією, а на письмі відповідними розділовими знаками. Відокремлення здебільшого характеризується інверсійним розташуванням другорядних членів речення.

Відокремлені члени речення поділяються на підрядні відокремлені члени і уточнювальні відокремлені члени.

До **підрядних** відокремлених членів, які поєднуються з пояснюваним словом чи реченням підрядним зв'язком, належать відокремлені означення і відокремлені обставини.

Відокремлені означення (дієприкметники, прикметники, іменники; дієприкметниковий і прикметниковий зво-

роти, поширена прикладка), як правило, стоять після означуваного слова: *Оживлялась музика крапель, сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих та дзвінких* (М. Коцюбинський); *В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном* (М. Коцюбинський); *Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток-дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику* (М. Коцюбинський). Якщо означення, виражене дієприкметниковим або прикметниковим зворотом, стоїть перед означуваним словом і не має додаткових значень причини, умови, допустовості, то таке означення не відокремлюється: *Жовто помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом* (М. Коцюбинський).

Означення у препозиції відокремлюються, якщо вони стосуються особового займенника: *Обмерзла, знесилена, голодна, вона зупинила біля кількопверхової кам'яниці коня, кинула йому під ноги оберемок сіна й затупцювала біля нього* (М. Стельмах).

Відокремлені обставини залежать не від одного слова в реченні, а від усього речення в цілому. Дієприслівникові звороти становлять основну групу відокремлених обставин і виділяються у будь-якій позиції: *Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар* (Г. Тютюнник); *Картопля, перезимувавши невбрана, вже, звісно, стала нікудишня, крізь пальці тече...* (О. Гончар); *Лишившись сама, Хима заплакала* (М. Коцюбинський).

Уточнювальні відокремлені члени речення вживаються для конкретизації або пояснення значень інших членів речення. При цьому уточнювальні члени в мовленні відділяються паузами і вимовляються пришвидшено, з пониженням тону: *На вулиці, під самими ворітьми, з'явся над колодязем новий журавель* (М. Коцюбинський); *В долині, край лісу, висить синя імла* (М. Коцюбинський).

Речення зі звертанням

Звертання — це слово або сполучення слів, що називає особу, предмет чи явище, до яких звертається мовець. Звертання виражається іменником або субстантивованою частиною мови у формі кличного відмінка і вимовляється з кличною інтонацією: *О мамо, як цікаво! Я був там!* (І. Кочерга); *Голубчику, я краще пішки...* (Остап Вишня); *Любий мій! Коханий мій! Ти ж... не падай!* (Остап Вишня).

Звертання може бути поширеним: *О Борисфене, батьку наш і друже, / Біля твоїх родючих берегів / Ти нас з'єднав в часи прадавніх зрушень...* (І. Кочерга); *Дозволь мені, великий господине, / Розважити книжками смуток твій* (І. Кочерга); *Ой братику ріднесенький, снівся мені сон дивнесенький* (Нар. тв.).

Якщо звертання стоїть на початку речення, то після нього ставиться кома або знак оклику; якщо звертання займає кінцеву позицію в реченні, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого потребує речення залежно від змісту; у середині речення звертання з обох боків виділяється комами.

Речення зі вставними і вставленими компонентами

Вставними називаються такі слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до висловленої ним думки. Вставні компоненти граматично не пов'язуються з іншими словами в реченні і тому не є його членами.

Вставні слова і сполучення слів можуть виражати:

а) невпевненість, припущення (*мабуть, може, можливо, певно, здається, може бути, як видно*): *То, мабуть, хтось дрова рубає* (І. Кочерга); *Може, саме про цей будинок і говорив Джойс?* (П. Панч);

б) достовірність повідомлення, впевненість (*безумовно, звичайно, без сумніву, як відомо, ніде правди діти*): *Ріка, звичайно, не Егейське море, котре походить, звісно, від «еге»* (Ліна Костенко);

в) джерело повідомлення (*як кажуть, повідомляють, на думку..., на мою думку, по-моєму*);

г) логічну впорядкованість мовлення, виділення головного, підкресленість висновку (*отже, до речі, значить, зокрема, по-перше, у всякому разі, таким чином*): *До речі, капітане, де був ваш маєток?* (П. Панч); *Їдете, значить, ви на Попівське* (Остап Вишня);

г) емоційну оцінку повідомлюваного факту (*на жаль, на лихо, як на зло, на диво, на щастя, хвалити Бога*).

На письмі вставні слова і сполучення виділяються комами.

Вставленими називаються такі сполуки слів, які містять у собі додаткові повідомлення, побіжні зауваження до основної думки. На відміну від вставних компонентів, вставлені сполуки не можуть бути класифіковані за якимись загальними значеннєвими ознаками, оскільки виникають незаплановано, у процесі мовлення.

У ролі вставлених компонентів виступають переважно речення: *А я, грішний, завжди хочу бачити в людському труді (гра акторська — це великий труд) тільки хороше* (Остап Вишня); *А колись, — я вам говорю це цілком серйозно, — і ми були молоді!* (Остап Вишня); *Можна, звичайно, сидіти і пишати, маючи Пушкіна, Гоголя і інших (у шафах!)...* (Остап Вишня). *Уже, либонь, після Покрови Вертався з Дону я, та знову (Бо я вже двічі посилав До дівчини за рушниками) Послать і втретє міркував* (Т. Шевченко).

На письмі вставлені сполуки, як правило, беруться в дужки або виділяються двома тире, рідше — комами.

Питання для самоконтролю

1. Яка синтаксична одиниця називається реченням?
2. У чому полягає різниця між словосполученням і реченням?
3. Які ви знаєте основні ознаки речення?
4. Що таке предикативність?
5. Які функції виконує інтонація речення?
6. На які типи поділяються речення за метою висловлювання?
7. Які речення називаються розповідними? питальними? спонукальними?
8. Як поділяються речення за емоційним забарвленням?
9. Який існує поділ речень за структурою?
10. Які речення називаються простими? Наведіть приклад.
11. Які речення називаються складними? Наведіть приклад.
12. З чого складається граматична основа (граматичний центр) речення? Наведіть приклад.
13. Які речення називаються двоскладними? Наведіть приклад.
14. Які речення називаються односкладними? Наведіть приклад.
15. Які речення вважаються непоширеними? Наведіть приклад.
16. Які речення вважаються поширеними? Наведіть приклад.
17. Які речення називаються повними? Наведіть приклад.
18. Які речення називаються неповними? Наведіть приклад.
19. Якими типами синтаксичного зв'язку можуть поєднуватися слова у реченні? Наведіть приклади.
20. Який порядок слів у реченні називається прямим? Наведіть приклад.
21. Що називається інверсією? Наведіть приклади.

22. Яку роль у реченні відіграє порядок слів?
23. Що таке логічний наголос? Яке його призначення? Відповідь проілюструйте прикладами.
24. Які члени речення називаються головними? Наведіть приклади.
25. Який член речення називається підметом? Наведіть приклади.
26. Якими частинами мови може бути виражений підмет? Наведіть приклади.
27. Який підмет називається простим, а який — складеним?
28. Який член речення називається присудком? Наведіть приклади.
29. Як поділяються присудки за будовою?
30. Який присудок називається простим? Наведіть приклад.
31. Який присудок називається складеним іменним? Наведіть приклади.
32. Який присудок називається складеним дієслівним? Наведіть приклад.
33. Що таке дієслово-зв'язка?
34. Який компонент складеного присудка виражає його (присудка) лексичне значення?
35. Які розділові знаки можуть бути між підметом і присудком?
36. В яких випадках між підметом і присудком ставиться тире?
37. Які члени речення належать до другорядних?
38. Який член речення називається означенням?
39. Яке означення називається узгодженим? Наведіть приклади.
40. Яке означення називається неузгодженим? Наведіть приклади.
41. Що таке прикладка? Наведіть приклади.
42. Який член речення називається додатком? Наведіть приклади.
43. Який додаток називається прямим? Наведіть приклади.
44. Який додаток називається непрямым? Наведіть приклади.
45. Який член речення називається обставиною? Наведіть приклади.
46. На які види поділяються обставини? Наведіть приклади.
47. Назвіть різновиди односкладних простих речень.
48. Які речення називаються означено-особовими? Наведіть приклад.
49. Які речення називаються неозначено-особовими? Наведіть приклад.
50. Які речення називаються узагальнено-особовими? Наведіть приклад.
51. Які речення називаються безособовими? Наведіть приклад.

52. Які речення називаються номінативними? Наведіть приклад.
53. Чим можуть ускладнюватися прості речення?
54. Які члени речення називаються однорідними? Наведіть приклади.
55. Які члени речення можуть бути відокремленими? Наведіть приклади.
56. Що таке звертання? Чим воно може бути виражене? Наведіть приклади.
57. Яка функція у реченні вставних слів, словосполучень, речень?
58. Яку роль у реченні відіграють вставлені компоненти?

Контрольні завдання

I

Складіть речення за заданими схемами:

1

1. _____ =_____ -..... .
2. _____ -_____ =_____ -..... .
3. _____ -_____ =_____ -..... .

2

1. *I* _____, *i* _____, *i* _____ =_____ -..... .
2. _____, _____, _____ -_____ -..... .
3. _____ -_____ =_____ -..... -..... .

3

1. _____ =_____ -..... .
2. _____, _____, _____, =_____ .
3. _____ -_____ =_____, =_____ *i* =_____ .

4

1. _____ -_____, _____, _____, =_____ -..... .
2. -..... =_____, -....., _____ .
3. _____ =_____, *i* =_____, *i* =_____ .

5

1. -..... =_____ _____, _____ *i* _____ .
2. _____, -....., =_____ .
3. -..... =_____ _____ -_____ .

II

У поданих реченнях визначте підмети і схарактеризуйте їх.

1. Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатиї дощик. 2. Стежкою наближались дві молодиці. 3. Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на Великдень, хаті... 4. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. 5. Повечерявши, старі полягали спати. 5. У ньому живе щось велике, невідоме. 6. Минуло отак зо два тижні. 7. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. 8. Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат. 9. Все: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя (Із творів М. Коцюбинського). 10. Сторожке, крутолобе зайшло, стало перед учителем, прикрившись недоброю скривленою осмішкою (О. Гончар).

III

У наведених простих і складних реченнях визначте присудки і схарактеризуйте їх.

1

1. Світ робиться сухий і прагматичний... 2. Демографічні вулики гудуть, а стільники розтоптані й порожні. 3. Життя — це божевільне ралі. 4. Поет не буде ширмою для вбивць. 5. Який був світ античний і готичний! 6. Поети — це біографія народу, а в нього біографія важка. 7. Оце і є той випадок єдиний, коли найбільша мужність — утекти. 8. Я не люблю нещасних. Я щаслива. Моя свобода завжди при мені. 9. Плакучі верби не могли журиться, такі були у іволг голоси! 10. Що я хочу спитать у цієї сумної кравчині? (Із творів Ліни Костенко).

2

1. Кожний день ніс якусь новину. 2. Була темна осіння ніч. 3. Село було засипане снігом до половини. 4. Весна стояла суха і вітряна. 5. В той сонячний день я сам був сонцем, навколо якого крутились планети. 6. Почав Карпо з нудьги до мене вчащати. 7. Гафійка не могла спати по ночах. 8. Він зробився уразливим, нетерплячим. 9. Він мав їхати шукати Василька. 10. — Ти будеш мовчати, а я буду слухати, — обізвалась Настя. 11. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (Із творів М. Ко-

дьюбинського). 12. День повен сонця, повен весни (О. Гончар). 13. Отже, головне – старанним бути, з юних літ привчати себе до чесного трудового життя (О. Гончар).

IV

Визначте види поданих односкладних речень.

1. Свій розум май і в людей питай (Нар. тв.). 2. Призначено було зійтись на майдані, до зборні. 3. У проваллі знов стало темно. 4. По ночах йому не спалось. 5. Перехилиюся за стіну і сміюсь до дитини. 6. На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо (Із творів М. Коцюбинського). 7. Ох, ця його Комишанка, преславна столиця низового очеретяного царства! 8. Уже надвечір Інну підхопили біля елеватора на одну з попутних машин. 9. Фарб накладено щедро на полотнах, товсто... 10. Здушило Ягничеві в грудях, як від нестачі повітря. 11. У цій куряві тобі жити (Із творів О. Гончара). 12. За сон коня не купиш (Нар. тв.).

V

Зробіть синтаксичний аналіз наведених нижче простих речень.

Схема синтаксичного аналізу простого речення

1. Загальна характеристика простого речення:
 - а) за метою висловлювання (розповідне, питальне чи спонукальне);
 - б) за емоційним забарвленням (окличне, неокличне);
 - в) за складом граматичної основи (двоскладне чи односкладне);
 - г) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення (поширене чи непоширене);
 - г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних елементів (ускладнене чи неускладнене);
 - д) повне чи неповне.
2. Визначення граматичної основи і її характеристика:
 - а) форма підмета: проста чи складена;
 - б) морфологічний аналіз підмета, якщо підмет простий (за схемою аналізу частин мови); вказати, якими частинами мови виражені компоненти, якщо підмет складений;
 - в) тип присудка: простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний, складений прислівниковий, тричленний;
 - г) морфологічний аналіз присудка, якщо присудок простий; вказати, якими частинами мови виражені компоненти, якщо присудок складений.

3. Визначення і характеристика другорядних членів речення:

- а) означення: узгоджене чи неузгоджене;
- б) додаток: прямий чи непрямий;
- в) обставина (вид обставини).

1. Сусіди з батьком радили мені
З дитинства стати в праці хліборобом,
Одвічним другом плуга і гречок,
дощів осінніх в ночі вересневі...

А. Малишко

2. ...Налетіли
Білоголові вершники зими,
Насипали синиць і синіх див,
Зіткали пурпур снігурам на груди,
І, стомлені, на серце прилягли,
І забриніли білими свічками.

А. Малишко

3. Побратались пан з Іваном,
По світі мандрують,
Разом їдять, розмовляють,
Разом і ночують...

С. Руданський

4. Внизу під нами глибока зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу стінами (М. Коцюбинський).

5. Білі чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, дерев'яні кошниці на кукурудзу, очеретяні хлівки, крилаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями — все це робило гарне враження, свідчило про лад і достаток (М. Коцюбинський).

6. Перехожі з подивом зиркали на дівчину, на її танець, на заволохаченого, з намерзлими ніздрями коня (М. Стельмах).

7. Тисячі сіл вогнями благань і скорботи піднялися вгору і вугіллям та попелом упали додолу (М. Стельмах).

8. Чотири маленьких брати, побравшись міцно за руки, стоять нерухомо й дивляться на ворухливі язички свічок там, над Ісусом (І. Багрянний).

9. Стару скрипку, подругу давнього юнацтва, єдиний скарб і останню втіху сірих, одноманітних днів учителя географії, три дні тому продано на базарі (Б. Антоненко-Давидович).

10. Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад і марно шумлять, надихаючи поетів нерозумних і радуючи дітей (О. Довженко).

11. Людина не може навіть в цих первісних умовах бути спокійною, мусить щось своє творити (М. Івченко).

12. Сонце сходило по-святочному, не поспішаючи, обливало яскраво-червоним золотом вузьенькі, рідкі хмари і потім, випручуючись звідти, слало проміння на верхів'я дерев і лисі шпилі (М. Івченко).

13. Почалося це з того несподіваного для мене вечора, з тої ожеледі, синьої в сутінках і жовтуватої в світлі з вікон на Узвозі (Г. Тютюнник).

14. Та ось із припсілянських лук прискочив вітерець, приніс насмиканого з копиць духу злежаного сіна, розпанахав тишу і подався шалиною, розбуркуючи сонну птицю (Г. Тютюнник).

15. Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Г. Тютюнник).

16. Калюжний опустив очі, похапливо дістав з кишені тютюн, газету і став крутити цигарку тремтячими од недавньої напруги пальцями (Г. Тютюнник).

17. За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи і стояли жінки і дідусі й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів (Г. Тютюнник).

18. Там я можу годинами дивитися на розцяцьковану в різні кольори воду біля пристані, освітлені ілюмінацією пароплави та мости і ні про що не думати (Г. Тютюнник).

19. Під сосною, на теплому твердому піску, змішаному з падалишньою глицею, лежить Тимоха — смирний, неговіркий, трохи тухтіюватий хлопець (Г. Тютюнник).

20. Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик (Г. Тютюнник).

21. Мені чути звідти його гучний самовпевнений сміх (Г. Тютюнник).

22. Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якесь мокре цупке бадилля (Г. Тютюнник).

23. З-під землі, розмитої дощем, з-під бур'янячого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли (Г. Тютюнник).

24. Місяць плив, як човник, намагаючись утриматися на нетривких хвилях неба (В. Шевчук).

25. Крапля з вербового листка впала мені на лоба, навіки вибивши на ньому знак неба (В. Шевчук).

26. З трави просто до моєї ноги стрибнула жаба, спинилася й почала гріти на сонці репаві боки (В. Шевчук).
27. Дуби, наповнені темінню, стоять безшелесно, в мовчанні, в якійсь шляхетній величі (О. Гончар).
28. В думках Нечуйвітрові чомусь зринає почуте сьогодні від студента біля вогнища про той звичай далеких островитян (О. Гончар).
29. Це тільки степ їхній щовесни оновлюється, навіть після чорної бурі яскраво зацвітає дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси (О. Гончар).
30. Мотоцикл доводиться брати і перетягувати через кучугури саморуч (О. Гончар).
31. ...Повно було дикого птаства. Клекотіло в повітрі, спочивало табунами на воді, жовтіло безпомічними пташенятами в бур'янах (О. Гончар).
32. І все ждало. Тиша стояла якась неспокійна. Світле безмежжя здавалось крихким (О. Гончар).
33. Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи (О. Довженко).
34. Гаряче проміння вдарило в бік гори, розсипало золото по зеленому косогорі, пронизало сад наскрізь золотими нитками, пронизало кожну гілку, кожний листок, облило світлом старі стовбури, лягло на зеленій крутій горі довгими золотими пасмами (І. Нечуй-Левицький).

35. Прицокало, прибілось, притекло,
Припало, пригорнулось, причинилось,
Заплакало і — нікма утекло.
Чорняве полум'я з печальними очима.
М. Вінграновський

36. Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням (М. Коцюбинський).
37. Музики, трое чорних, засмалених циган, сиділи рядком на ослончику недалеко кола (М. Коцюбинський).
38. І знову щось темне підіймалося в ньому, стирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт (М. Коцюбинський).
39. Для Ягнича чути визнання курсантське — просто як нагорода (О. Гончар).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Складним називається речення, в якому його частини мають будову простих речень і об'єднані в одне ціле за змістом та граматично. Частини складного речення можуть

поєднуватися інтонаційно або за допомогою сполучників чи сполучних слів. У першому випадку складне речення є *безсполучниковим*, у другому — *сполучниковим*. Серед сполучникових речень виділяють *складносурядні* і *складнопідрядні*. Складні речення, що становлять поєднання трьох і більше частин із різнотипним синтаксичним зв'язком, мають назву *складних синтаксичних конструкцій*.

Складносурядне речення

Складносурядним називається таке складне речення, частини якого синтаксично рівноправні і поєднуються за допомогою сурядних сполучників.

Змістова та граматична самостійність частин складносурядного речення має відносний характер, оскільки часто лише перша частина будується вільно, а друга певною мірою залежить від її змісту і структури. Наприклад: *Поїдемо поговорити з лісом, а вже тоді я можу і з людьми* (Ліна Костенко); *І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці — він, біля віконця сидить, рибку стереже* (Г. Тютюнник).

Прості речення, які входять до складу складносурядного, можуть бути:

а) однотипними (двоскладними чи односкладними): *Хитаються патлашки уздовж всієї стежини, і стомлений лелека спускається на хлів* (Ліна Костенко); *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Ліна Костенко);

б) різнотипними: *Приходив дощ, а потім було зимно* (Ліна Костенко); *Ще назва є, а річки вже немає* (Ліна Костенко); *Потім лелекам стало глибоко, і вони злетіли* (Г. Тютюнник).

Частини складносурядного речення поєднуються сполучниками сурядності:

а) єднальними: одиничними *і, й, та (=і)*, повторюваними *і... і, ні... ні (ані... ані)* тощо;

б) протиставними: *а, але, та (=але), проте, зате, однак*; сполучник *а* може бути й зіставним (див. с. 159—160);

в) розділовими: *або, чи, хоч, або... або, чи... чи, хоч... хоч, то... то, не то... не то*.

Семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядних речень різноманітні. У складносурядних реченнях із єднальними сполучниками може виражатися:

а) одночасність дій, подій, явищ, станів: *Я йду, і одуд стежкою іде, моїх полів маленький чичероне* (Ліна Костен-

ко); *Ще над Дніпром клубочиться задуха, і пахне степом сизий деревій* (Ліна Костенко); *Лише собаки валують та заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари* (Г. Тютюнник).

Примітка. В останньому з наведених прикладів кома між частинами складносурядного речення (перед та) не ставиться, оскільки в них є спільне слово лише, яке стосується змісту обох частин. Докладніше про це див. на с. 201;

б) послідовність дій, подій, явищ, станів: *І вже зникло все, і над безкраїм хаосом тьми застається тільки вона, ота цяточка — людина у нічній високості* (О. Гончар); *Тоді дядько Марко ухопив мене на руки, й ми побігли попід тинами за валкою* (Г. Тютюнник);

в) причиново-наслідкова залежність між діями, подіями, явищами, станами: *Машину повело, і ми згубили шлях* (Ліна Костенко); *Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук* (Ліна Костенко);

г) перелік дій, подій, явищ, станів: *Тут, в небі, тихо. Ані шум потічка, ні вітру шум, ні пташка лісова* (Ліна Костенко).

У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками відображається протиставлення дій, подій, явищ, станів: *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси!* (О. Гончар); *Мокрина намагалася заснути, та сон їй не йшов* (М. Івченко); *Сонце, повернувшись тепер глибше, просвітлювало верби, проте й зараз не видно було в їхніх шатрах ніякого руху* (О. Гончар); *Може, кому я потрібен декоративний, а я не хочу бути декоративним* (О. Гончар).

У складносурядних реченнях із зіставним сполучником а виражається зіставлення дій, подій, явищ, станів: *Невисокий, побілений вапном мур огороджує просторе подвір'я, а під лісом, прикутаний зеленню, біліє гарний триповерховий будинок з колонами* (О. Гончар); *Біла стежка в далечі губилась, а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні* (В. Симоненко); *Річка віддалік куталась у прозорий серпанок, а дахи вулиці волого блищали* (В. Шевчук).

У складносурядних реченнях із розділовими сполучниками йдеться про:

а) чергування дій, подій, явищ, станів: *То крякне крук, то коник заірже* (Ліна Костенко); *То по полю б я хотів чорним вихором летіти, то мавок серед лісів я б ловив на зойк трембіти* (О. Олесь);

б) взаємовиключення дій, подій, явищ, станів: *Чи біля тебе душу відморожу, чи біля тебе полум'ям згорю* (Ліна Костенко); *Чи ти мій сон, чи ти моя уява, чи просто чорна магія чола* (Ліна Костенко).

Розділові знаки у складносурядному реченні

Для відокремлення частин складносурядного речення звичайно ставиться кома: *Цвітуть картоплі, і мак по них цвіте. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються* (О. Гончар).

Якщо в складносурядному реченні, частини якого поєднані одиничним єднальним сполучником, є спільне слово, що стосується змісту обох частин, то кома перед сполучником не ставиться: *Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах* (Г. Тютюнник); *Тільки синиці посвистують та інколи прошелестить угорі невидима гайвороняча зграя...* (Г. Тютюнник).

Крапка з комою може ставитися тоді, коли частини складносурядного речення далекі за змістом, поширені або мають уже розділові знаки: *Кохання заворушилось у його душі бурливо та шумливо, кипіло, ніби міцне пиво; але він нагадав гарбузи...* (І. Нечуй-Левицький); *Маринка стоїть, дивиться й стиха похитує розкуйданою головою; а Купало сміється до неї, обіймищем розставивши руки...* (П. Мирний).

Якщо друга частина складносурядного речення виражає висновок чи наслідок того, про що йдеться в першій частині, і вимовляється з підкресленою інтонацією, то між частинами такого речення ставиться тире: *Настане час — і піде все в архів* (Ліна Костенко).

Складнопірядне речення

Складнопірядним називається таке складне речення, частини якого нерівноправні за змістом та синтаксично і поєднуються сполучниками чи сполучними словами.

Одна з частин складнопірядного речення є головною, інша — залежною. Від головної частини до залежної можна поставити питання.

Складнопірядні речення поділяють на три основних види:
а) складнопірядні речення з пірядними означальними;
б) складнопірядні речення з пірядними з'ясувальними;
в) складнопірядні речення з пірядними обставинними.

Підрядні речення відносяться до головної частини порізноmu: підрядні означальні, з'ясувальні та підрядні способу дії, міри і ступеня пояснюють окремі члени головного речення, інші підрядні — головне речення в цілому. У головній частині складнопідрядного речення може вживатися вказівне слово (займенники *той, такий, всякий, кожний*; прислівники *так, тоді, там, туди, звідки* тощо), зміст якого розкривається підрядним реченням.

Підрядні речення можуть приєднуватися до головної частини сполучниками чи сполучними словами (займенниками *який, чий, котрий, хто, що, скільки*; прислівниками *як, де, куди, звідки, коли* тощо).

У художньому мовленні сполучник, яким підрядне речення приєднується до головного, може стояти не на початку підрядного речення. Наприклад: *Хотіла б, у світ щоб він явився, у світ запахуший, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті* (О. Гончар); *Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш. І просто осінь щоб була красива* (Ліна Костенко).

Слід пам'ятати, що слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, а в інших — сполучними словами. Сполучні слова характеризуються тим, що:

- а) вони є членами підрядного речення;
- б) здебільшого їх можна замінити контекстуальними синонімами;
- в) у деяких випадках вони вимовляються з підкресленою інтонацією.

Нижче ми розглянемо конкретні способи розрізнення сполучників і сполучних слів в окремих видах підрядних речень.

Підрядні означальні — це підрядні речення, які відповідають на питання *який? яка? яке? які?* і залежать від одного з членів головного речення, вираженого іменником або іншою частиною мови в ролі іменника. Підрядні означальні приєднуються до головного речення за допомогою сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, звідки, коли* та сполучників *щоб, як, ніби, наче, неначе* тощо. Наприклад: *Я лиш інструмент, в якому плачуть сні мого народу* (Ліна Костенко); *Ріка, звичайно, не Егейське море, котре походить, звісно, від «еге»* (Ліна Костенко); *Німий пристав до свого берега, якраз напроти того місця, звідки мав з'явитися Шашло, і запалив цигарку* (Г. Тютюнник); *Вечірня зірка, далека невідома красуня, алмазно світить з неба на ча-*

банське подвір'я, де в задумі походить льотчик (О. Гончар); А справжня слава — це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе (Ліна Костенко).

В останньому з наведених прикладів підрядне речення приєднується до головного сполучним словом *що*. Воно є членом підрядного речення — підметом; його можна замінити на сполучне слово *яка*, а також на *вона, жінка*.

Окремо виділяються *займенниково-означальні* підрядні речення, які пояснюють член головного речення, виражений здебільшого займенниками *той (та, те, ті); такий (така, таке, такі)*, вжитими у значенні іменника: *Щасливий той, хто ще не вміє грати (Ліна Костенко); Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Ліна Костенко); Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу... (О. Гончар).*

Підрядні з'ясувальні — це підрядні речення, які відповідають на питання відмінків і пояснюють присудок у головному реченні. Вони приєднуються до головного речення за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, відколи, як* та сполучників *що, як, щоб, ніби, мов, наче, неначе* тощо. Сполучні слова *що, як* потрібно відрізнити від сполучників *що, як*. Сполучне слово є членом підрядного речення і вимовляється з підкресленою інтонацією. Наприклад: *Стара верба од старості зомліла, забула, що сказав їй водяник (Ліна Костенко) (що — сполучне слово, у підрядному реченні виступає додатком; його можна замінити на щось); Чомусь пам'ятаю, що річка звалась Леглич (Ліна Костенко) (що — сполучник); Друзі пам'ятають, як ми чекали цього дня (як — сполучне слово, у підрядному реченні виступає обставиною; його можна замінити на так довго, з нетерпінням); Вони зачаровано дивилися, як легко і плавно танцювала на сцені балерина (як — сполучник).*

Коли у підрядному з'ясувальному завжди виступає сполучним словом: Андрій терпляче чекав, коли скінчиться дощ (Г. Тютюнник).

Наводимо приклади підрядних з'ясувальних, які приєднуються до головної частини іншими сполучними словами та сполучниками: *Максим навіть не цікавився, куди його ведуть (І. Багрянний); Климко ж бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди (Г. Тютюнник); І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих*

ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? (О. Гончар).

Підрядні обставинні — це підрядні речення, які відповідають на ті самі питання, що й обставини в простому реченні. Вони поділяються на підрядні місця, часу, способу дії, міри та ступеня, порівняльні, причини, мети, умовні, допустові, наслідкові.

Підрядні речення місця вказують на місце або напрям дії, про яку йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Вони стосуються головного речення в цілому, проте можуть уточнювати обставину місця, виражену вказівним словом (прислівниками *там, тут, туди, звідти, скрізь, всюди* тощо). До головного речення підрядні місця приєднуються сполучними словами *де, куди, звідки*. Наприклад: *Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило* (В. Сосяра); *Де літо маки стеле килимами, дитя в городі ходить коло мам* (Ліна Костенко); *Там, куди вони їдуть, не треба буде ніяких паспортів* (О. Гончар).

Підрядні речення часу вказують на час дії, про яку йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *коли? відколи? доки? з якого часу? до якого часу? як довго?* Вони стосуються головного речення в цілому і приєднуються до нього сполучниками *коли, як, доки, поки, відколи, як тільки, ледве, щойно, після того як, з тих пір як* та ін.; вказівними словами в головному реченні можуть виступати прислівники *тоді, відтоді, доти*. Наприклад: *Коли мене снігами занесе, тоді вже часу матиму доволі* (Ліна Костенко); *І так жив підробітками, аж поки сягнув давно жданої посади — влаштувався бакенщиком на Дніпрі* (О. Гончар); *Завтра вдосвіта, як вона вижене пасти отару, він уже поїде, поїде невідомо куди і на скільки* (О. Гончар); *Дарки Степан не бачив відтоді, як їх ділили* (Г. Тютюнник).

Підрядні речення способу дії, міри і ступеня вказують на спосіб дії або міру чи ступінь вияву ознаки, названої в головному реченні, і відповідають на питання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?* Вони пояснюють один із членів головного речення і приєднуються до нього сполучниками *як, що, щоб, аж, ніби, наче, неначе, мов, немов, ніж, чим... тим* та сполучними словами *скільки, наскільки, як*; вказівними словами в головному реченні можуть бути прислівники *так, настільки, займенник стільки*, а також словосполучення *такою мірою*. Наприклад: *Зро-*

би так, щоб серце моє солов'їне забуло очей тих блакить (В. Сосюра); Колодязь перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві цямрини, зрубець, густо полатаний мохом (Г. Тютюнник); І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва... (Г. Тютюнник); Вода стояла на луках, скільки бачило око... (Г. Тютюнник); Півні кричать у мегафони мальв — аж деренчить полив'яний світанок (Ліна Костенко).

Підрядні порівняльні речення вживаються для вираження порівняння і відповідають на питання *як? як саме? подібно до чого?* Вони пояснюють усе головне речення і приєднуються до нього сполучниками *як, ніби, неначе, мов, немов, немовби, немовбито* тощо. Наприклад; *Тебе, незнамого, впізнаю, як син вигнанця впізнає прикмети батьківського краю* (Ліна Костенко); *Розливається кров і по жилах тече, ніби пахне вона лободою* (В. Сосюра); *Обмерзлі кригою дерева дзвонили й лускотіли, неначе вони були скляні* (І. Багряний).

Підрядне порівняльне речення може бути неповним: *Громада зібралась у волость і загула, як бджоли в улику* (І. Нечуй-Левицький).

Підрядні речення причини вказують на причину того, про що йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Вони пояснюють головне речення в цілому і приєднуються до нього сполучниками *бо, тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки* тощо; вказівними словами в головному реченні можуть виступати прислівники *тому, з тим, сполука через те*. Наприклад: *Нам з тобою, видно, по дорозі, бо ішли й нікуди не прийшли* (Ліна Костенко); *Ці місця стали дорогими для них уже тому, що тут ходили їхні хлопці, тут заліковували свої рани, звідси писали дівчатам листи* (О. Гончар).

Підрядні речення мети вказують на мету того, про що йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *для чого? з якою метою? навіщо?* Вони стосуються головного речення в цілому і приєднуються до нього за допомогою сполучників *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби, хай* тощо; вказівними словами в головному реченні можуть бути сполуки *для того, на те, з тим*. Наприклад: *Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив* (В. Симоненко); *Збір, виявляється, був для того, щоб одержувати зброю* (О. Гончар); *А наше діло — все це прополоти, аби хоч крихту істини знайти* (Ліна Костенко).

Підрядні речення умовні вказують на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *за якої умови?* Вони пояснюють усе головне речення і приєднуються до нього за допомогою сполучників *якщо, коли* (можна замінити на *якщо*), *коли б* (можна замінити на *якби*), *якби, як, аби, тільки б* тощо; вказівним словом у головному реченні може бути прислівник *тоді*. Наприклад: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Ліна Костенко); *Коли б гора зневіри впала, коли б зажеврілась мета, моя б ще сурма золота весняним громом пролунала* (О. Олесь); *Якби лелека голосом озвався, то грек, мабуть, не дуже б здивувався* (Ліна Костенко).

Підрядні речення допустові вказують на те, всупереч чому відбувається дія в головному реченні, і відповідають на питання *незважаючи на що?* Вони стосуються головного речення в цілому і приєднуються до нього сполучниками *хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що, як не, куди не, хай (нехай) тощо*. Наприклад: *Твій дух не став припущеним і плюсклим, хоч слала доля чорні килими — то од Вілюйська до Холуйська, то з Києва до Колими* (Ліна Костенко); *Люблю! Як в перший раз люблю, хоч це любов моя остання* (О. Олесь); *Нехай, як грім, гудуть гармати, нехай п'яніє все в чаду — я в полі буду сам стояти, шаблі ворожі відбивати і, може, ранений впаду, — а в стан ваш мертвий не піду* (О. Олесь).

Підрядні речення наслідкові вказують на наслідок того, про що йдеться в головній частині, і не відповідають на питання. Вони пояснюють головне речення в цілому, завжди стоять після нього і приєднуються до нього сполучником *так що*: *Хлопці вийшли до села з заходу, так що їм не було чого боятися* (Гр. Тютюнник).

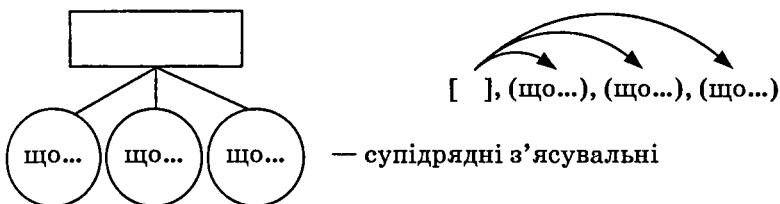
До підрядних наслідкових близькі за значенням **підрядні супровідні** речення. Вони приєднуються до головного займенником *що* у різних відмінках: *Галя в цей ранок набурмосилася, що з нею рідко й бувало* (В. Шевчук). *Хлопець нарешті усміхнувся, від чого на душі в неї повітліло*.

Складнопідрядне речення з кількома підрядними

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на:

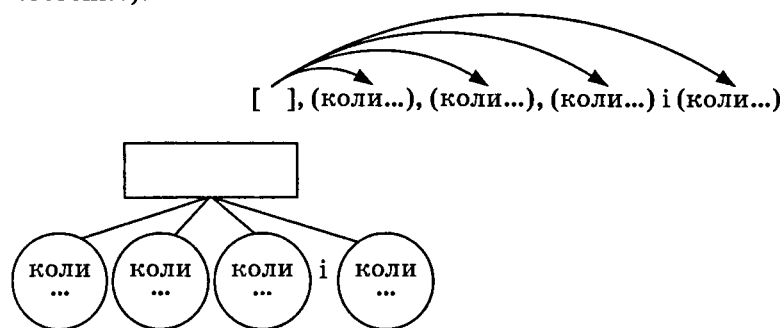
- а) складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю;
- б) складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю;
- в) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю;
- г) складнопідрядні речення змішаного типу.

Однорідна супідрядність — це така підрядність, коли однакові за граматичним значенням підрядні речення (підрядні речення одного виду) пояснюють той самий член головного речення або головне речення в цілому. Наприклад: *Не знав, не знав звіздар гостробородий, що в анти-світі є антизірки, що у народах є антинароди, що у століттях є антивіки* (Ліна Костенко). Вертикальна і лінійна схеми цього речення матимуть такий вигляд:

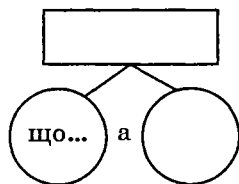

Сполучні слова чи сполучники в однорідних супідрядних реченнях іноді можуть бути опущені (окрім першого підрядного речення): *Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, обрії ширшають, у попелястому небі тануть зірки* (О. Гончар). Структурна схема цього речення така сама, як і попереднього.

Супідрядні однорідні речення можуть поєднуватися між собою сполучниками сурядності: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати* (Ліна Костенко).

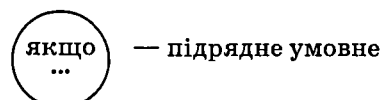

Іноді одне з однорідних супідрядних речень, у якому пропущено сполучник підрядності, може поєднуватися з попереднім підрядним за допомогою сполучника сурядності: *Мені здається, що живу не я, а інший хтось живе за мене в світі в моїй подобі* (В. Стус).

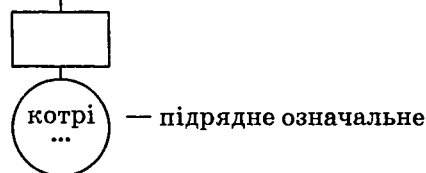

[], (що...), а (...)

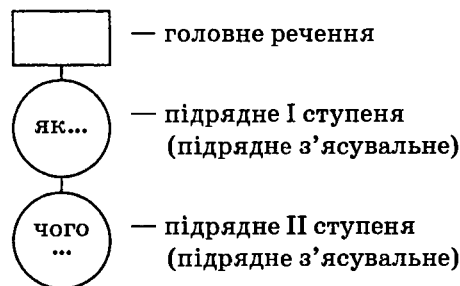
Неоднорідна супідрядність — це така підрядність, коли підрядні речення по-різному пояснюють окремі члени головного речення чи головне речення в цілому. Наприклад: *Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, — змалюй дуби, могутні і крислаті, котрі од вітру гнуться до землі* (Ліна Костенко).

(якщо...), — [], (котрі...)

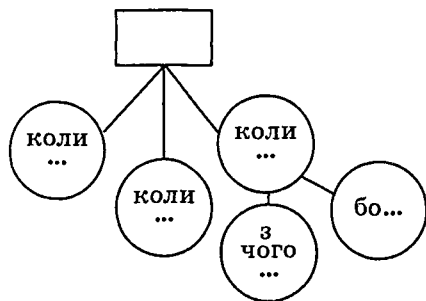
Послідовною називається така підрядність, коли перше підрядне речення залежить від головного, друге підрядне — від першого підрядного, третє підрядне — від другого підрядного і т. д. Наприклад: *Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте* (Ліна Костенко).

[], (як...), (чого...)

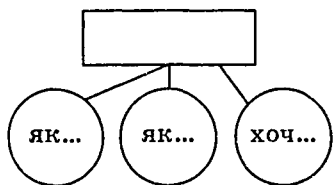
У складнопідрядному реченні **змішаного типу** існують різні види підрядності. Наприклад: *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова уже були чиймись* (Ліна Костенко).

[], (коли...), (коли...), (коли...), (з чого...), (бо...)

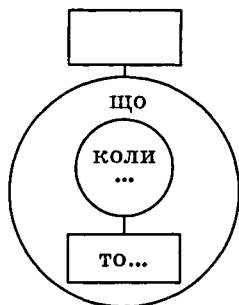
Так, як Данте любив Беатріче, як Петрарка Лауру любив, так люблю я тебе, моя пташко, хоч тобі я і серце розбив (О. Олесь).

[Так, (як...), (як...), ...], (хоч...)

В останньому з наведених прикладів головна частина розривається двома однорідними супідрядними обставинними способом дії.

Роль підрядного речення може виконувати складнопідрядне: *А спомин — це таке щось неповторне, таке щось невимовне і сумне, що коли він крилом своїм огорне, то це уже ніколи не мине* (Ліна Костенко).

[], (що (коли...), [то...])

У наведеному прикладі у функції підрядного означального вживається складнопідрядне речення з підрядним умови.

Розділові знаки у складнопідрядному реченні

Для відокремлення частин складнопідрядного речення звичайно ставиться кома: *Моему серцю снишся ти, як морю сняться урагани* (Ліна Костенко); *Посеред майдану, де мене позату ніч лишили радисти, я зупинився, не знаючи, куди його податися* (Г. Тютюнник).

Між підрядними частинами складнопідрядного речення, якщо вони далекі за змістом, поширені або вже мають розділові знаки, може ставитися крапка з комою: *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками* (І. Нечуй-Левицький).

Перед одиничним єднальним сполучником, яким поєднуються два підрядних у складнопідрядному реченні, кома не ставиться, якщо є спільне для цих підрядних головне або підрядне речення: *Коли згряя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупинюся й наслухаю, що робиться попереду* (Г. Тютюнник).

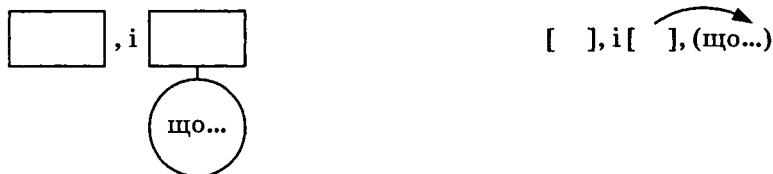
Якщо одна з частин складнопідрядного речення вимовляється з підкресленою інтонацією, то між частинами складнопідрядного речення може ставитися тире: *Сама пішла світ за очі — аби знайти від тебе крихту порятунку* (Ліна Костенко); *Коли їм сумно — хай вони сумують* (Ліна Костенко). Іноді з метою більшого виокремлення однієї з двох частин складнопідрядного речення між ними може ставитися кома й тире: *Поки ми собі на здоров'я тут говорим про сотні тем, — гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем* (Ліна Костенко); *Якщо кохаєш, — знайдеш без адрес оцю хатину за морями снігу* (Ліна Костенко).

Якщо у складнопідрядному реченні функцію підрядного виконує інше складнопідрядне речення, то кома між двома сполучниками підрядності при їх збігу не ставиться: *Мама каже, що коли уві сні літається, значить, росте він, росте!* (М. Стельмах).

Складні речення з сурядністю і підрядністю

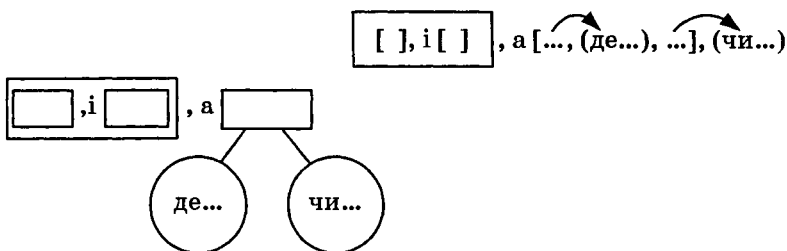
У межах складних речень із сурядністю і підрядністю виділяються три типи моделей, частини яких можуть ускладнюватися.

1. Одна з частин є незалежним реченням, інша — складнопідрядним: *Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тінь так, що головою він аж біля латахів на тому боці річки* (Г. Тютюнник).

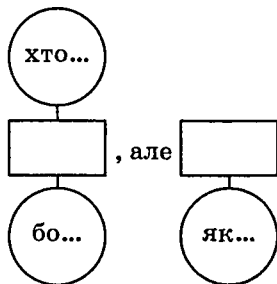

Незалежне речення може бути складносурядним:

*На Лисій горі догоряє багаття нічне,
і листя осіннє на Лисій горі догоряє,
а я вже забув, де та Лиса гора, і не знаю,
чи Лиса гора впізнала б мене* (В. Стус).

2. Обидві частини є складнопідрядними реченнями, що поєднуються сполучником сурядності: *Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати* (Г. Тютюнник).

(хто...), [], (бо...), але [], (як...)

3. Підрядне речення пояснює зміст двох чи кількох незалежних речень, поєднаних сурядним зв'язком:

*Коли в лісах ревли іще буй-тури, —
Дажбогу сонце приміряло німб
і люди чорноліської культури
жили, співали, сіяли свій хліб (Ліна Костенко).*

(коли...), — [] і []

Безсполучникове складне речення

Безсполучниковим називається таке складне речення, частини якого поєднуються не за допомогою сполучників чи сполучних слів, а лише інтонаційно.

Залежно від семантико-синтаксичних відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи:

- з однорідними частинами;
- з неоднорідними частинами.

Безсполучникові складні речення з **однорідними частинами** співвідносні зі сполучниковими складносурядними реченнями, тому між їх частинами існують ті самі семантико-синтаксичні відношення, що й між частинами складносурядних речень (виражається одночасність дій, подій, явищ, станів; послідовність; причиново-наслідкова залеж-

ність тощо). Наприклад: *Світали ночі, вечоріли дні* (Ліна Костенко); *Править хтось малим човенцем, в'ється сте- жечка злотиста* (Леся Українка).

Безсполучникові складні речення з *неоднорідними ча- стинами* співвідносяться зі сполучниковими складнопід- рядними реченнями, тому семантико-синтаксичні відно- шення між їх частинами в основному нагадують відношен- ня між компонентами складнопідрядного речення (причи- ново-наслідкові, з'ясувальні тощо). Наприклад: *Перевізник прокинувся — хтось його гукав* (В. Шевчук); *Чомусь па- м'ятаю — вночі ревли бегемоти* (Ліна Костенко); *Я знаю: слабкість — це одна з диверсій* (Ліна Костенко); *Усі вже звикли: геніїв немає* (Ліна Костенко).

Безсполучникове складне речення може складатися з кількох частин.

Поміж хлібами високими іде студбат, сухим металевим дзвоном подзвонює туге колосся; колосковими хвиля- ми переливаються жита; густо засмуглявіли червоні, по- кручені бурями пшениці (О. Гончар).

□ , □ ; □ ; □

[], []; []; []

Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні

Для відокремлення однорідних частин, що входять до безсполучникового складного речення, здебільшого ставить- ся кома: *Попрощалось ясне сонце з чорною землею, / Ви- ступає круглий місяць з сестрою-зорею, / Виступають із- за хмари, хмари звеселіли...* (Т. Шевченко).

Крапка з комою між частинами безсполучникового склад- ного речення ставиться тоді, коли вони поширені або вже мають розділові знаки: *В одному місці довелося розмина- тися з легкокрилим табуном гостроносих, схожих на ра- кети човнів; в кожному сиділо по восьми гребців, вони то згинались, то розгинались в єдиному ритмі, в єдиному по- маху весел, тільки чулося дружне плесь-плесь* (О. Гончар).

Двокрапка між частинами безсполучникового складного речення може ставитися тоді, коли:

а) друге речення вказує на причину того, про що йдеть- ся в першому: *Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілчиним покликом: десь за садками, на*

кладовищі, прижилася перепілочка степова (О. Гончар); Сіра скеля з того боку річки й кущі раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і покрило саявом той клапчик землі (В. Шевчук);

б) друге речення пояснює перше в цілому чи один із його членів: Мені страшно признатися: я щаслива (Ліна Костенко); Але я був упевнений в іншому: ніякі розумування світу не змінювали й не поліпшували (В. Шевчук).

Тире між частинами безсполучникового складного речення може ставитися тоді, коли:

а) друге речення розкриває зміст першого в цілому чи одного з його членів: Я знаю — ти чекаєш теж, тривожно вгадуєш і любиш (В. Стус); Уже посеред пасіки в темряві чути шарудіння, тріск — там розламують рамки (О. Гончар);

б) друге речення містить висновок або наслідок того, про що йдеться в першому: Сутінок загорнув світ м'яким укривалом — все готувалося прийняти сон (В. Шевчук); Загорнула з ласкотом книгу — повіявся від неї сірий пил (В. Шевчук);

в) зміст речень протиставляється чи зіставляється: Був світ — стала безодня руїни й нежиття (О. Гончар); Він спинився, трохи занепокоєний, потер лоба, струснув волоссям — кози його тим часом дружно входили у ворота (В. Шевчук).

Складне речення з різними типами зв'язку

Складне речення з різними типами зв'язку називається складною синтаксичною конструкцією. У такому реченні його частини поєднуються між собою і сполучниковим (сурядним, підрядним), і безсполучниковим зв'язком. Існують три основних різновиди складних синтаксичних конструкцій:

І. Складні речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком:

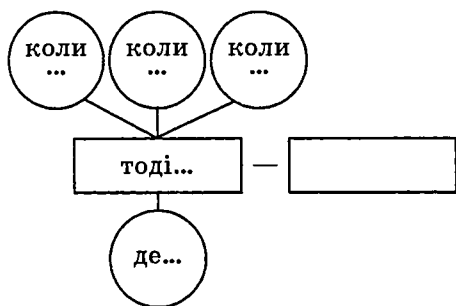
Довго спали вітри у ярах на припоні,
Довго тиша гнітюча полями повзла,
І стояли дерева німі на осонні,
Знемагала в пилюці вечірня імла (В. Симоненко).

□ , □ , і □ , □ [], [], і [], []

II. Складні речення зі сполучниковим підрядним та безсполучниковим зв'язком:

*Коли вже люди обляглися спати,
коли вже місяць вилузнувся з хмар,
коли спартанка Києва, не Спарти,
лиш я світила вікнами в бульвар, —
тоді із ночі, з пільми, з порожнечі,
де зіп'ялася вежа на котурн,
мені хтось душу тихо взяв за плечі —
заговорив шопенівський ноктюрн (Ліна Костенко).*

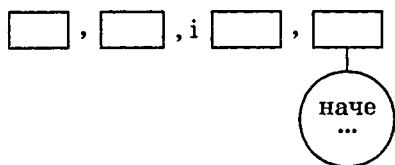
(коли...), (коли...), (коли...), — [тоді... (де...), ...] — []

III. Складні речення зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком.

Спочатку десь поблизу млосьно затріпотіло листя на осокові, потім той шелест перехопився на дуба, і з нього порснули додолю жолуді, загули вільхи — волого й густо, наче вихор у мокрих після дощу раменах (Г. Тютюнник).

[], [], і [], [], (наче...)

Частина мовознавців зараховує до складних синтаксичних конструкцій і складні речення з сурядністю та підрядністю.

Питання для самоконтролю

1. Яке речення називається складним?
2. Які типи синтаксичного зв'язку існують у складному реченні?
3. Яке речення називається складносурядним?
4. На які групи поділяються сполучники, що поєднують частини складносурядного речення?
5. Які семантико-синтаксичні відношення наявні між частинами складносурядних речень із єднальними сполучниками?
6. Які семантико-синтаксичні відношення існують між частинами складносурядних речень із протиставними сполучниками?
7. Які семантико-синтаксичні відношення наявні між частинами складносурядних речень із розділовими сполучниками?
8. Яке речення називають складнопідрядним?
9. На які види поділяються складнопідрядні речення?
10. Які підрядні речення пояснюють окремі члени головного речення?
11. Які підрядні речення пояснюють головне речення в цілому?
12. Чим відрізняються сполучники і сполучні слова?
13. Які речення називаються підрядними означальними? Як вони приєднуються до головного речення?
14. Які речення називаються займенниково-означальними?
15. Які речення називаються підрядними з'ясувальними? Як вони приєднуються до головного речення?
16. Які існують способи розрізнення сполучників *що*, *як* і сполучних слів *що*, *як*?
17. Які речення називаються підрядними обставинними?
18. Які речення називаються підрядними місця? Як вони приєднуються до головного речення?
19. Які речення називаються підрядними часу? Як вони приєднуються до головного речення?
20. Які речення називаються підрядними способу дії, міри і ступеня? Як вони приєднуються до головного речення?
21. Які речення називаються підрядними порівняльними? Як вони приєднуються до головного речення?
22. Які речення називаються підрядними причини? Як вони приєднуються до головного речення?
23. Які речення називаються підрядними умовними? Як вони приєднуються до головного речення?

24. Які речення називаються підрядними допустовими? Як вони приєднуються до головного речення?
25. Які речення називаються підрядними наслідковими? Як вони приєднуються до головного речення?
26. Які речення називаються підрядними супровідними? Як вони приєднуються до головного речення?
27. Коли між частинами складносурядних та складнопідрядних речень ставиться крапка з комою?
28. Коли між частинами складносурядних і складнопідрядних речень ставиться тире?
29. Що таке однорідна супідрядність?
30. Яка супідрядність називається неоднорідною?
31. Що таке послідовна підрядність?
32. Які види підрядності наявні у складнопідрядному реченні змішаного типу?
33. Які структурні комбінації можливі у складних реченнях із сурядністю та підрядністю?
34. Яке речення називається складним безсполучниковим?
35. На які групи поділяються складні безсполучникові речення?
36. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставиться крапка з комою?
37. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставиться двокрапка?
38. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставиться тире?
39. Яке речення називається складною синтаксичною конструкцією?
40. На які три основні різновиди поділяються складні синтаксичні конструкції?

Контрольні завдання

I

Які семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами виражаються в наведених складносурядних реченнях із єднальними сполучниками (одночасність дій, подій, явищ, станів; їх послідовність, перелік, причиново-наслідкова залежність між ними)?

1. А на подвір'ї старої Баглаїхи чуть веселощі, і солов'ї тьохкають по-весняному, сезонови наперекір (О. Гончар).

2. Підніметься птах, спокійним помахом крил засвистить у повітрі, і тоді розсипчастим порохом спадають гірлянди, ніжним пухом стелять ковдру по підлозі (М. Івченко). 3. Земля була мокра, чорна, і рожеві пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поприлипали до неї (О. Гончар). 4. Густі, холодні тіні широкими смугами слались від гори, й тільки за річкою на луці рожевіли перші промені сонця (М. Івченко). 5. Потроху підіймалось сонце, й перші промені широкими хвостами розстилались у лісі, золотили кущі та ярки, і великі краплини роси горіли рожевими перлинами (М. Івченко). 6. Нарешті мама дозволила Павликові піти в двір до хлопців, і Павлик вистрибом вискочив з дому (Б. Антоненко-Давидович). 7. Галасливою юрбою вискочили ми з класу, і враз порожній і німий досі коридор ожив, заповнився школярами, вигуками й сміхом (Б. Антоненко-Давидович). 8. Небо над головою було кришталево-чисте, й тремтіло, палало в ньому щедre сонце (В. Шевчук). 9. Вони стояли супроти мене, й не могли ми розвести поглядів (В. Шевчук).

10. І цілі стоси книг, і скільки хоч паперу,
і не циганський кінь по імені Пегас,
і стомлене перо, не звикле до гіпербол,
в чаклунських нетрях слів ламалося не раз.

Ліна Костенко

II

Які семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами виражаються в наведених складносурядних реченнях зі сполучником **а** (протиставлення дій, подій, явищ, станів чи зіставлення їх)?

1. Потім човен поплав серед водяних квітів, поминаючи села, хутори, а в весняному небі снувались навдивовижу ніжні хмарки (О. Довженко). 2. Перевалило й за північ, а співи не вщухали (О. Гончар). 3. І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному (О. Гончар). 4. Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор (О. Гончар). 5. А потім якось уранці вибігла Вірунька з подружками на толоку на батьків своїх дивитись, а батьків уже їх і не було (О. Гончар). 6. Червоне обличчя його з сивуватою бородою світилось м'якою усмішкою, а хитруваті добро-веселі очі з гострими чоловічками заклопотано дивились за вуликами (М. Івченко). 7. Від

річки кумкали жаби, а навдокіл заливалися натхненно цвіркуни (В. Шевчук). 8. Старий був випростаний, наче солдат, а біля нього мелодійно подзенькували дзвіночками кози (В. Шевчук). 9. Згори сіялося розкішне літнє сонце, а від села запахло свіжою соломою (В. Шевчук). 10. Колючим своїм поглядом Махно просвердлює козарлюгу, а той на нього дивиться з-під насуплених брів надивовижу спокійно (О. Гончар).

III

Поясніть уживання двокрапки й тире в наведених безсполучникових складних реченнях.

1. Річка вмерла в своєму ложі, виликувала холоднувати і відчужіло: купальників уже не притягала її принадна вільга. 2. Раптом вона задихнулася і схопилася за поруччя: боляче задзвеніло в її грудях серце. 3. Отакою й побачив її з шкільного подвір'я Володимир: спускався з гори голубий метелик, помахував крилом і похитувався. 4. Жінка розплющила очі: велика тиша стояла навкруги. 5. Тоді я й побачив: на Савичевому обличчі поступово вмирає усмішка. 6. Сльози вибилися мені на очі: неймовірно малим і кволим себе відчував. 7. І в мені спалахує той-таки відчай: не хочу і не можу бути як трава. 8. Жив самими тільки очима — переді мною розгортався химерний світ. 9. Сутінок загорнув світ м'яким укривалом — все готувалося прийняти сон. 10. Важко дихав — так було парко. 11. Він почав розповідати довгу й не зовсім логічно збудовану історію — його низький голос погідно плив подвір'ям. 12. Він спинився, трохи занепокоєний, потер лоба, струснув волоссям — кози його тим часом дружно входили у ворота. 13. Срібні купчасті хмари починали повзти через небо з десятої ранку — доти небо було ясне, кришталеве й трепетне. 14. Перевізник прокинувся — хтось його гукав (Із творів В. Шевчука).

IV

Поясніть, чому перед єднальним сполучником між частинами наведених складних речень кома не ставиться.

1. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищем собор, чатує зачіплянські сні й сновидіння. 2. А поки що в Корнія кишки грають і настрої у

нього явно підупадає. 3. На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають завбільшки, мов лелеки. 4. Одначе він, мабуть, досі не знає, чого вона пішла з дому і що навіть довідки в неї ніякої нема. 5. І серед цієї великої безмовності тільки пожовклий очерет осиротіло шелестів сухими китицями та цівкала й цівкала сіра якась пташина, гойдаючись на очеретині (Із творів О. Гончара). 6. Я схилив голову на коліна, відчуваючи, що омиваюся дощем і що немає ані сухої нитки на мені. 7. Піт стікав по лобі, розмиваючи бруд, навколо тріскотіли цвіркуни й погукувала вмиротворено горлиця. 8. Поруч цвіркотіли цвіркуни й росла кашка. 9. — Мені здається, коли я помру, — сказала спокійно стара, — буде такий-от вечір й отака тиша стоятиме навдокіл. 10. У той день відчув він, що сонце, хоч і гаряче, має вже в собі присмак тліну і що засноване воно легкою срібною мережкою, яку сплели довкола нього невгамовні павуки (Із творів В. Шевчука). 11. А коли вже сонечко вимахне з-за дерев і настил на поромі закурить сріблястим відпаром, просихаючи, вирушають на той бік (Г. Тютюнник). 12. Десь на заграву пожежі завалували собаки й пролунало кілька рушничних пострілів (І. Багрянний).

V

Пояснить уживання розділових знаків у наведених складних реченнях.

1

1. За озерами знову піде ліс, а між лісом знову петляє невідома якась річка, темна від глибини та від того, що вода її настояна на корінні та на всякому водяному зіллі, — воно кисне в ній протягом літа; подекуди дерева лежать, зламани бурею й повалені листям аж на середину річки. 2. Місяць підбився високо: садки блищать, не шелехнуть; спочиває після трудового дня Зачіплянка, віддавшись в обійми своїм серпанковим снам. 3. Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю — сонце таке сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця планеті. 4. Старий ще більше насупився, але доскіпуватись не став: той же чабанський гонор не дозволяв йому бути причепливим, лізти не в своє. 5. Не в хаті стелить мати синові постелю, стелить йому там, де він любить: надворі, на сухому духмяному сіні, — копичку ж ту батько не дарма при-

беріг. 6. Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко: навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим, вона продовжує співати по-степовому. 7. І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуте кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, — відчувається в цьому гостра потреба. 8. Прийдуть на подвір'я військкомату із тим металургом-новобранцем, та ще й тут забринять шибки від їхнього «Засвіт встали козаченьки», вийдеш на ґанок — душа прагне безсмертя. 9. Серед ясних вод тіні крижнів темніють далеко — їх не лякає човен рибалки нічного... 10. Удень ідеш лісом, і тільки шурхне десь між віттям — погляд твій одразу потягнеться за тим птахом, який він (Із творів О. Гончара).

2

1. Я тоді довго сидів над Дніпром, заколисаний його тишею, довго слухав мелодійний плескіт хвиль, у який вривався сплеск грайливої риби; малий човен на видноколі був добрим прихистком для мого втомленого погляду — мені раптом захотілося зробити щось надзвичайне. 2. Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій ішов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми; він весь час озирався — стояли вони за скляними стінами й були живі та рухливі. 3. Йому хотілося заплющитися, щоб перенестись у якусь іншу сферу: ця тиша і цей спокій по-своєму вражали його й бентежили. 4. Вночі йому приснилося, що має там, на горі, свою кімнатку, заставлену вщерть книгами, а він до війни відчував до книг особливу охоту; ті книги напрочуд тонко підібрані під його смак — цілі вечори сидить він у тій кімнаті, захоплено гортаючи сторінки. 5. Стояв, і дивився, і відчував сон, який ще не відчепився від його повік: снилося йому, що він вирушив у далекі мандри, вдягши на себе чорний хітон мандрованця і взявши до рук високу, в людський зріст, палицю. 6. Хлопець не жалкував за тими непрочитаними книжками — знав, що рецепта на свій пошук там не відчитає. 7. Небо над головою чисте й прозоре, тремтить у ньому яскраво-біле кружало єдиної хмари; стежку, що тече під гору, ледве втоптану; росте довкруг і пахтіє полин, переліта-

ють з куща на куш коники; десятки дзвінких голосів дзвонять у нього над головою; він озирається здивовано — кілька жайворонків зависло в синьому небі. 8. Він почув: до нього щось торкається — сипався пісок. 9. Дивилася незмигнано на оте чудо, оте народження з туману, таємничий і хвилюючий акт — здобула раптом особливу силу бачити: велике, розумне і шляхетне обличчя постало перед нею. 10. Сіра скеля з того боку річки й кущі раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і покрило саявом той клаптик землі (Із творів В. Шевчука).

VI

У наведених складнопідрядних реченнях визначте вид підрядних речень.

1. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. 2. Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. 3. Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб у мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу... 4. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. 5. Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там ясніше горіли вогні. 6. Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. 7. Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. 8. Так було тихо, що мені стало соромно калатання власного серця. 9. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич. 10. Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. 11. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці (Із творів М. Коцюбинського). 12. Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене. 13. Тут же, в садку, за саморобним столиком, над яким нависало вишневе гілля, дівчата лаштувалися обідати. 14. Те, що було миром, застається позаду. 15. Тепер, коли рушаємо, все поле за нами шелестить. 16. Всі журбанські баштани люди сіяли вкупі, щоб легше було стерегти од злодіїв. 17. Могли б бути й говіркішими, якщо вже випало бути супутниками (Із творів О. Гончара). 18. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама наворачталась йому на думку. 19. Уже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додому і побудив усіх у хаті (Із творів І. Нечуя-Левицького). 20. Під вечір насунулася гроза, так що мандрівникам довелося затриматися до ранку.

У складнопідрядних реченнях з кількома підрядними визначте тип підрядності (однорідна/неоднорідна супідрядність, послідовна підрядність чи підрядність мішаного типу) і види підрядних речень.

1. Я йду в країну мрій,
Де жив перед віками,
Де перший крок дрібний
Несмілими ногами
До щастя вів.
Д. Загул

2. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок у праці. 3. Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється у важкій і нерухомій масі. 4. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. 5. Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли за клямку і відчинили двері. 6. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен. 7. Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини приносять глибоку радість і, як повітря, потрібні людям (Із творів М. Коцюбинського). 8. Коли студбатівцям роздавали довідки та медальйони, було раптом виявлено, що досі в багатьох із них є при собі ще й студентські квитки, і матрикули, і навіть цивільні їхні по різних міліціях видані паспорти. 9. Уже не розбереш, де вітер нічний шелестить, а де люди, що за нами в темряві безліччю йдуть. 10. Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрію між зірками величезні освітлювальні ракети, що їх противник розвішує на парашутах. 11. Росавський чомусь був певен, що археологічні зацікавлення Інни мають характер глибокий, постачав її книжками з античності, альбомами, де так гарно були відтворені художні вироби давніх майстрів, коли людина ще почувала свою близькість із птахом і звіром, з рослиною й зерном, лісовим чи водяним божеством... 12. Коли через деякий час археолог уже стояв з нею поруч і, схилившись на мур, знову повів мову про давнє, античне, Інна й цього разу вловлювала в його словах отой глибший, додатковий зміст, який лише їй призначався (Із творів О. Гончара). 13. Вона почувала, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь

каміння, котрим була закидана. 14. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка (Із творів І. Нечуя-Левицького).

VIII

Зробіть синтаксичний аналіз наведених нижче складних речень.

Схема аналізу складносурядного речення

1. Вказати тип речення.
3. Встановити частини складносурядного речення.
4. З'ясувати, якими сполучниками (єднальними, зіставним, протиставними чи розділовими) вони поєднуються.
5. Визначити семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядного речення.
6. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

Схема аналізу складнопідрядного речення

1. Вказати тип речення.
2. Встановити головну і підрядну (підрядні) частини складнопідрядного речення.
3. Визначити вид підрядного (підрядних) речень.
4. З'ясувати, що пояснює підрядне (підрядні) речення: член у головному реченні чи головне речення в цілому.
5. Визначити, чим приєднується підрядне (підрядні) речення до головного: сполучником чи сполучним словом.
6. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то вказати на характер підрядності (однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність, послідовна підрядність чи їх комбінація).
7. Накреслити лінійну або вертикальну схему речення.

Схема аналізу безсполучникового складного речення

1. Вказати тип речення.
2. Встановити частини безсполучникового складного речення.
3. З'ясувати, однорідні вони чи неоднорідні.
4. Визначити семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникового складного речення.
5. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

Схема аналізу складного речення з різними видами зв'язку

1. Вказати тип речення.
2. Встановити, зі скількох частин складається складне речення.
3. З'ясувати, як ці частини між собою пов'язані.
4. Кожну частину розглянути окремо як просте або складне речення.
5. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

1. Бешкетному цьому створінню дорога вже пахне пригодами, ніч обіцяє ризики й тривожності, передгроззя таємно тішить дитячу душу, оченята грають змішаною з острахом цікавістю до цих просторів, до очеретів, тихих плес, до насуплено потемнілого небосхилу (О. Гончар).

2. Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі не бачених нею, таких, що цвітуть лише там, високо в горах, у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно (О. Гончар).

3. Щойно прибитий вогонь знову оживав, ріс, вітер потужно роздимував полум'я, багряне гаддя проповзало поміж людей, рвалося вперед, швидко змикаючись між собою, зухвало накидаючись на високу стерню, яка немовби сама тяглася до вогню, назустріч своїй погібелі (О. Гончар).

4. Хай комусь аж надто елементарним чи навіть смішним може видатись світ, із якого ми вийшли, а для нас він був і буде джерелом роздумів, бо ми жили там, де все, як нам здається, було ближче до самого себе, до природи, до трав, до неба і сонця, може, навіть ближче до речей складних, до тих витоків гармонії, що їх так нервово й болісно шукає людина сучасна (О. Гончар).

5. Сутінь досвітку зміниться короткою зорею, потім світлом дня, змінюватиметься живопис ландшафтів, зазнає змін і настроїв людей подорожніх, та тільки вона, ця швидкісна траса, буде байдужа до всього: для траси з міцним її покриттям, з її невинним багаторядним рухом — в один бік і в другий — існує тільки один вияв життя, тільки цей нестримний шал гонитви (О. Гончар).

6. Ми просили дозволу зайти оглянути помешкання, колишню домівку славного сина острова, але господар щось невиразно муркнув у відповідь, і ми вже бачили тільки червоний гладкий карк і чули грюкіт залізного бюргерського жалюзі, що його опустив господар, ніби відгороджуючись тим жалюзі від нас, від читачів його книг, і від ша-

лених вітрів Балтики, що напористо летять на острів із вечірнього моря (О. Гончар).

7. Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невітні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її (при всій трагічності подій) усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз кінчиться так само раптово, як і почалась... (О. Гончар).

8. І хоч на обрії ще стугоніли артилерійські гугли, нікого не здивувало, що бойова батарея, зупинившись серед вулиці, схвильовано слухає листа закоханої дівчини, забувши на мить про війну з її залізними законами, поставивши в цей момент над їхньою суворістю трепетно-ніжну чистоту цього юного кохання (О. Гончар).

9. Серед свіжого відкритого порубу далеко видніється наметами Писанчин табір: зелений ліс із його прохолодою уже відступив, і з кожним днем він відступає все далі, одні товстелезні колоди лежать безладно розкидані по ділянці, мов полегли на полі бою (О. Гончар).

10. Це був один з тих підйомів, коли, здається, моторові не вистачає якоїсь краплини сил, щоб взяти його, і люди в машині мимоволі напружуються всім тілом, мовби намагаючись підпихати самих себе, передати моторові силу своїх м'язів, щоб він міг витягти їх (О. Гончар).

11. Ніч, насуваючись, жене нас вперед, бо скоро-скоро вже вона грякне, ударить вітром, спалахне неоновими синіми спалахами хмар, поєднає небо і землю ланцюгами блискавиць, і в хаосі тьми та зблисках електричних розрядів, у грандіозних таїнствах ночі почнеться могутня робота природи, робота одвічна, прадавня, що і людині щоразу навіває думки про щось предковичнє і про прийдешнє також (О. Гончар).

12. Юна, переповнена мріями душа знаходила відраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де племінчик на ґнотику був єдиним неонам ваших осінніх ночей, де взимку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі — білі розмашисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків (О. Гончар).

13. Він став докладно розповідати про сьогоднішній бій, про втрати на батареї, про те, скільки снарядів було випущено, а Духнович, притулившись до нього, зігрітий вогким розпареним теплом його твердого плеча, вже ледве чув його крізь дрімоту, таку солодку після двох безсонних ночей (О. Гончар).

14. У небі, чистім, сріблястім від сонця, вже пропливають бушляки, літають над нами степові чайки; чайок дуже

багато, вони підлітають до нас зовсім близько, і Стьопа-бригадир суворим тоном попереджує мене, що бити їх не можна, що вбити чайку — це сором і ганьба для мисливця (О. Гончар).

15. Сонце ще не зайшло, а вже вплив місяць, якое непомітно виступив з млистого туманного небосхилу, і вже вони, обидва світила, освітлюють цей тихий, більше степовий, ніж луговий, простір, що з правіку, мабуть, носив назву Чари-Комиші... (О. Гончар).

16. Вологі березневі вітри дмухають звідти на Київ, на Володимирську гірку, розбуджуючи в душі все те ласкаве, миле, далеке, що досі мовби дрімало десь у глибинах, а з першим подихом весни знов підіймається, пробивається на поверхню (О. Гончар).

17. Палаюче бескеття хмар на заході уже переплавлюється в якісь дирижаблі, постають там, мов на гігантських стапелях, обриси якихось розбудованих кораблів, велетенських ракет, а сонце кує у своїй майстерні все нові й нові кораблі, і вони вже палають по обрію святково-чисті, блискучі, стартово націлені в неземні простори (О. Гончар).

18. Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на ґирлигу, дививсь, як шалапутна ота дівчина море перебродить (О. Гончар).

19. Кожен закуток у цих урочищах Нечуйвітрові знайомий, хоча той, кому вперше випаде опинитися тут, довго блукатиме, не знаючи, Скарбне це перед ним, чи Самарчук, чи Вовча, чи якісь інші протоки; чаруватимуть і відлякуватимуть новоприбульця тихі заводи з мальовничими берегами, лимани, таємничі в білих лілеях болітця, озера, захищені такою гущавінню очеретів, що й човном не проб'єшся (О. Гончар).

20. Безперервним потоком вливається на заводську територію вранішня зміна, йдуть тисячі людей, щоб розтектися по цехах, зайняти свої робочі місця, і протягом цілої зміни владуватимуть вони над цим гігантом, над полум'ям печей, над діями механізмів, над сигнальними табло, вдивлятимуться в ті палаючі надра, де кипить метал, де відбуваються процеси, для яких і сьогодні ще мало самого тільки холодного обрахунку, а треба людської душі і хисту; протягом зміни люди будуть зосереджені, у внутрішній зібраності, в напрузі радітимуть і гніватимуться, бо не байдуже їм буде ні те, як кипить метал, як поводить себе піч і як вона завантажується, які запаси сировини сьогодні на за-

воді і скільки тонн буде дано понад план чи, навпаки, недодано, і не байдужі будуть ці люди до безлічі речей, до планів і графіків, до кількостей і якостей, хоч би кому й здавалось, що вони до цього байдужі! (О. Гончар).

21. Буйне сила життя, димлять заводи, таємничі гуркоти долинають з протилежного берега, з цитаделі металургів; сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами (О. Гончар).

22. Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередрами, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на вічний спочинок, а півкулі бань все пливуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності, все височить на майдані ця сива скеля віків (О. Гончар).

23. І ось нині, серед устояного мирного життя, коли містецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг змізеритись, — у цей час приходить зачіплянський сірий-сірий герострат, затятий у своїй дрімучості, підступає пігмей із бульдозером чи вибухівкою (О. Гончар).

24. ...Скільки на планеті ясних узбереж, мальовничих ландшафтів, озерних країв, таких, як оце казкове, овіяне цілющим степовим повітрям Скарбне, скільки на світі краси, ще не освоєної архітекторами, а ми збиваємось в урбаністичні кубла, душимось у бараках, у білдингах, у шлакоблокових стандартних клітках, нічим не поєднані, прив'язані лише до системи водогону та каналізації... (О. Гончар).

25. Так буде: сонце хвилясте біжить по водах Скарбного, ледь торкнутих вранішнім рухом повітря, і світляні зайчики, відбившись від води, перебігають по берегу, по голих кореневищах, хвилями тіней і світла біжать по щасливих обличчях закоханих, по тугій карбованості гіллястих вікових дубів (О. Гончар).

26. Від високих хлібів ще тінь прохолодна лягає на шлях, бо сонце тільки підіймається, воно ще червоне, не сліпуче, не розплавилось від власного жару, воно ще як квітка: і таке воно тобі гарне, як і цей степ та небо, вмите росою, все тобі сміється навкруги, особливо коли ти сидиш у кузові цієї вантажівки, де повно веселоців-жартів, де гаряче й тісно від твоїх друзів-однокласників, для яких ця експедиція в степ обернулася на веселу прогулянку! (О. Гончар).

27. В устах молодої вчительки голос народу пролунав невмирущим тисячорічним дзвоном, немовби звідкілясь здалеку засурмили над Дніпром прадідівські сурми, заір-

жали коні на степових пагорбах, потягло потом і кров'ю древніх січ і могутній брязкіт старих мечів розлігся над гуркотом нещодавно відгримілих рідних гармат і танків (О. Довженко).

28. Важкі колоди й слизькі дошки випорскували з рук, падали в ковбані разом з людьми, але десятки тисяч теслів, саперів, понтонерів, мостовиків не помічали ні скалок, ні подряпин, ні геть стесаної шкіри на своїх мозолястих руках і змуляних спинах, забували, що не спали вже дві доби й майже не їли, тому що ніколи було їсти, і їжа стигла в куховарів (О. Довженко).

29. Нові знамена — і не ворожнечі вже, а згоди і дружиби — заповум'яніють над багатьма розкріпаченими столицями, й цілі нації в захваті плескатимуть їм зі слізьми зворушення, припадатимуть на площах до сірої солдатської шинелі сержанта Орлюка, питатимуть, звідки вона, де шита, ким заворожена, чи багато разів прострелена (О. Довженко).

30. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства (О. Довженко).

31. Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твоєю м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

32. А поки що цією маловідомою світові столицею тягнеться у степ лінива й строката глиньська череда, вівці кричать якось панічно та глупо, наче їх проганяють звідси назавше, і відлучені од корів телята чимчикують осібно в їжачках-намордниках, аби не сміли прагнути цілющого молока, що мало б належати їм за все тими ж одвічними законами природи (В. Земляк).

33. Уже деінде стоять скошені поля, вже виладнувалися на полях полукіпки рівними рядами, шапкасті, стрункі, як царське військо на муштрі, вже видно голови жниць у житі і спини косарів, що йдуть рядком, і спішають підводи, вантажені снопами, а їх кличе не докличеться паровик на току, і знову спалахує ревищем молотарка, яка вигулькнула з-за гори, як предтеча прийдешнього, чогось незвичного, невідомого (В. Земляк).

34. Із заходу понад старим, певно, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу — жовте, похмуре, сліпе (Г. Тютюнник).

35. Коли ж приходив Онисько, чоловіки співали вдвох, виводячи чогось старовинного, що неодмінно будить у похилих селян рясні спогади про роменські рушники в кутку на образах, завзяту різдвяну бійку посеред річки, дівочі сорочки, пісенько вишиті на рукавах чорним або калиновим хрестиком, та гнучкі вербові кладки через рови з весняною водою, що й досі ділять старе українське село на кутки й прикутки (Г. Тютюнник).

36. Надвечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг стужавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі, де-не-де листочок, дерева понад шляхом, низькі, вже понадбирані скирти соломи в полі та синюваті сніги на чіткому, немов одрізаному від неба обрії (Г. Тютюнник).

37. Данило відсунув двері, вдихнув сірої погрібної піїми, напоєної духом підопрілого сіна з примістки й торішнього акацієвого насіння, що лишилося невисіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить (Г. Тютюнник).

38. З дерев нечутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу, крізь голе гілля трохи навкоси світило сонце; тут і там зяяли на стовбурах свіжі ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням (Г. Тютюнник).

39. З-за кущів на кручі долинули людські голоси — чоловічий і жіночий, зарипіли на твердому піску колеса і кінські копита, однак німий того не чув, а видобув з картуза цигарку, скручену ще на березі сухими руками, і закурив, затягуючись з такою силою, що йому аж щоки западали двома глибокими ямками (Г. Тютюнник).

40. І вже перед тим, як на сході затремтіло бузкове родиво дня, біля річки, за густими просинюватими лозами, тихо озвалися баци, спочатку самі, потім непомітно, як два ручаї у виярку, злилися з неспіливими тремтливими підголосками і вже в парі пішли на левади, у вулички змороженого села, переціджуючи голубий ранок чистою рососою першої радості першого відкриття (Г. Тютюнник).

41. В садку ворушилося чорне, як гадюччя, гілля, стьобало по туго напнутих дротяних розтяжках, що тримали антенну щоглу і тужно підвивали деревам; поміж низькими стовбурами яблунь та вишеньок тьмяно білів сніг, лиш де-не-де над кронами дерев миготіли зорі — дрібні, неспокійні, перелякані начебто... (Г. Тютюнник).

42. Як тільки тихі весняні повені зійдуть з лук та лугових видолинків, полишивши на молоденькій траві рудий слизькуватий мул, занесений хтозна-звідки, з яких земель, Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості — сорочка на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблиці, — лаштується в путь (Г. Тютюнник).

43. Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечат-перволітків — народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди і вічно, бо їхнє лелече перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що завжди лишається найріднішим (П. Загребельний).

44. Гори підходять до самого моря, гострі, скелясті, мертві, за ними — безмежний сніговий хребет, холодний, як безнадія, холодом смерті віє від тих снігів, крижані вихори зароджуються у піднебесях, падають на тепле море, чорний дим хмар клубочиться між горами й водами, пожадливо тягнеться до сонця, сонце злякано втікає від нього далі й далі, і на морі починає діятись щось несамолюбне (П. Загребельний).

45. Не вставала злоспротивна хвиля проти турецької кадриги, море було тихе, вітер починався щодня по заході сонця, дув цілу ніч з берега, але вода лиш злегка брижилася від нього, на ранок залягла мертвота на водах і в повітрі, лиш по обіді війне свіжий вітерець, повертає за сонцем, мовби женеться за ним, і вмирає надвечір разом із сонцем (П. Загребельний).

46. Тисячі років летять тут лелеки, не змінюючи своїх шляхів, і тисячі років стрічають їх над морем похмурі орлині зграї, які намагаються скинути лелек назад у море, відігнати від свого материка, побити, пошматувати, понищити, але не відступають лелеки, не лякаються, сміливо і відчайдушно йдуть груди на груди, крила на крила, старі

вожаки першими приймають удар, ідучи на стіну старих орлів (П. Загребельний).

47. Десь ростуть, пробиваючись переможно з землі, трави, десь оживає коріння, десь у муках народження лопаються бруньки й мліють гілочки — перше листячко вибивається на світ і вже дише, і щось по землі біжить, шарудить по торішньому листу, шаліє в тому самому екстазі — екстазі кохання, життя і цвітіння (І. Багрянний).

48. Здавалося хвилинами, що сонце, осередок світу та життя, сховалося сьогодні між мереживом гілок і листям яблунь, груш і черешень, щоб зробити осередком справжнього духовного життя і людяності та душевного тепла і молодечого захоплення цю русаву істоту, яка себе називала мавкою (О. Турянський).

49. За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці, пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу, любив книжки, як може їх любити той, хто з них почерпнув не тільки перше знання про світ, а й захоплення ним — для того книжка лишається вічним, мінливим і живим добродієм (В. Підмогильний).

50. Школа тяглася до косогуру, знижуючись у цоколі; у крайньому її кінці, де були двері з великим навісним замком, цоколь пропадав; двір — утоптаний, трава обрамляла його тільки під стінами та парканом, паркан протрухлий, з численними щербками; зразу за школою — стрімка, кам'яниста, густо засипана жорствою гора, вище росли густі дерева, а з правої руки, трохи поодаль, витиналася важка, потріскана скеля (В. Шевчук).

51. Сама Олександра Панасівна багато діла не зробить: збігає на базар, зварить їсти, викопає картоплю, випере гору дитячих сорочок, штанів та платтячок, підмаже хату там, де обвалилася глина, сходить з малою до Марії Яківни по молоко, полізе на горище, щоб закласти дірку на дахові, — минулого дощу текло в хату, — витріпає й вивітрить дитячі постелі і побіжить до сторожа Степана купити яєць — сьогодні іменини в її найменшенької (В. Шевчук).

52. Часто зупинявся, щоб перепочити, часом сідав на прискалок, а небо над ним ширшало й прояснювалося; здалося йому, що з'єднується він із тим небом у дивовижний спосіб, ширшав і прояснювався сам, а той краєвид, який розстелявся перед ним тим розлогіше, чим вище він підіймався, все більше його захоплював: задимлені горби, синя річка в клубнях диму чи туману, кущі й дерева, застигли, наче вирізані несамовитим різьбарем горельєфи (В. Шевчук).

ІХ

Зробіть синтаксичний аналіз наведених складних речень. Зверніть увагу на пропуск підрядного сполучника чи сполучного слова в одному з однорідних супідрядних речень, поєднаних єднальним сполучником чи безсполучниковим зв'язком.

1. Тимко під'їхав до артільного двору, коли вже зовсім звечорило і чередник гнав з поля овець (М. Стельмах). 2. Віра Павлівна так заглибилась у свої думки, що не помітила, як поїзд підійшов до станції Біличі, й похопилась лиш тоді, коли половина вагона спорожніла й тільки кілька пасажирів ще тиснулись біля вихідних дверей (Б. Антоненко-Давидович). 3. Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького — степи сивих могил, в яких дримають незнайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як схованку козацької історії, де під гірким полином, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і непроіржавлена їхня слава лежить (О. Гончар). 4. А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі (М. Коцюбинський). 5. І поки ми тут ставимо палатки і в казаночку булькає вода — душа якогось первісного предка, можливо, нас з-за брили спогляда (Ліна Костенко). 6. Коли в облогу брами всі зачинено і догорають головешки веж, пили ви Тясмин здалеку очима чи, може, просто кам'яніли теж? (Ліна Костенко).

Х

Зробіть синтаксичний аналіз наведених складних речень, у яких функцію підрядного виконує складнопідрядне речення. Поясніть уживання чи невживання розділових знаків.

1. Боялися, що коли погасне вогонь, усі страхи і весь жах темряви впадуть нам на голови, тому весь час підкладали у вогнище хмиз (В. Шевчук). 2. Хоч народне прислів'я і стверджує, що сумний грудень і в свято і в будень, але саме останній місяць року налаштовує кожного з нас на оптимістичну хвилю, бо хоч зима і повертає на мороз, проте сонце вже йде на літо (В. Скуратівський).

ПРЯМА Й НЕПРЯМА МОВА. ЦИТУВАННЯ

Для передачі чужого мовлення, тобто мовлення інших осіб, використовується пряма й непряма мова.

Чуже мовлення, відтворене дослівно, без будь-яких змін, називається *прямою мовою*. Наприклад: *«Це дуже талановитий хлопець. Працює у мене інженером», — сказав Андрій (Р. Іваничук); Ох, тепера мене у недолю моїй Не один добрий друг потішає: «Не годиться журитись в пригоді такий, Адже іншим ще гірше буває!» (Лєся Українка).*

Пряма мова може передавати:

1. Висловлювання іншої особи, тобто у прямому розумінні чужі слова. *«Це ж хто сказав, що одна ластівка не робить весни?» — переможно вигукнув Таран і з ніжністю подивився на свою несподівану гостю (Г. Білоус).*

2. Слова самого автора тексту, сказані ним раніше. *А хто стрічався на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала: «Самій не довго збитися з путі, Та трудно з неї збитись у гурті» (Лєся Українка).*

3. Невисловлені думки. *«Як гарно», — подумав Василь Кравчина і повернув голову (О. Довженко).*

Речення з прямою мовою звичайно складаються з двох частин, одна з яких вказує на те, кому належить наведене висловлювання (ця частина називається *словами автора*), а друга є власне прямою мовою.

Слова автора і та частина, яка передає чуже мовлення, можуть бути різними за синтаксичною будовою, мати різне інтонаційне оформлення (слова автора завжди мають інтонацію розповідного речення, а пряма мова може мати і окличну, і питальну тощо). Тому речення з прямою мовою розглядаються як особливі синтаксичні конструкції, частини яких перебувають у загальнозмістовому, а не в граматичному зв'язку.

На письмі речення з прямою мовою оформлюються відповідно до правописних правил, якими передбачено використання лапок, тире, двокрапки, а також уживання великої і малої букви.

Якщо пряма мова записується в рядок, без абзацу, то обов'язково береться в лапки: *Чинбар крикнув: «Ховайся у льох, а з льоху вихід у сад, ти знаєш!» (Р. Іваничук).*

Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед її початком ставиться тире, а в кінці відповідний розділовий знак (крапка, знак оклику, знак питання, три крапки). Такий варіант оформлення прямої мови (без лапок) використовується здебільшого при записі діалогічного мовлення, кожна репліка якого починається з нового рядка:

Кирилиха, повернувшись, сплеснула в долоні:

— Ой, лишенько! Що з тобою?

— Пусте, тьотю Ксеню...

— Головиха прибїгла? (Г. Білоус).

Речення, яке є словами автора, щодо прямої мови може розташовуватись довільно:

1. Якщо слова автора стоять *перед* прямою мовою, то після них ставиться двокрапка; перше слово прямої мови починається з великої літери. Наприклад:

Настя хлюпотіла водою, приспівувала: «Ой на горі ставочок, на ставочку млиночок, а в млиночку млинарка, мала ж вона три доньки...» (П. Загребельний);

Миколка обійшов корівку раз і вдруге і, оглянувшись, чи нема поблизу людей, швидко прошепотів:

— Тьотю, а скільки ви за неї просите, і так, щоб оддати-ти? (М. Вінграновський).

2. Якщо слова автора стоять *після* прямої мови, то в кінці прямої мови ставиться знак оклику, знак питання, три крапки — залежно від інтонаційної будови висловлювання; коли речення за своїм характером вимагає крапки, то замість неї ставиться кома. Після відповідного розділового знака перед словами автора, які починаються з малої букви, ставиться тире:

— Є такий серед нас! — несподівано пролунало серед гурту спудейв, і вийшов уперед стрункий юнак (Р. Іваничук); «Будь здоров, діду!» — усміхнувся вслід йому Кіндрат (Г. Білоус);

— Що з тобою? — мляво поцікавилася Роксолана (П. Загребельний); «Що зо мною буде?» — турбують думки дитячу голову (М. Коцюбинський);

— Маріє... — наблизився Свирид до неї й узяв за руку (М. Коцюбинський); «Іди-но сюди ближче, ближче...» — прошепотів я і відступив за газетний кіоск (М. Вінграновський);

— Щось маю тобі казати, Насте, — наважився Гнат, підійшовши до неї ближче (М. Коцюбинський); «Молодець, своїм розумом живеш», — мовчки похвалив Мусій (Г. Білоус).

Примітка 1. Кома (крапка) ніколи не ставиться перед закритими лапками, а тільки після них.

3. Якщо слова автора містяться *в середині* прямої мови, тобто розривають її, то діють такі правила:

а) Коли розривається ціле речення, то на місці розриву перед словами автора і після них ставиться кома й тире; пряма мова продовжується з малої літери:

— *Не журіться, тітко, — обізвався Гнат, — я вас заведу* (М. Коцюбинський);

*«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»* (Лєся Українка).

Примітка 2. При оформленні речень, у яких слова автора розривають пряму мову, лапки ставляться тільки перед початком та в кінці прямої мови.

б) Коли слова автора розділяють два чи кілька речень прямої мови, то після першої її частини ставиться кома (якщо за характером інтонації в цьому реченні має бути крапка), знак оклику або знак питання і тире, а після слів автора — крапка і тире. Наступне речення прямої мови починається з великої літери:

— *Бережи і шануй матір, сину, — проказав тихо, наче прощався з ним навіки. — А як виростеш, не кривдь людей* (Р. Іваничук); *«Не треба каятися, — говорив мовчки до себе, вдивляючись у степ. — Ти переборов страх — і цього досить. А того, що було, не повернеш»* (Р. Іваничук);

— *Так темно ж! — сказав я чоловікові. — Як ви ті кабаки побачите?* (М. Вінграновський); *«А я й забув! — осміхнувся прикро Семен. — Невже оце мені й не їхати?...»* (М. Коцюбинський).

— *Так далеко? — подивувалася Роксолана. — Хіба можна простежити свої корені аж у таку далеч?* (П. Загребельний); *«Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова. — Хіба там недобре стало жити?»* (Панас Мирний).

в) Коли слова автора розривають пряму мову там, де за відсутності розриву мали бути три крапки, то вони збираються перед тире. Пряма мова продовжується або з великої, або з малої літери, залежно від того, яка літера була б після крапок без уживання слів автора. У першому випадку після слів автора ставиться крапка й тире, а в другому — кома й тире:

— *Прийшла відповідь... — обізвався, врешті, становий. — Велено мені об'явити тобі, що «прошеніє» твоє «оставлено без последствія»* (М. Коцюбинський);

— *Аби-то я знала... — швидко заговорила Галя Грушець-*

ка, — *взимку приводили до батька сліпого бичка...* (М. Вінграновський).

г) Коли одна частина слів автора стосується тієї частини прямої мови, яка йде перед розривом, а друга — тієї, що після нього, то після слів автора ставиться двокрапка й тире; пряма мова продовжується з великої літери:

— *А от цього я вже не знаю, — сказала Люба і додала: — Не віддавайте мені боргу, а краще підвезіть мене додому* (М. Вінграновський).

При передачі діалогічного мовлення речення-репліки можуть подаватися або кожне з абзацу, або всі в одному рядку. У першому випадку перед реплікою ставиться тире, а в кінці той розділовий знак, якого вимагає інтонація речення; у другому випадку кожна репліка береться в лапки, а між репліками ставиться тире. Наприклад:

— *Мамо! А де тепер сонце?*

— *Сонце? Сонце тепер спить.*

— *А де ж його хата?*

— *Отам за горою, де воно сідає...*

— *Там, де живе лісник Панас?*

— *Еге... Але тобі спати час, дитино* (М. Коцюбинський).

«*Яка така?*» — «*Ну, така, така... панна Олена...*» — «*Олена?*» — «*Хіба не вгадав, що її звати Олена?*» — «*Ха-ха! А може, і не Олена?*» — «*Ну, то Наталя*». — «*Якраз! Ха-ха!*» — «*Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія...*» (М. Коцюбинський).

Другою формою передачі чужого мовлення є **непряма мова**. Вона, на відміну від прямої мови, відтворює чуже мовлення не повністю, без збереження його форми, але зі збереженням змісту. Наприклад: *Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки* (М. Коцюбинський). (Порівняймо речення з прямою мовою: *Під вечір по селу розійшлося: «Йдуть козаки»*); *Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили* (М. Коцюбинський). (Пор.: «*Швидше діліть!*» — *Маланка мало не пробі кричала*).

За будовою речення з непрямою мовою належать до складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними. Частини таких речень поєднуються між собою за допомогою сполучників *що, ніби, щоб, сполучних слів хто, що, який, чий, де, куди, як та ін.*

При використанні непрямої мови замість прямої деякі слова, окремі словоформи чужого мовлення можуть бути випущені, змінені чи замінені іншими (вигуки, звертання, форми наказового способу, особові форми дієслів тощо). Пор.:

Кіндрат підвівся і закричав: «Гей-гей! Покажіте дорогу!» (М. Вінграновський) і Кіндрат підвівся і закричав, щоб показали дорогу.

— Галю, встань і не тремти! — наказав Сашко (М. Вінграновський) і Сашко наказав, щоб Галя встала і не тремтіла.

Найчастіше замінюються особові (1-ї і 2-ї особи) та присвійні займенники і форми 1-ї та 2-ї особи дієслів. Це зумовлено тим, що займенники й особові форми дієслова в непрямій мові вживаються з погляду того, хто передає зміст чужого мовлення, а не того, кому воно належить. Пор.:

— Як собі хочте, а я тут справді відроджуюсь, — сказала Тамара (О. Гончар) і Тамара сказала, що як собі хочемо, а вона тут справді відроджується.

— Ти знову надумав щось? — тихо спитав Степан (Г. Тютюнник) і Степан тихо спитав, чи я знову надумав щось.

— Нема мені місця й на Запоріжжі, батьку, — відповів аж тепер Любимський (Р. Іваничук) і Аж тепер Любимський відповів, що нема йому місця й на Запоріжжі.

— Діду, нащо вам все оте? — допитуються в старого молоді й пристаркуваті сусіди та заходжальники (Г. Тютюнник) і Молоді й пристаркуваті сусіди та заходжальники допитуються в старого, нащо йому все оте.

Примітка 3. Якщо речення прямої мови закінчується знаком оклику чи знаком питання, то в непрямій мові замість цих знаків ставиться крапка.

В авторських текстах досить часто використовується особливий різновид чужого мовлення — цитата. **Цитуванням** називають уведення чужих слів у мову автора. **Цитата** (з нім. *Zitat* від лат. *cito* — приводжу, проголошую, називаю) — дослівний уривок із твору якогось автора або чийсь слова, що наводяться в писемній чи усній формі для підтвердження, пояснення або заперечення висловлюваної думки. Наприклад:

Слово рідне! Мабуть, не було жодного видатного письменника, який би від усього свого людяного серця не висловив любові до рідної мови і своєї тривоги за її долю, який би не покладав на неї найбільших надій, бо долю свого народу в майбутньому бачив невідривно від долі рідної мови.

*Ну, що б, здавалося, слова...
слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
як їх почує...*

Так писав Тарас Шевченко. І писав, що пісня — слава народу, не вмере, не загине. «Слова — полова, але возонь в одежі слова!..» — писав Іван Франко. Його «Вічний революціонер» —

Словом сильним, мов трубою,

Міліони зве з собою...

«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, — так думав про рідну мову Панас Мирний, — ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» (М. Шумило).

Цитати можуть вводитися до авторського тексту різними способами. Найчастіше вони становлять у ньому пряму мову і мають відповідне пунктуаційне оформлення (див. про розділові знаки при прямій мові). Наприклад:

«А вже найбільше, чуєте ви, мамо, / Я вам заборгував і не віддав / Ні шеляга за перше рідне слово», — признається поет. Оцей мотив боргу, обов'язку перед цілим білим світом чи не найголосніше звучить у поезії останніх літ (В. Неділько. «Андрій Малишко»);

«Вибрання фаху інженера-електроніка було подією епохальною в моїм житті, — згадує Ю. Тарнавський. — Тим я засудив себе на одвічне роздвоєння — заробіткова праця з фаху, з яким я не мав фактично нічого спільного, і постійна жадаба з нагоди творити...» (В. Шевчук).

Якщо цитата є частиною речення, то вона так само береться в лапки, але починається з малої літери:

Десь, починаючи з 1917 року, Стефаник вперше сам став жалкувати, що писав діалектом, все настійніше говорив про потребу «ломити кордон не лише той, що на географічній карті, але й інший, у мові, в літературі, загалом у житті» (В. Яременко);

Він (Максим Рильський) наголошував, «що не тільки в художній літературі, а й у кожному слові людському увага до мови — доконечна річ для того, щоб думка знайшла свою справжню кристалеву форму» (І. Вихованець).

Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропуску ставиться три крапки (пропускаючи окремі слова, словосполучення чи й речення, автор повинен стежити, щоб ці пропуски не спотворили загального змісту цитованого уривка). Наприклад: **«...Може, найбільший артист, який**

появився у нас від часу Шевченка... Стефаник — абсолютний пан форми... Його нариси, як найкращі народні пісні, в котрих нема жодної риторики, ані сентиментальності, тільки ... дійсність сумна, але скупана в золоті найчистішої поезії», — захоплено відгукувався Іван Франко про творчість Стефаника (В. Яременко).

Лапки не ставляться при цитуванні віршованого тексту, якщо він подається зі збереженням зовнішнього оформлення (рядки, строфи). Наприклад:

В римованих казках рима немовби йде назустріч наголосові, наче вимагає його:

В тридев'ятім славнім царстві,

Де колись був цар Горох,

Є тепер на господарстві

Мудрий пан, вельможний Ох (Леся Українка).

Вимагає також наголосу рима в народних думках:

То козак добре козацький звичай знає,

Ой, на татарина скрива поглядає...

Винесення наголосу в риму становить своєрідну гармонію з піднесено-епічним тоном думи (Б. Буяльський).

Увага! Після цитати, за якою йде в дужках покликання на автора та джерело, крапка не ставиться, а переноситься за дужки. Наприклад:

Місяць яснесенький

Промінь тихесенький

Кинув до нас.

Спи ж ти, малесенький,

Пізній бо час (Леся Українка).

Якщо цитований уривок, залежно від характеру речення, потребує знака питання або оклику, то вони ставляться перед дужками з покликанням на автора (якщо цитату взято в лапки, — то перед закритими лапками), а після дужок ставиться крапка. Наприклад:

В такім раї чого б, бачся,

Старим сумувати?

Чи то давнє яке лихо

Прокинулось в хаті? (Т. Шевченко).

Або: «Можливо, дороги тим нас зваблюють, що несуть у собі якісь загадки, щораз обіцяють якісь несподіванки... Дорога — це ж завжди тайна!» (Олесь Гончар).

Одним з різновидів цитати є епіграф. *Епіграф* (від гр. *epigraphē* — напис, заголовок) — це уривок з якогось твору, крилатий вислів, афоризм, прислів'я чи приказка, вміщені перед усім текстом літературного твору або перед окремими його розділами. Епіграф розкриває чи увиразнює ідею твору, визначає загальний його настрій.

До поезії Івана Драча «Прометеева наречена» вміщено, наприклад, такий епіграф:

*Крик Прометея лунає
безліч віків скрізь по світі,
він заглушає собою
потужні громи олімпійські.
Леся Українка*

Епіграфом до роману Василя Шевчука «Григорій Скорода» стали слова самого Г.С. Сковороди:

Світ ловив мене, але не спіймав.

Епіграф звичайно розміщується під заголовком твору праворуч і в лапки не береться. Після крапки чи іншого знака (оклику, питання), який оформлює закінчення цитованого уривка, внизу подається прізвище автора чи якісь інші відомості без дужок і крапки в кінці. Наприклад, епіграф до поезії «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланіє» Тараса Шевченка:

*Аще кто речет, яко люблю Бога,
а брата своего ненавидит, ложь есть.
Соборное послание Иоанна
Глава 4, с. 20*

Епіграф А. Свидницького до сімейної хроніки «Любо-рацькі»:

*Людей слухай, а свій розум май.
Приповість*

Питання для самоконтролю

1. Що треба розуміти під терміном «чуже мовлення»?
2. Якими способами може передаватися чуже мовлення?

3. Що таке пряма мова? Наведіть приклади.
4. Які види чужого мовлення може передавати пряма мова? Наведіть приклади.
5. Які особливості синтаксичної будови речень з прямою мовою?
6. Що таке слова автора? Наведіть приклади.
7. Яке місце відносно прямої мови можуть займати слова автора? Наведіть приклади.
8. Які розділові знаки вживаються при прямій мові? У яких випадках пряма мова береться в лапки, а в яких ні? Наведіть приклади.
9. Коли в реченні з прямою мовою, яка розривається словами автора, друга частина прямої мови починається з малої літери, а коли з великої? Наведіть приклади.
10. Як можуть розташовуватися репліки діалогу? Які при цьому вживаються розділові знаки?
11. Що називається непрямою мовою? Наведіть приклади.
12. Яка синтаксична будова речень з непрямою мовою?
13. Які зміни відбуваються в реченні з непрямою мовою, коли вона замінює пряму? Наведіть приклади.
14. Чи завжди можна замінити пряму мову непрямою? Наведіть приклади, які ілюстрували б неможливість такої заміни.
15. Що називається цитатою? Наведіть приклад.
16. Якими способами цитати можуть вводитися до авторського тексту?
17. Які розділові знаки вживаються при цитуванні?
18. Що називається епіграфом? Наведіть приклад.
19. Як оформлюється епіграф?

Контрольні завдання

I

Складіть речення за заданими схемами, де А, а — слова автора, П, п — пряма мова:

1

1) А: «П». 2) «П», — а. 3) «П, — а, — п». 4) «П, — а: — П».

2

1) А: «П?» 2) «П!» — а. 3) «П, — а. — П». 4) «П! — а. — П?»

3

1) А: «П!» 2) «П...» — а. 3) «П? — а. — П!». 4) «П, — а, — п?»

4

1) А: «П...» 2) «П?» — а. 3) «П! — а: — П!» 4) «П, — а. — П...»

II

Перепишіть подані речення, оформивши належним чином пряму мову й слова автора.

1

1. Товариство кошового
На раді прохало
Благослови, отамане,
Чайки попускати
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати.
2. Не барися, мій синочку,
Швидше повертайся!..
Старий сказав та й заплакав.
3. Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба старий розмовляє,
Нібито до себе А нумо вставать.
Може, до вечерні ще пошкандибаю.
4. Степаночку! Степаночку!
Ридала, кричала
Степаночку, моє серце,
Де ти забарився?
5. Не буди, Босфоре, буде тобі горе,
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!... реве синє море
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана...

Із творів Т. Шевченка

2

1. Що се, що? кричить Бертольдо
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!

2. Коли се з-за мурів замку
Обіззався голос долі
Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!
 3. З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали
Так і так поет відмовив,
Ми даремно намовляли...
 4. Не на тебе ждять я буду
Так поет відповідає
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає.
 5. Де ж твоя, мій гостю, справа?
Далі вже поет оззався.
Лицар стиха одмовляє
Я, мій друже, закозався...
- Із творів Лесі Українки*

3

1. — Будемо бігти, доки не впадемо говорив Сашко Сіроманцеві (М. Вінграновський). 2. — Степ, як і океан, дає відчуття безмежності підтримав цього разу Дударевич захват дружини Тут краще почуваєш планету (О. Гончар). 3. — Та годі ж бо, Марто... благав Антін і намагався одняти руки їй од лица Зрозумій же, що се лиш снилось, що нічого того не було (М. Коцюбинський). 4. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше Живіть, діти, у мирі та злагоді (Г. Тютюнник).
5. І раптом джура спитав його
Куди йдеш, батьку? (Р. Іваничук).

4

Дівчина пішла уперед. Лаврін погнав воли за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

Чого це ти так хапаєшся? спитав Лаврін.

Щоб мати не лаяли одказала дівчина.

А де ж ти була?

Панські буряки полола за Россю, а це йду додому сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

Та скажи-бо, дівчино, з якого ти села, чи з Бівець, чи з Дешок?

З Бівець сказала дівчина а тобі нащо?

А хіба не можна спитати? Як тебе звуть?

Мелашка. Оце, який ти цікавий!

А як твого батька прозивають?

Охрім Балаш. Може, хочеш знати, як і матір звуть? спитала дівчина і засміялась А ти сам бієвський?

Ні, я з Семигор. Мене звуть Лаврін Кайдашенко.

А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бієвці?

Та це мене батько послав... сказав Лаврін та й не доказав (І. Нечуй-Левицький).

III

Подані речення з прямою мовою замініть складнопідрядними реченнями (реченнями з непрямою мовою). Запишіть, поясніть, які зміни займенників й особових форм дієслів відбуваються при цьому.

1. — Ну, я пішов по живицю... — сказав Тимоха, повертаючи в бір (Г. Тютюнник). 2. — А нам з Дударевичем серед вашої вічності знайдеться місце? — доцікавлюється Тамара (О. Гончар). 3. — Тільки не думай, люба, що тут самі свята, — застеріг дружину Валерій (О. Гончар). 4. А Сонясан його так смішно приспокоювала: «Цього не може бути, сер, я певна!» (О. Гончар). 5. Я взяв мікрофон і наказав: «Всім приготуватися до зйомки!» (М. Вінграновський). 6. Негайно пошліть когось у лікарню, — сказав майстер (Г. Тютюнник). 7. — Іван у гóрод подався, — відповів полковник, — ті ж два ще в Петербурзі (Р. Іваничук).

СТИЛІСТИКА

У мовознавстві прийнято розрізняти стилістику описову і стилістику функціональну. *Описова* стилістика (стилістика мовних ресурсів) вивчає стилістичні засоби всіх мовних рівнів: фонетики, лексики, фразеології, морфології, словотвору, синтаксису. *Функціональна, або практична*, стилістика вивчає стилі мовлення. Найпоширенішою є класифікація, за якою виділяють п'ять функціональних стилів: розмовний, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній. Використання того чи іншого стилю зумовлюється метою і завданнями спілкування, а також ситуацією мовлення. Кожен стиль характеризується певною властивою йому системою мовних засобів і стилістичними нормами, проте може містити й елементи іншого стилю. У цілому *мовний стиль* визначається як «сукупність засобів, вибір яких зумовлюється змістом, метою та характером висловлювання» (Пономарів О.Д. Стилiстика сучасної української мови. — Тернопіль, 2000. — С. 6).

Офіційно-діловий стиль задовольняє потреби суспільства в державному, громадському, політичному та економічному житті. Він представлений різноманітними діловими паперами — указами, законами, актами, постановами, програмами, протоколами, наказами, резолюціями, заявами, договорами, дорученнями, автобіографіями тощо. Функціонує він і в діловому листуванні між різними інституціями, окремими особами. Незважаючи на жанрову різноманітність, офіційно-діловий стиль має лише йому властиві ознаки, якими він істотно відрізняється від інших стилів мовлення. Це насамперед наявність стандартних висловів і синтаксичних конструкцій (кліше), особливо на початку та в кінці документів, чіткість і логічність викладу, що часто зумовлюється поділом ділових паперів на певні ча-

стини (параграфи, пункти, підпункти), визначена послідовність частин (реквізитів). Для текстів офіційно-ділового стилю характерні безособові та наказові форми дієслів, а також уживання форми теперішнього часу на позначення постійності дії (*фірма не несе відповідальності, вкладник має право, дія указу поширюється, Конституція забезпечує право громадянина тощо*). Слова вживаються в прямому значенні. Характерними є звороти *відповідно до...*, *згідно з...*, *у зв'язку з тим, що...*; *взяти до уваги, звернутися з клопотанням, накласти резолюцію, внести пропозицію, вжити заходів тощо*, а також вставні слова і словосполучення *отже, по-перше, по-друге..., таким чином* і под. У текстах цього стилю зустрічається багато віддієслівних іменників: *виконання, формування, повідомлення, становлення, укладання, одержання, розгляд, затвердження, забезпечення, утворення, використання* і под.

У синтаксисі переважають речення, ускладнені однорідними членами — головними (підметами, присудками) і другорядними (передусім додатками).

Офіційно-діловий стиль здебільшого позбавлений образності та емоційності, індивідуальних авторських рис. Лише в окремих документах великої державної ваги (актах, деклараціях, указах) має місце піднесене, урочисте звучання, що зумовлюється змістом цих документів, а також використанням відповідної лексики. Наприклад:

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.

Науковий стиль використовується в мові науки, техніки, освіти. Його основна функція — повідомлення про наукові досягнення в різних галузях знань. У межах наукового стилю виділяють *власне науковий підстиль* (розрахований на фахівців певних галузей), *науково-популярний* (для широкого кола читачів-нефахівців), *науково-навчальний* (для тих, хто опановує знання). Окремі дослідники виокремлюють іще *науково-публіцистичний підстиль* (літературно-критичні статті, висвітлення наукової проблеми з погляду публіциста) і *виробничо-технічний* (фахова література різних сфер господарства й виробництва).

Кожен підстиль характеризується певними особливостями, зумовленими сферою його вживання, проте все ж можна виділити ознаки, властиві науковому стилю в цілому. Це чіткі й точні формулювання, аргументація положень, об'єктивність, логічна послідовність і однозначність викладу, що досягається використанням спеціальних термінів, стійких термінологічних словосполучень, загальнонаукової абстрактної лексики, а також схем, графіків, таблиць, формул, символів. Текст наукового стилю насичений цитатами, покликаннями на джерела інформації. Чіткість і логічність побудови часто досягається, як і в офіційно-діловому стилі, поділом тексту на розділи, параграфи, пункти тощо.

Науковому стилю, за винятком науково-популярного та науково-публіцистичного підстилів, не властиві образність, емоційність. Авторське «я» відсутнє.

Характерною рисою стилю є стійке переважання іменників (більша частина термінів — іменники) над дієсловами, відносних прикметників над якісними. У синтаксисі переважають складні речення, часто ускладнені дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, вставними словами й конструкціями.

Зразки підстилів наукового стилю

Власне науковий

Занепад зредукованих *ъ* та *ь*, що намітився ще в пізньопраслов'янський період, на східнослов'янському ґрунті, як і в інших слов'янських мовах, відбувався, як відомо, дво-

ма шляхами залежно від їх позиції у слові: у слабкій позиції (у кінцевих складах, перед складом з голосним повного творення або із сильним зредукованим) ультракороткі голосні ще більше скорочувалися і зникали, а в сильній позиції (у складі перед слабким зредукованим, перед сонорними р, л і, можливо, в окремих випадках під наголосом та перед групою приголосних) вони зазнавали подовження й перетворювалися в нормальні короткі голосні і, як правило, зливалися з відповідними східнослов'янськими короткими голосними о, е. Хоч обидва ці процеси взаємозумовлені й неподільні, все ж таки є підстави вважати, що перший з них передував другому: саме занепад слабких зредукованих зумовив подовження (вокалізацію) зредукованих у сильній позиції й перетворення їх у голосні о, е повного творення (Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 172).

Науково-навчальний

Нуклеїнові кислоти мають першорядне біологічне значення. Ці речовини вперше виявлено й виділено з ядер клітин, звідки й їхня назва (від латинського *nucleus* — ядро). У клітині містяться два типи нуклеїнових кислот: дезоксирибонуклеїнова (ДНК) і рибонуклеїнова (РНК). Нуклеїнові кислоти — біополімери, монополімерами яких є нуклеотиди, що подібні за будовою. Кожний нуклеотид складається з трьох компонентів (пентози, азотистої основи та фосфорної кислоти), сполучених міцними хімічними зв'язками. Пентоза в РНК представлена рибозою, а в ДНК — дезоксирибозою. До РНК входять азотисті основи: аденін, гуанін, цитозин і урацил (А, Г, Ц, У), а до ДНК — аденін, гуанін, цитозин і тимін (А, Г, Ц, Т). (Шабатура М.Н., Матяш Н.Ю., Мотузний В.О. Біологія людини: Підруч. для учнів 8—9 кл. серед. загальноосвітньої школи. — К.: Генеза, 1997. — С. 214).

Науково-популярний

Буває, що затихають чарівні звуки якоїсь мови, вона перестає бути засобом усного спілкування і зберігається лише в пам'ятках давнього письменства. Такою мовою є, наприклад, давньогрецька. Мова немовби вмирає і заховує свою красу у нетлінних творіннях художників слова. Тому називають її мертвою. Але подібний стан іноді є відносним. Бо деякі мертві мови продовжують життя в сучасних мо-

вах, мовах-нащадках, що розвинулися на їхній основі. Або настають моменти, коли раптово пробуджується цікавість людей до стародавньої культури і мови. Мова оживає, нагадує про себе чарами слова і велить не забувати їх. Так сталося з давньогрецькою мовою. Вона ніби прокинулася і зазвучала знову. У 18 столітті народилася мода на давньогрецькі назви. І зазвучала давньогрецька мова в найменуваннях міст. Завітаймо до цих міст — Херсона, Сімферополя, Одеси. У назвах вчувається відгомін давніх епох, незнищенність людського слова. На крилах античності найменування линути у прийдешнє (Вихованець І.Р. Таїна слова. — К.: Рад. школа, 1990. — С. 81—82).

Художній стиль (стиль художньої літератури) використовує всі виражальні засоби інших стилів з метою створення художнього образу, через який здійснюється вплив на читача. Жанрова різноманітність художнього стилю (проза, лірика, драма з їх різновидами) зумовлює певні особливості мови кожного жанру.

У художньому стилі яскраво виявляється індивідуальність письменника, особливість і неповторність його творчої палітри.

Лексичні засоби стилю надзвичайно різноманітні: лексика, яка охоплює всі сфери людського життя й діяльності, емоційно-експресивна лексика, словникові й контекстуальні синоніми й антоніми, омоніми, пароніми, фразеологізми, а також неологізми, історизми, архаїзми, діалектизми і навіть жаргонізми, якщо цього вимагає художня правда.

У художньому стилі можна зустріти все розмаїття граматичних форм — як морфологічних, так і синтаксичних. Особливого значення набувають стилістичні фігури, а також тропи — епітети, метафори, порівняння.

Зразки стилю

1. Душа міста, чим вона снить? О якій порі відкривається? Чи не в отаке надвечір'я, коли мерехтить, попеліє далеч, чи світлого літнього ранку, коли ти після тривалої розлуки під'їздиш до цього міста і враз виникає перед тобою за Дніпром, на потойбічних висотах, щось майже фантастичне, не суворе, кіптявне, чорне і гуркотливе, а якесь місто-міраж, місто ніжності постане в тихих вранішніх серпанках. Повітряно-легке, як висячі античні сади, воно тоді ніби вперше народжується і не з димів, а з сріблястої мли світання, відкриваючи сонцю ажурність телевізійних

веж, вигини мостів, каскади будинків, шпилі заводських труб. Місто ранків твоїх юнацьких, воно виростає перед тобою мов єдина споруда, зіткана з найніжніших матеріалів майбутнього, немов гігантський корабель, воздвигнутий не малими земними створіннями, а руками велетів фантастичних... (О. Гончар, «Собор»).

2. Сосновий ліс перебирає струни.
Рокоче тиша на глухих басах.
Бринять берези. І блукають луни,
Людьми забуті звечора в лісах.

Це сивий лірник. Він багато знає.
Його послухать сходяться віки.
Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки.

Світає світ в терновому галуззі,
Кладуть вітри смичок на тятиву.
Десь голос мій шукає моїх друзів,
І хтось чужий кричить мені: ау!

І знову тиша. Лиш блукають луни.
Крізь день, крізь мить,
крізь душу, крізь віки.
Сосновий день перебирає струни
Над берегами вічної ріки.

Ліна Костенко

Публіцистичний стиль висвітлює діяльність людини в усіх сферах життя, що зумовлює його велику жанрову різноманітність. Розрізняють підстиль засобів масової інформації (газетна публіцистика, радіо-, теле-, кінопубліцистика) і художньо-публіцистичний (фейлетони, памфлети). Особливе місце посідає науково-публіцистичний підстиль (літературно-критичні статті, нариси, огляди), який зараховується окремими дослідниками то до наукового, то до публіцистичного стилю.

Основне призначення публіцистичного стилю — активний вплив на читача (слухача), формування громадської думки, пропаганда певних ідей і переконань. Це зумовлює особливості викладу: логічність і точність, властиві науковому й офіційно-діловому стилям, поєднуються з емоційністю та експресивністю, притаманними художньому стилю. Звідси, з одного боку, вживання суспільно-політичної, офі-

ційно-ділової, наукової лексики і термінології, а з іншого — використання стилістично забарвленої лексики, фразеології, крилатих висловів, художніх тропів — епітетів, метафор, порівнянь. Публіцистичний стиль широко оперує фактами: відомостями про те, де й коли відбулася подія, прізвиськами посадових та інших осіб, цифровими даними тощо. До активних засобів стилю належать політичні гасла, заклики, лозунги. Йому властива урочистість, піднесеність, яскраве вираження авторського «я».

Зразки стилю

1. Традиційно в останні травневі вихідні столиця відзначатиме День Києва. До цієї події триває нині посилена підготовка — програма запланованих заходів надзвичайно насичена.

Основною спрямованістю свята, за словами начальника Головного управління культури міськдержадміністрації Олександра Биструшкіна, стане ідея єднання й злагоди всіх киян.

Розпочнеться святкова програма 23 травня на Андріївському узвозі першим київським дитячим вернісажем. А ось найбільш насиченим і видовищним стане 24 травня — Київ святкуватиме з самого ранку до пізнього вечора. Цього дня відбудеться кілька урочистих подій. Серед них — відкриття пам'ятника Ярославу Мудрому, економічної брами Михайлівського Золотоверхого монастиря, меморіальної дошки видатному мистецтвознавцю та археологу М. Макаренку, закладання капсули у фундамент Михайлівського Золотоверхого собору. А потім столиця стане ареною концертних та розважальних заходів (газета «Вечірній Київ» від 7 травня 1997 р.).

2. За Франком ми можемо відчуті і навіть обчислити напрямні, силові лінії питомої української ідеї, української мрії, українських прагнень. Спасибі франкознавцям, вони багато зробили, аби класифікувати дайджестно або аналітично погляди Івана Франка на українську історію, культуру, моральні вартості, його уявлення про українське майбутнє. І хоча свідомо чи підсвідомо самі вкладалися і вкладали Франка в прокрустове ложе його деукраїнізації, міряли його чужим аршином чужого табеля про ранги, за яким письменникові було присвоєно звання «революціонера-демократа» — почесне, але нижче від звання «марксист» чи «пролетарський письменник», спадщина його йшла межи люди. Так, нині й надалі є багато чого дорозвідувати у Франка, довивчати, дочитувати і додумувати чи передуму-

вати, але його ідеї увійшли органічно в нашу національну свідомість. І ми можемо сказати, що ці ідеї суголосні тим векторам українського шляху, за якими робить свій вибір український народ сьогодні — незалежність, демократичні свободи, вільне і вправне господарювання на власній землі (І. Драч. Іван Франко і ми: кілька суб'єктивних вражень під кінець ХХ століття // Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 62.).

Розмовний стиль функціонує в повсякденному житті, задовольняючи потребу людей у спілкуванні. Характерною його ознакою є усна форма, хоча разом із тим він широко вживається і в творах художньої літератури.

У розмовному стилі використовується найрізноманітніша лексика з усіх галузей людського життя й діяльності. Значне місце посідає експресивна та емоційно-оцінна лексика, фразеологізми, просторічні слова. Синтаксис характеризується використанням неповних, еліптичних, обірваних речень. Часто вживаються питальні й окличні речення. Найпоширенішими формами мовлення є діалог і полілог, хоча нерідко використовується й монолог. Розмовному стилю притаманне багатство інтонацій, а також допоміжні позамовні засоби — жести, міміка і т. ін.

Зразок стилю

Маячила осторонь постать юнака у білій сорочці. І ніби не чула жарту.

— Ей!

Мовчало.

— Ей! — повторив юшкоїд вимогливим тоном.

І тоді почулося у відповідь стримане, спокійне:

— Якою це мовою: «Ей»?

— Що то вгорі: місяць чи сонце?

— Не можу знати: я не тутешній.

Юшкоїд підступив до студента ближче, розглядав з підозрою.

— Чого ж тут стовбичиш, коли нетутешній? До машини приглядаєшся?

— До всього.

— Іч який!.. Нетутешній... Звідки ж ти?

— З двадцять першого.

— Це що... завод номерний? Поштова скринька?

— Ні, не скринька.

— А що ж?

— Вік (О. Гончар).

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає описова стилістика?
2. Що вивчає функціональна стилістика?
3. Що розуміють під мовним стилем?
4. Схарактеризуйте особливості офіційно-ділового стилю.
5. Назвіть ознаки наукового стилю.
6. Які підстили виділяють у науковому стилі? Схарактеризуйте їх.
7. Які ознаки властиві художньому стилю?
8. У чому виявляється специфіка публіцистичного стилю?
9. У чому полягає особливість розмовного стилю?

Умовні скорочення

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980.

СФС — Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. — К., 1988.

гр.— грецька мова

заст. — застаріле

перен. — переносне значення

поет. — поетичне

псих. — психічне

розм. — розмовне

спец. — спеціальне

у мн. — у множині

фізіол. — фізіологічне

Г. Тютюнник — Григій Тютюнник

Гр. Тютюнник — Григорій Тютюнник

Список рекомендованої літератури

1. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. — К.: Рад. школа, 1986.
2. Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 1—3. — К.: Наук. думка, 1982—1989.
3. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів / За ред. В.О. Винника. — К.: Рад. школа, 1988.
4. Орфографічний словник української мови / Укл. С.І. Головацук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — К.: Довіра, 1994.
5. Орфоепічний словник / Укл. М.І. Погрібний. — К.: Рад. школа, 1983.
6. Полюга Л.М. Морфемний словник. — К.: Рад. школа, 1983.
7. Полюга Л.М. Словник антонімів / За ред. Л.С. Паламарчука. — К.: Рад. школа, 1987.
8. Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сюта Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. — К.: Довіра, УНВЦ «Рідна мова», 2000.
9. Словник синонімів української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка, 2001.
10. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980.
11. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973.
12. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклоп., 2000.
13. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. — 4-те вид., випр. й доп. — К.: Наук. думка, 1993; стер. вид.: Наук. думка, 2000.
14. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1993.

Зміст

Передмова	3
ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ	5
ФОНЕТИКА	45
ОРФОЕПІЯ	53
ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ	56
МОРФОЛОГІЯ І СЛОВОТВІР	73
Будова слова і словотворення	75
Частини мови	87
Іменник	87
Прикметник	110
Числівник	118
Займенник	125
Дієслово	132
Прислівник	148
Прийменник	155
Сполучник	159
Частка	163
Вигук	171
СИНТАКСИС	176
Словосполучення	176
Речення	181
Просте речення	182
Складне речення	200
Пряма й непряма мова. Цитування	236
СТИЛІСТИКА	248
Умовні скорочення	257
Список рекомендованої літератури	258

Навчальне видання

*ГНАТЮК Лідія Павлівна,
БАС-КОНОНЕНКО Оксана Василівна*

УКРАЇНСЬКА МОВА

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Підп. до друку 05.09.2006. Формат 84×108^{1/32}.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 13,86. Обл.-вид. арк. 15,65. Зам. № 6-706.

Видавництво “Знання-Прес”
01042, Київ-42, б-р Дружби Народів, 19.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 91 від 16.06.2000.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Книги", тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 581-15-68;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 3, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (056) 372-80-18;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612) 49-00-08;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Советська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. "Літера", тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. "Знання", тел. (0352) 53-21-22;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 47-92-20;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622) 7-30-03.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znanntia.com.ua**

Бернадська Н.І.

Українська література ХХ століття: Навч. посіб. — 3-тє вид., стер. — К.: Знання-Прес, 2006. — 271 с. — (Вища освіта ХХІ століття). — Мова укр. — Формат 84×108 1/32. — Обкл. м'яка.

ISBN 966-311-036-8

Головна увага у навчальному посібнику зосереджена на ідейно-художньому аналізі літературних творів — цілісному, жанровому і щодо поставленої у творі проблеми або образу-домінанти. Оскільки є декілька варіантів програми з української літератури, автор намагався максимально охопити постаті і твори письменників ХХ століття: від Павла Тичини до Василя Стуса. Структура кожного розділу така: вступ (характеристика автора у ракурсі його місця в літературному процесі, стилевих ознак художньої спадщини), основні віхи життя і творчості, аналіз конкретних літературних творів. У додатках пропонуються своєрідні алгоритми літератури — система правил для здійснення цілісного аналізу літературного твору зі своїми інструментарієм і термінологією.

Розраховано на випускників шкіл, ліцеїв, гімназій, абітурієнтів, які готуються до складання вступного іспиту з української літератури до вищих навчальних закладів, учителів, широке коло читачів.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62,
факс: 235-00-44.**

E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

www.ZNANNIA.com.ua
Широкий вибір навчальної та ділової літератури
Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43

ВИЙШЛИ ДРУКОМ

Шищенко П.Г., Олійник Я.Б., Степаненко А.В., Масляк П.О.

Географія: Навч. посіб. — 5-те вид., перероб. і доп. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. — 455 с. — Мова укр. — Формат 70×100 1/16. — Пал. тв.
ISBN 966-620-212-3

Навчальний посібник містить програму з географії для вступників на економічні, географічні та інші спеціальності вищих навчальних закладів, а також відповіді на кожне запитання. Автори дають загальний географічний огляд земної кулі, детально розкривають зміст фізичної та економічної географії України. Значна увага приділяється висвітленню сучасної економічної і соціальної географії. Наводиться економіко-географічна характеристика 22 країн Європи, Азії, Америки, Африки і Австралії. Посібник схвалено Міністерством освіти і науки України.

Розраховано на випускників шкіл, ліцеїв, гімназій, абітурієнтів, які складають вступний іспит з географії на економічні та географічні спеціальності вищих навчальних закладів, учителів, усіх, хто цікавиться географією.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62,
факс: 235-00-44.**

E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

www.ZNANNIA.com.ua
Широкий вибір навчальної та ділової літератури
Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43

ВИЙШЛИ ДРУКОМ

Англо-український фразеологічний словник.

Уклад. К.Т. Баранцев. — 3-тє вид., стер. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. — 1056 с. — Мова укр. — Формат 70×100 1/16. — Пал. тв.

ISBN 966-620-225-5

Словник містить близько 30 000 англійських сталих словосполучень, серед яких є ідіоматичні вирази, прислів'я і приказки, “крилаті вислови” та інші фразеологічні одиниці. Фразеологічні вирази розміщені в алфавітному порядку. Після кожного виразу або звороту наведено його український відповідник (переклад, аналог або еквівалент). Переважна більшість фразеологічних одиниць словника ілюстрована прикладами з творів класиків і сучасних письменників.

Словник призначений для студентів, аспірантів, учителів, перекладачів, журналістів, наукових працівників, усіх, хто вивчає англійську мову і працює над перекладами, текстами та ін.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62,
факс: 235-00-44.**

E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

www.ZNANNIA.com.ua

Широкий вибір навчальної та ділової літератури

Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43

Українська МОВА

*Гнатюк
Лідія Павлівна*

Доцент кафедри історії української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Коло наукових інтересів — історія української літературної мови, сучасна українська літературна мова, старослов'янська мова. Автор понад 50 наукових та навчально-методичних праць.

*Бас-Кононенко
Оксана Василівна*

Доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Коло наукових інтересів — сучасна українська літературна мова, передусім теоретична й експериментальна фонетика, орфоепія. Автор понад 30 наукових та навчально-методичних праць.

Знання-Прес

ISBN 966-311-052-X

9 789663 110523 >